Мілорад ПАВИЧ

ХОЗАРСЬКИЙ СЛОВНИК

Роман-лексикон на 100 000 слів

чоловічий примірник

НА ЦЬОМУ МІСЦІ ЛЕЖИТЬ ТОЙ ЧИТАЧ, ЯКИЙ НІКОЛИ НЕ ВІДКРИЄ ЦІЄЇ КНИГИ.

ТУТ ВІН МЕРТВИЙ НАЗАВЖДИ.

LEXICON COSRI

(СЛОВНИК СЛОВНИКІВ З ХОЗАРСЬКОГО ПИТАННЯ)

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПЕРВІСНОГО ДАУБМАНУСОВОГО ВИДАННЯ 1691 РОКУ (ЗНИЩЕНОГО У 1692 РОЦІ) З ДОПОВНЕННЯМИ ДО НАЙНОВІШИХ ЧАСІВ

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАГИ

До видання другого, відновленого і доповненого

Сучасний автор цієї книги запевняє читача в тому, що той не помре від її прочитання, як це було з його попередником, читачем Хозарського словника 1691 року видання, коли ще книга мала свого першого автора. Те видання вимагає деяких пояснень, однак, щоб це не тривало занадто довго, лексикограф пропонує читачеві наступне: сам він почне писати ці зауваги перед вечерею, а читач нехай візьме їх до рук після обіду. В такий спосіб голод примусить автора бути коротшим, а для ситого читача вступ не здаватиметься занадто довгим.

1. З історії "Хозарського словника"

Подія, описана у цьому лексиконі, відбулася десь у VIII чи в IX столітті нашої ери (або ж було декілька схожих подій); у науковій літературі цей предмет звичайно згадується під назвою "хозарської полеміки". Хозари — незалежне і могутнє плем'я, войовничий кочовий народ, що невідомо коли прийшов зі Сходу, гнаний якоюсь розпеченою тишею, і в період з VII до X століття населяв землі між двома морями: Каспійським і Чорним[1]. Відомо, що вітрами, які їх нагнали, були вітри-самці, ті, що ніколи не носять дощів, вітри, на яких росте трава, і вони носять її небом, мов бороду. В одному пізньому міфологічному слов'янському джерелі згадується Козяче море, що можна було б розуміти так, ніби якесь море мало назву Хозарського, бо слов'яни називали хозарів козарами. Відомо також, що хозари заснували між двома морями могутнє царство, де сповідували невідому на сьогодні релігію. Хозарські жінки після смерті чоловіків, що загинули в бою, шили подушки для зберігання сліз, пролитих над померлими. Хозари увійшли в історію, почавши війни з арабами і уклавши союз з візантійським імператором Іраклієм у 627 році, проте їхнє походження залишилось невідомим, так само як немає й жодних слідів, що вказували б на те, під яким іменем і серед яких народів слід шукати хозарів сьогодні. Після них залишилось одне поховання на Дунаї, про яке не відомо достеменно, чи справді воно хозарське, і величезна кількість ключів, які замість голівок мали срібні чи золоті трикутні монети — Даубманус вважає, що відливали їх хозари. З історичної сцени хозари зникли разом зі своєю державою невдовзі після події, про яку йтиме тут найбільше мови, після навернення зі своєї первісної, не відомої нам віри, в одне (знову ж таки, не знаємо в яке) з трьох відомих і для минулого, і для теперішнього часу віросповідань — в єврейське, ісламське чи християнське. Інакше кажучи, відразу після прийняття нової віри настав розпад хозарського царства. Один із руських полководців X століття, князь Святослав, не сходячи з коня, з'їв хозарське царство, мов яблуко. Хозарську столицю в усті Волги на Каспійському морі руси зруйнували у 943 році, не лягаючи спати вісім ночей, а між 965 і 970 роками знищили й хозарську державу. Очевидці писали, що тіні від домів хозарської столиці ще довго не хотіли зникати,

хоча самі доми вже давно були зруйновані. Стояли на вітрі і у водах Волги. За однією з руських хронік XII століття, уже в 1083 році Олег носив титул архонта Хозарії, але в той час, тобто в XII столітті, на території колишньої хозарської держави вже жив інший народ — кумани. Матеріальні залишки хозарської культури дуже бідні. Жодних текстів — приватних чи офіційних — не знайдено, не залишилося сліду ні від хозарських книжок, про які згадує Халеві, ні від їхньої мови, хоча Кирило й пише, що свою віру вони сповідували по-хозарськи. Єдина споруда, знайдена під час розкопок у Суварі, на території колишньої хозарської держави, є швидше болгарською, ніж хозарською. Нічого суттєвого не знайшли й під час пошуків на території Саркелу — навіть слідів місцевої фортеці, про яку відомо, що вона була збудована візантійцями для хозарських потреб. Після занепаду держави про хозарів ледве що й згадують. В X столітті один з угорських вельмож запрошував їх оселитися на його землях. 1117 року якісь хозари прибули в Київ до князя Володимира Мономаха. В Пресбургу в 1309 році католикам було заборонено одружуватися з хозарами, а в 1346 році папа підтвердив цю заборону. Оце майже й усе.

Згаданий акт навернення, який став вирішальним для долі хозарської держави, відбувався наступним чином. Як пишуть древні хроніки, хозарський володар — каган — побачив сон і звернувся до трьох філософів з різних земель, щоб той сон йому пояснили. Справа була настільки важливою для хозарської держави, що каган вирішив перейти разом зі своїм народом у віру того мудреця, чиє тлумачення сну буде найкращим. Деякі джерела стверджують, що того дня, коли каган прийняв таке рішення, відмерло йому волосся на голові, і він про це знав, та все-таки щось змушувало його йти далі. Так у літній резиденції кагана зійшлися один ісламський, один єврейський і один християнський місіонер, один дервіш, один рабин і один монах. Кожен із них отримав у дарунок від кагана ніж, вирізаний зі солі, і поєдинок почався. Точки зору трьох мудреців, їхні докази, вибудовані на постулатах трьох різних релігій, особи місіонерів і результат "хозарської полеміки" привернули велику увагу і викликали ряд протилежних суджень про саму подію та її наслідки, про переможців і переможених у

цій полеміці; протягом віків посвятили їм безліч досліджень єврейські, християнські та ісламські джерела. Все це продовжується ще й дотепер, хоча хозарів давно вже немає. Десь у XVII столітті зацікавлення хозарським питанням несподівано знову зросло, величезний матеріал попередніх хозарських студій був систематизований і виданий в 1691 році у Борусії (Пруссії). Були досліджені екземпляри трикутних монет, імена зі старих перстенів, зображення з соляних глечиків, дипломатична кореспонденція, портрети письменників, з яких відчитувались назви усіх книг, зображених на другому плані, таємні донесення, заповіти, голоси чорноморських папуг, котрі, як вважалося, розмовляли зниклою хозарською мовою, картини зі сценами музикування, з яких розшифровувались музичні записи, накреслені в нотних зошитах, і навіть одна людська татуйована шкіра, не згадуючи вже про архівні матеріали візантійського, гебрейського і арабського походження. Одним словом, до уваги було взято усе те, що уява людини XVII століття могла приручити й поставити собі на службу. І все це помістилося під палітуркою одного словника. Обґрунтування того зросту зацікавлення, що виникло в XVII столітті, тобто через тисячу років після згаданої події, залишив один хроніст у таких дещо незрозумілих словах: "Кожен з нас випускає свою думку на прогулянку поперед себе, як мавпу на мотузі. Коли читаєш, завжди маєш дві такі мавпи: одну свою і одну чужу. Чи й гірше того — одну мавпу і одну гієну. Гляди тоді добре, кому що даєш їсти. Бо гієна не їсть того, що їсть мавпа..."

Як би там не було, у згаданому вже 1691 році друкар якогось польського словника, Joannes Daubmannus (чи його наступник з тим самим іменем) видав усю зібрану інформацію з хозарського питання у формі, що єдина дозволяла охопити усе це різнобарвне чтиво, яке ті, що носять пера за вухами і перетворюють роти в каламарі, збирали і губили століттями. Праця була видана у формі словника про хозарів під назвою Lexicon Cosri. За одною (християнською) версією, текст книги був продиктований видавцеві якимось монахом на ім'я Теоктист НікольськийА, який раніше, на полі бою австрійських і турецьких військ, знайшов і вивчив напам'ять матеріали різного походження про хозарів. Тому Даубманусове видання з'явилось поділеним на три словники: на

окремий глосарій ісламських джерел про хозарське питання, на алеф-бетар даних, почерпнутих з гебрейських документів і переказів, і на третій словник, в якому за основу були взяті християнські матеріали про хозарське питання. Це видання Даубмануса — словник словників про хозарське царство — мало незвичайну долю.

Серед тих 500 примірників першого словника про хозарів Даубманус надрукував один примірник отруйною типографською фарбою. У парі з цим отруєним примірником, що закривався на позолочену застібку, йшов ще один контрольний примірник того ж лексикону зі срібним замком. Інквізиція 1692 року знищила всі примірники Даубманусового видання, і в обігу залишився лише той отруєний примірник, якому пощастило уникнути пильного ока цензури, та ще допоміжний екземпляр зі срібною застібкою, що був при ньому. В такий спосіб були покарані всі непокірні, які наважувалися читати заборонений словник. Кожен, хто відкривав книгу, швидко ціпенів, настромлений на власне серце, як на шпичку. Читач помирав якраз на дев'ятій сторінці, біля слів: Verbum caro factum est (Слово стане плоттю). Контрольний примірник давав можливість передбачати момент приходу смерті, якщо його читали одночасно з отруйним. У цьому контрольному екземплярі була примітка: "Якщо ви прокидаєтесь і у вас нічого не болить, знайте, що ви вже не на цьому світі".

З документів судового процесу за спадщину сім'ї Дорфмер, яка жила в XVIII столітті, видно, що "золотий" (отруєний) примірник переходив у цій прусській родині з покоління в покоління: найстаршому синові діставалася половина книжки, а іншим дітям — по четвертині чи й того менше, якщо їх було більше. До кожної частини книги додавалися ще й інші частини спадщини Дорфмер: сади, левади, поля, хати й ставки, худоба, і тому довго ще смерть людей не ставили в залежність від читання книги. Якось, коли впала засуха, а моровиця скосила худобу, хтось сказав хатнім, що кожна книга, як і кожна дівчина, може стати Марою; тоді дух її може виходити у світ, сіяти пошесть і морити все навкруги. Тому в застібку книги треба покласти невеличкий дерев'яний хрестик, схожий на тих, що їх кладуть на уста дівчатам, які стали

Марами, щоб їхній дух не покидав тіла і не морочив людей. Так зробили і з Хозарським словником: на його застібку, як на уста, поставили хрест, але стихія розійшлася ще більше, домашні стали задихатися вві сні і помирати. Тоді вони пішли до священика, розповіли йому все як є, і того дня, коли він зняв хреста з книжки, моровиця відразу припинилася. Тоді він сказав їм: остерігайтеся в майбутньому і ніколи не ставте хреста на замок отак, як зараз, коли дух знаходиться поза книгою. Бо тоді від хресного страху він не може повернутися в книгу і виробляє різну чудасію й шкоду. Так позолочена застібка була замкнена, і Хозарський словник десятки років пролежав на книжковій полиці без вжитку. Ночами з тої полиці було чутно незвичний шум, який виходив зі словника Даубмануса, а певні щоденникові записи, написані в той час у Львові, кажуть про те, що в лексикон Даубмануса був вбудований пісковий годинник, зроблений якимось Нехамою, знавцем Зогара, здатним говорити і писати одночасно. Той Нехама, крім цього, стверджував, що на власній руці він відчитав приголосний Хе своєї гебрейської мови, а у літері Вав — свою чоловічу душу. Клепсидра, яку він вставив у оправу книги, була невидимою, але під час читання в повній тиші можна було почути, як тече пісок. Коли пісок переставав текти, книгу необхідно було перевернути й продовжити читати у зворотному порядку, від кінця до початку, і тоді її таємний зміст відкривався. В той же час інші записи говорять про те, що рабини не схвалювали тої уваги, яку їхній одноплемінник виявив до Хозарського словника, і книга час від часу ставала об'єктом нападок вчених мужів з єврейського оточення. Цікаво, що рабини не мали зауважень щодо правовірності гебрейських джерел словника, — вони лише не могли погодитись з аргументами інших джерел. Нарешті, слід сказати про те, що Lexicon Cosri не мав щастя і в Іспанії: там, у мавританському ісламському середовищі, "срібний екземпляр" був заборонений на період 800 років, і оскільки час той ще не минув, заборона й далі залишається в силі. Пояснення таких дій можна шукати в тому факті, що в тогочасній Іспанії ще траплялися сім'ї хозарського походження. Документи повідомляють, що ті "останні хозари" мали одну незвичну традицію. Тих, з ким заходила в них ворожнеча, вони за всяку ціну намагалися облаяти й прокляти під час їхнього сну, пильнуючи

одночасно за тим, щоб не розбудити своїх ворогів лайкою чи прокльоном. Очевидно, вони вважали, що таке прокляття є сильнішим і діє швидше, аніж те, що зісилається на недруга, коли він не спить. В такий спосіб — пише Даубманус — хозарські жінки проклинали ще Олександра Македонського, і це повідомлення узгоджується зі свідченнями Псевдокалістена про те, що хозари належали до народів, підкорених Олександром Великим.

2. Будова словника

Сьогодні неможливо встановити, як виглядав Хозарський словник Даубмануса 1691 року видання, оскільки єдині збережені його примірники — отруйний і срібний (допоміжний) — були знищені кожен на своєму кінці землі. Згідно з одним джерелом, золотий примірник був знищений зовсім негідним способом. Його останнім власником був якийсь старий із сім'ї Дорфмер, який прославився тим, що хорошу шаблю чув на звук, як дзвін. Він ніколи не читав книжок і говорив: "У мої очі світло відкладає яйця, як муха личинки в рани. Відомо, що з того вилупиться". Старому шкодили жири, і він щодня крадькома опускав по одній сторінці Хозарського словника в свою миску з юшкою, щоби зібрати тлущ, а потім той замащений папір викидав. Поки домашні щось помітили, Lexicon Cosri вже було цілком подерто. У тих же записах говориться, що книга була прикрашена ілюстраціями, які дід не використав, бо вони псували смак юшки. Ті ілюстровані сторінки — єдине, що збереглося від словника; можливо, що їх і можна було б сьогодні розшукати, якщо взагалі можливо знайти між слідами якоїсь стежки той перший слід, за яким прийшли усі інші. Припускають, що одним примірником або пізнішим переписом Хозарського словника володів якийсь професор орієнталістики й археології середніх віків д-р Ісайло Сук, але після його смерті не було знайдено нічого схожого. Тому від словника, виданого Даубманусом, до нас дійшли тільки уривки, як від сну залишається тільки пісок в очах.

Ті уривки наведені в працях, які полемізують з автором чи авторами Хозарського словника, і вони переконливо доводять (як уже згадувалось

вище), що видання Даубмануса було своєрідною хозарською енциклопедією, збірником біографій чи житій осіб, котрі в який-небудь спосіб перелетіли, мов птах через кімнату, крізь небо хозарського царства. Vitae sanctorum всіх осіб, котрі брали участь у хозарській полеміці, в записуванні її матеріалів та їх дослідженні протягом століть, склали основу книги, поділеної на три частини.

Така структура Даубманусового словника, складеного з гебрейських, ісламських і християнських джерел про навернення хозарів, була прийнята за основу і цього другого видання. Взятися за цю роботу, всупереч непереборним труднощам, зумовленим бідністю джерел, лексикограф зважився тільки після того, як прочитав наступне речення з хозарського лексикону: "Сон — то диявольський сад, і усі сни на світі вже давно відіснилися. Сьогодні вони лише міняються місцями з такою ж використаною й заношеною явою, ніби металеві гроші, які переходять з кредитними розписками туди й назад, з рук в руки..." У такому світі, чи, краще б сказати, в такій миті того світу, подібне зобов'язання справді може бути прийнятим.

Одночасно треба пам'ятати про наступне. Видавець цього другого видання Хозарського словника повністю свідомий того, що Даубманусовий матеріал з XVII століття не є достовірним, що він міфічний настільки, наскільки це взагалі є можливим, що він являє собою щось таке, як обід уві сні, і розташований у мереживі різних старих помилок. Та все ж, увесь цей матеріал пропонується тут читачеві, оскільки словник цей не займається хозарами як такими, а є лише спробою реконструкції знищеного Даубманусового видання. Тому сучасні відомості про хозарів використовувались тут лише як неминучі й необхідні доповнення до збережених уривків з утраченого першоджерела.

Треба звернути увагу й на те, що тут, зі зрозумілих причин, не могли бути збереженими порядок слів і алфавіт Даубманусового словника, в якому використовувались три письма і три мови — грецька, гебрейська та арабська, а дати наводились за тими трьома хронологіями, які діють

у календарях трьох згаданих середовищ. Тут усі дати зведені до єдиного календаря, а матеріал, поданий Даубманусом, перекладений з трьох мов на одну єдину; зрозуміло, отже, що у виданні XVII століття усі слова були розміщені в іншому порядку, а в кожному з трьох словників (гебрейському, арабському і грецькому) одна й та ж сама стаття займала різне місце, бо в різних азбуках букви розміщені в різному порядку, книги гортаються у різні сторони, а головні актори у театрах виходять на сцену з різних боків. Зрештою, ця книга так само змінювалася б під час будь-якого перекладу на будь-яку іншу мову, бо матеріал цього словника про хозарів у кожній мові і в кожному письмі неминуче укладався б щоразу по-іншому, через що слова з'являлися б кожного разу на новому місці, а імена набували б нової ієрархії. Такі важливі статті Даубманусового видання, як святий Кирило, Юда Халеві або Юсуф Масуді чи інші стоять не на тих місцях, на яких стояли в першому виданні Хозарського словника. Це, зрозуміло, є головним недоліком сучасної версії у порівнянні з виданням Даубмануса, бо тільки той, хто може прочитати книгу в правильному порядку, знає, як заново створити світ. Оскільки ж той порядок слів, що вжитий у Даубмануса, зберегти було неможливо, довелося піти вже згаданим шляхом.

Зрештою, всі ці недоліки не повинні розцінюватись як непоправні втрати: читач, який умів з порядку словникових статей відчитати потаємний зміст книги, давно вже зник, а сучасна читацька аудиторія вважає, що питання уяви належить виключно до компетенції автора, і її ця проблема взагалі не стосується. Особливо, коли мова йде про якийсь словник. Такому читачеві не потрібно й клепсидри в книзі, яка нагадує, коли треба змінити спосіб читання, бо сучасний читач способу читання не змінює ніколи.

3. Як користуватися словником

Незважаючи на всі перешкоди, ця книга зберегла деякі позитивні якості первісного Даубманусового видання. Вона теж може читатися безліччю способів. Це — відкрита книга, яку можна закрити, а потім взятися дописувати її знову: маючи свого колишнього і теперішнього

лексикографів, у майбутньому вона може зустріти нових авторів, продовжувачів і дописувачів. У ній є словникові статті, конкорданції і натяки, як у святих книгах чи кросвордах, а всі імена й поняття, помічені маленьким знаком хреста, півмісяця, зірки Давида чи ще іншим символом, слід шукати у відповідному словнику цього словника, де написано про них більш докладно. Тобто, слова з позначкою

— слід шукати в Червоній книзі цього словника (християнські джерела з хозарського питання)

— слід шукати в Зеленій книзі цього словника (ісламські джерела з хозарського питання)

— слід шукати у Жовтій книзі цього словника (гебрейські джерела з хозарського питання).

Статті, помічені знаком "" можна відшукати у всіх трьох словниках, а ті, що мають знак "A", — у кінці книги, в Appendix-і I.

Таким чином, читач може поводитись з цією книгою так, як йому буде найзручніше. Одні шукатимуть в ній, як у будь-якому іншому словнику, окреме слово чи ім'я, що буде цікавити їх саме в цю хвилину, а інші розглядатимуть книгу як матеріал, який потрібно прочитати весь, від початку до кінця, разом, щоб вималювалась єдина картина хозарського питання і пов'язаних з ним подій, осіб і речей. Книгу можна гортати справа наліво, або зліва направо, як найчастіше й гортався лексикон, виданий у Пруссії (гебрейські та арабські джерела). Три книги цього словника — жовту, червону і зелену — можна читати в довільному порядку, починаючи з тої, на якій розкриється словник. Тому цілком ймовірно, що у виданні XVII століття кожна книга мала окрему оправу, чого тут немає з технічних причин. Хозарський словник можна читати і по діагоналі, щоб отримати переріз усіх трьох розділів — ісламського, християнського і гебрейського. При цьому способі користування словником найдоцільніше було б іти по трійках: чи то відбираючи статті

з позначкою "", які є у всіх трьох книгах (статті Атех, каган, хозарська полеміка або хозари), чи вибираючи по три різні особи, пов'язані однаковою місією в історії хозарського питання. Так, наприклад, під час читання можуть об'єднатися в одне ціле статті з трьох різних книг, у яких іде мова про учасників хозарської полеміки (Сангарі, Кирило, Ібн Кора), про її хроністів (Бекрі, Методій, Халеві), про дослідників хозарського питання в XVII (Коен, Масуді, Бранковин) чи у XX столітті (Сук, Муавія, Шульц). Звичайно, говорячи про трійки, не можна випустити з уваги тих осіб, що походять з трьох видів пекла — ісламського, гебрейського і християнського (Євфросинія Лукаревич, Севаст, Акшані). Їхній шлях до цієї книги був найдовшим.

Втім, нехай читача не лякають усі ці докладні пояснення. Він зі спокійною совістю може перескочити через них і починати читати так, як їсть, користуючись правим оком, як виделкою, лівим — як ножем, а кості кидаючи за спину. І цього буде досить. Правду кажучи, може його спіткати та ж сама доля, що й Масуді, одного з авторів цього словника, який заблудився в чужих снах, так ніколи й не знайшовши дороги назад; так і читач може збитися зі шляху і загубитись між словами цієї книги. Тоді залишиться йому єдиний вихід: повернути від середини у будь-яку сторону, прокладаючи свою власну стежку. Він може йти крізь книгу, як через ліс, — від знаку до знаку, орієнтуючись на зорі, місяць і хрест. А іншим разом він може читати її так, як літає птаха каня — тільки у четвер; або, якщо захоче, може розібрати і знов зібрати її по-новому безліч разів, як під час гри в мадярські кості. Жодна хронологія тут не шанується і не використовується. Саме так кожен читач сам укладе для себе свою книгу, зібравши її в єдине ціле, як в грі у доміно чи в карти, і з цього словника він, як із дзеркала, візьме рівно стільки, скільки у нього і вкладе, бо, як написано на одній зі сторінок цього лексикону, з істини не можна вийняти більше, ніж у неї покладеш. Зрештою, книга ніколи не повинна бути прочитана вся; з неї можна взяти лиш половину чи просто якусь частину, й на тому зупинитися, як зі словниками найчастіше й роблять. Чим більше шукаєш, тим більше і знаходиш, отож щасливому дослідникові відкриються усі зв'язки між іменами цього словника. А інше — для інших.

4. Збережені уривки з передмови до знищеного видання 1691 року (в перекладі з латини)

1. Автор радить читачеві не братись до цієї книги без крайньої потреби. Якщо ж він все-таки торкнеться до неї, нехай це буде того дня, коли він відчує, що його розум і увага сягають глибше, ніж звичайно, і читає нехай так, як обіймає гарячка чи лихоманка — хвороба, що перескакує через кожен другий день і трясе лиш по жіночих днях тижня…

2. Уявіть собі двох людей, які тримають на арканах спійману пуму. Якщо вони захочуть наблизитись одне до одного, мотузки послабляться і пума відразу ж нападе. Тільки тоді, коли вони будуть натягувати аркани одночасно, пума буде знаходитись від них на однаковій відстані. Тому, хто читає, і тому, хто пише, так важко наблизитись один до одного через те, що між ними, затягнута шнурами, стоїть єдина думка, яку вони смикають кожен у свій бік. Якби ми запитали в цієї пуми, чи то пак у думки, що вона мислить про тих двох, то почули б, що на кінцях мотузів стоять ті, які за здобич вважають когось, кого з'їсти не можуть…

8. Стережися, брате мій, лестити надмірно і схилятися понизно перед людьми, що мають владу в персні і силу над посвистом шаблі. Біля них завжди удосталь тих, хто служить їм не з доброї волі і щирого серця, але з повинності. А повинність сю мають, бо носять бджолу на капелюсі, а чи думку під полою, бо спіймані на переступі, та й спокутують його нині, і свобода їхня — на мотузі, і готові вони на все. Ті ж, угорі, що владарюють над всіма, добре се знають і користують. Гляди ж, брате, щоби й тебе, ні винного, ні грішного, не поставили межи такими. А так воно і буде, як станеш їх занадто вихваляти і лестити їм, мов увесь той люд. Впишуть тебе межи тих злодіїв і грішників, і скажуть, що й ти — один із них, з більмом на оці, і все, що робиш — не від щирого серця а чи віри, але з повинності, щоб покаятись за свій переступ. А таких людей ніхто не шанує, їх лиш пхають ногами, як шолудивих псів, а чи штовхають на діла, які схожі на ті, що вже вдіяні ними…

9. Що ж вас, авторів, стосується, то пам'ятайте завжди про наступне: читач — як балаганний кінь, якого необхідно привчити до того, що після кожного успішно виконаного завдання чекатиме на нього грудка цукру в нагороду. Коли того цукру не стане, і з завдання нічого не вийде. Що ж стосується рецензентів і критиків, то вони як обдурені чоловіки: завжди дізнаються про новину останніми...

LEXICON COSRI

CONTINENS

COLLOQUIUM SEU

DISPUTATIONEM

DE RELIGIONE

ЧЕРВОНА КНИГА

Християнські джерела з хозарського питання

ATEX

ATEX (IX століття) — хозарська царівна, чия участь у полеміці навколо хрещення хозарів була вирішальною. Її ім'я тлумачиться як назва чотирьох станів свідомості у хозарів. По ночах на кожній повіці вона носила одну написану букву, схожу на тих, що їх пишуть на повіках коням перед перегонами. То були букви із забороненої хозарської азбуки, кожен знак якої убиває відразу після прочитання. Писали їх сліпці, а зранку, до вмивання, служки царівни ходили біля неї зажмурені. Так вона ставала захищена від ворогів уві сні. А для хозарів то був час найбільшої беззахисності. Атех славилася своєю вродою й побожністю, букви на її повіках личили їй досконало, а на її столі завжди стояло сім сортів солі, і, перш ніж з'їсти шматок риби, вона вмочала

пальці щоразу в іншу сіль. То була її молитва. Кажуть про неї, що так, як сім сортів солі, мала вона й сім облич. За одним переказом, вона щоранку брала дзеркало й сідала малювати: якийсь раб чи рабиня, завжди новий чи нова, приходили до неї позувати. А вона щоразу робила зі свого обличчя якесь нове, не бачене раніше. За іншими розповідями, Атех зовсім не була вродливою, але, вправляючи своє обличчя перед дзеркалом, вона навчила його прибирати такого виразу і розташовувати свої риси так, що воно починало здаватись гарним. Та набута краса вимагала від неї величезних фізичних зусиль, і щойно царівна залишалась сама і покидала свої зусилля, краса її розсипалась, як її сіль. У кожному разі, в IX столітті один ромейський (візантійський) цісар назвав "хозарським лицем" відомого філософа і патріарха Фотія, що могло означати або родинні зв'язки патріарха з хозарами, або лицемірство.

За Даубманусом, не вірно ані перше, ані друге. Хозарським лицем називалось уміння всіх хозарів, а отже, і царівни Атех, щоранку прокидатись кимось іншим, із зовсім новим і незнайомим обличчям, через що навіть найближчі родичі мали мороку з упізнаванням. У той же час мандрівники говорять, що всі хозарські лиця завжди однакові й незмінні, через що вони мають чималі труднощі та непорозуміння. Так чи інакше, а виходить на одне і означає, що хозарським лицем називається те, яке тяжко пам'ятати. Завдяки цьому стає зрозумілою легенда, яка каже, що царівна Атех мала інше лице для кожного учасника хозарської полеміки на кагановому дворі, а цілком можливо й таке, що існувало три царівни Атех — одна для ісламського, друга для християнського і третя для гебрейського місіонера і тлумача снів. А проте залишається фактом, що її присутність на хозарському дворі не згадується в тогочасному християнському джерелі, написаному по-грецьки і перекладеному на слов'янську мову (Житіє Костянтина Солунського — святого Кирила), хоча, якщо вірити Хозарському словнику, деякий час у грецьких і слов'янських монаших колах існувало щось схоже на культ царівни Атех. Той культ бере свій початок з притчі про те, що в згаданій полеміці царівна Атех перевершила гебрейського теолога і разом з каганом перейшла в християнство — про останнього,

знову ж таки, не відомо, був він їй батьком, чоловіком чи братом. У грецькому перекладі збереглися дві молитви царівни Атех, які ніколи не були канонізованими, але у Даубмануса вони наведені як Отче наш і Радуйся, Маріє! хозарської царівни. Перша з тих двох молитв виглядає так:

На нашому човні, мій отче, наче мурахи бігають люди: вранці я помила його своїм волоссям, і зараз вони повзають по чистих щоглах і стягують у свій мурашник зелені вітрила, немов солодке виноградне листя; стерничий міряється силою з кормою, щоб перекинути її собі на плечі, як дичину і харч для наступного тижня; найслабші тягнуть за солоні шнури й зникають разом з ними у череві нашої плавучої оселі. І тільки ти, мій отче, не маєш права на їхній рід голоду. У тому поглинанні бистроти тобі, моє серце, що єдине є моїм отцем, належить найбистріша частина. Ти годуєшся розірваним вітром.

Друга молитва царівни Атех ніби пояснює історію її хозарського лиця:

Я вивчила напам'ять життя своєї матері і, ніби роль в театрі, щоранку в один і той же час виконую ту роль перед дзеркалом. Так іде з дня у день, роками. Я роблю це, вбираючись у материні сукні, тримаючи її віяло і зачісуючись так, як і вона, і моя вкладена на голові коса нагадує тоді вовняну шапку. Я граю її роль і перед іншими, і навіть у ліжку свого коханого. У хвилини пристрасті мене й немає більше — то вже не я, а лиш вона. Бо тоді я так вміло виконую її роль, що моя пристрасть зникає, а залишається лише її. Се значить, що вона давно украла всі мої дотики кохання. Проте, я не корю її, бо знаю, що й вона також була колись окрадена так своєю матір'ю, як зараз я. Якщо тепер хтось запитає в мене, навіщо стільки гри, я відповім: збираюсь народитись ще раз, лише тепер — у кращий спосіб…

Про царівну Атех відомо, що їй було відмовлено у праві на смерть. Втім, існує згадка про один запис, вирізаний на руків'ї прикрашеного дрібними дірочками ножа, в якому говориться про її смерть. Ту одиноку і

непевну притчу наводить Даубманус, але не як розповідь про смерть царівни Атех, а лише як легенду про той єдиний спосіб, у який вона могла б померти, якби її смерть взагалі була можливою. Як від вина не сивіє волосся, так і від цієї притчі не буде шкоди. У ній пише:

Швидке і повільне дзеркало

Одної весни царівна Атех сказала:

— Звикла я до своїх думок, як до своїх убрань. Вони завжди одні й ті ж самі, і бачу я їх скрізь, навіть на роздоріжжях. Найгірше ж те, що з них уже не йде жодна дорога.

Щоб якось розважити царівну, її слуги принесли їй два дзеркала. Вони не надто відрізнялись від усіх інших хозарських дзеркал. Обидва були зроблені з ґлянцованої солі, проте одне з них було швидке, а друге — повільне. Все те, що швидке забирало в майбутнього, відображаючи позичений світ, друге, повільне, повертало на своє місце і гасило борг першого, бо спізнювалось щодо дійсності рівно настільки, наскільки те перше її випереджувало. Коли до кімнати царівни Атех унесли дзеркала, вона ще лежала в постелі і букви з її повік ще не були змиті. В дзеркалах вона побачила себе з заплющеними повіками і відразу ж померла. Не стало її між двома помахами вій, чи, кажучи точніше, вона вперше прочитала зі своїх повік букви, що вбивають, бо попередньої і наступної миті кліпнула, і дзеркала відобразили це. Вона померла, знищена одночасно буквами з минулого і майбутнього.

БРАНКОВИЧ АВРАМ

БРАНКОВИЧ АВРАМ (1651–1689) — один з авторів цієї книги. Відомий як наємний дипломат в Едірне і у Порті в Царгороді, воєначальник у австро-турецьких війнах, енциклопедист і ерудит. Величальний портрет Бранковича був написаний на стіні храму святої Параскеви у Купинику, збудованому на кошти Бранковичів. На портреті він зображений разом зі

своєю ріднею, як подає на шаблі щойно збудований храм святої П'ятниці своїй прапрабабі, сербській деспотиці і святій, преподобній матері Ангеліні.

Джерела: Відомості про Аврама Бранковича розкидані по донесеннях австрійських інформаторів, зокрема в повідомленнях, підготованих для принца Баденського і генерала Ветерані одним із писарів Бранковича — Никоном Севастом. Певну увагу до Аврама Бранковича виявив у своїй волоській хроніці і в розгорнутих сербських хроніках його родич, граф Джордже Бранкович (1645–1711); на жаль, саме ті частини, у яких згадується про нього, на сьогодні втрачені. Останні дні Бранковича описані його слугою, майстром шабляного бою Аверкієм Скілою. Хронологія життя і діянь Бранковича стає зрозумілішою завдяки писаній сповіді, відправленій печському патріарху другим писарем Аврама Бранковича — Теоктистом НікольськимА із Польщі, та ще завдяки одній житійній іконі про чуда святого Іллі-пророка: кожну сцену із життя свого святого Бранкович проживав відповідними вчинками у своєму житті, залишаючи про це записи на звороті ікони.

"Аврам Бранкович походить із родини, що після падіння сербського царства і приходу до влади турецької династії покинула південь і перейшла на придунайські землі", — сповіщається у таємному донесенні, відправленому Никоном Севастом до віденського двору. — "Члени тієї родини були захоплені рухом за відселення із земель, що перебували під владою турків, і в XVI столітті переселилися у Липову в Єнополі. Відтоді про ердельських Бранковичів кажуть, що вони брешуть по-волоськи, мовчать по-грецьки, рахують по-цинцарськи, у церкві співають по-руськи, найбільше мудрості мають, коли говорять по-турецьки, і тільки тоді, коли хочуть убити, промовляють своєю рідною — сербською мовою. Вони — вихідці із західної Герцеговини, з містечка Кореничі, що лежить в околицях Требинє, недалеко від Ластви у Горніх Полицях, звідки й походить їхнє друге прізвище — Кореничі. З часу свого переселення у Ердель Бранковичі користуються великою повагою і вже двісті років п'ють найкраще вино у Волощині, про яке кажуть, що ним і краплею вп'єшся. Колись, на межі двох століть і двох держав —

угорської і турецької — рід Бранковичів славився у військових діях, а тепер вони подарували своїм землям уздовж ріки Мориш, у Єнополі, Липовій і Панкоті цілий ряд визначних служителів церкви. Мойсей Бранкович, відомий як єпископ Матей, був митрополитом єнопольським, і горіх, опущений ним у Дунай, завжди опинявся у Чорному морі швидше від інших горіхів. Його син, він же дядько графа Георгія Бранковича Соломон, відомий як єпископ єнопольський під іменем Сави I, правив у єнопольській і липовській єпархії, не сходячи з коня, і навіть пив у сідлі, аж доки у 1607 році Липова не була захоплена турками. Бранковичі стверджують, що їхнє коріння іде від сербських деспотів Бранковичів, а от звідки прийшли їхні статки, сказати важко. У народі кажуть, що в кишені Бранковичів серед білого дня лягає все, що тільки можна визбирати по гендлярських снах від Кавали і до самого Земуна. Їхні перстені холодні, як змії, їхні володіння не облетіти птаху, а в народних піснях їх плутають із царськими родами. Бранковичі відомі як покровителі монастирів у Волощині і на Афоні у Греції, вони зводили мури і церкви, що стоять і у стольному Белграді, і в Купинику, і в містечку під назвою Теус. Князь Зигмунд Ракоці на знак уваги до Бранковичів наділив їхню родину по жіночій лінії маєтками, степами і шляхетським титулом, а оскільки жіноцтво із сімейства Бранковичів перебувало в родинних зв'язках із ердельськими Секеліями, то й певна частина статків останніх перейшла у власність до Бранковичів. Треба сказати, що в роді Бранковичів спадок визначається залежно від кольору бороди. Усі спадкоємці з рудими бородами (а такі бороди у Бранковичів — слід їхніх жінок, бо одружуються вони тільки з рудоволосими) поступаються першістю чорнобородим, бороди яких вказують на те, що вони — спадкоємці по чоловічій лінії. Володіння Бранковичів оцінюються на сьогодні сумою не меншою як 27 тисяч форинтів, а річний прибуток з них виносить близько півтори тисячі форинтів. І якщо таблиці їхнього родоводу часом і викликають недовіру, то золото їхнє не дає жодних підстав для сумніву: воно справжнє і тверде, як земля, по якій стукають копитами їхні коні, і вже понад двісті років жоден золотий не покинув їхніх скарбниць.

У Царгород Аврам Бранкович прибув кульгаючи, з підошвою на одному черевику, удвічі грубшою від іншої — оповідь про те його каліцтво переходить із уст в уста. Кажуть, ніби тоді, як Аврам був ще хлопчиком семи років, у помістя його батька вдерлися турки і перестріли на стежці невелику групу прислуги, що супроводжувала хлопчика під час прогулянки. Охорона перед турками умить розбіглася в різні сторони, і біля Аврама залишився один-єдиний старець, який дуже спритно відбивав своїм довгим києм усі атаки вершників, аж доки їхній командир не випустив у нього шпичку, яку тримав у своїх зубах, захована в очеретяній тростині. Старець упав мертвий, а Аврам, що тримав у руці лозину, замахнувся з усієї сили і вперіщив нею турка по чоботях. Та хоч скільки відчаю і ненависті не було в тому хлоп'ячому ударі, їх усе одно не вистачило. Турок лише розреготався і поїхав далі, наказавши спалити село. Мов черепахи, повзли роки, Аврам Бранкович виріс, про ту пригоду забули — тепер вистачало нових сутичок, і вже Бранкович водив своїх воїнів у бій, тримаючи в руках стяг, а у роті — очеретяну тростину з отруйною шпичкою всередині. Якось на дорозі вони перестріли ворожого шпигуна, який ішов разом зі своїм сином, ще хлоп'ям. Можна було подумати, що то невинні подорожні, які мандрують світом з одними лиш кийками. Один з воїнів упізнав старого, пришпорив у його бік коня і спробував захопити того в полон. Та старець оборонявся києм так завзято, що всі почали підозрювати, чи не заховане у тому киї якесь таємне закляття. Тоді Бранкович випустив свою отруйну шпичку і вбив старця. У ту ж мить хлопець, який був зі старцем, ударив своїм києм Бранковича. Йому ледве виповнилось сім років, і, виходячи з того, навіть усієї його сили, ненависті й любові не вистачило б, щоб зашкодити Бранковичу. А все-таки Бранкович розреготався і впав як підкошений.

Від того удару він став кульгати на одну ногу, покинув військову справу і, користуючись підтримкою свого родича, графа Георгія Бранковича, почав дипломатичну діяльність у Едірне, Варшаві та Відні. Тут, у Царгороді, Бранкович виконує обов'язки англійського посла і живе у просторій вежі, що височіє поміж вежами Йороз Калеші і Карабаш на Босфорі. На першому поверсі кам'яниці він наказав звести точну копію

половини тої церкви, що була посвячена матері Ангеліні, його прапрабабі, проголошеній Східною церквою святою, у той час як друга половина тієї ж церкви знаходиться у Ерделі, на землях батька Бранковича.

Аврам Бранкович — чоловік статний, його розлогі груди могли б стати кліткою для великих птахів чи дрібних звірів, на нього часто нападають розбійники, бо в народі ходить пісня про те, що його кості — із золота.

У Царгород він прибув так, як завжди вирушає в дорогу: верхи на високому верблюді, годованому самою рибою. Тварина під ним іде плавно, не розхлюпуючи вина з чаші, закріпленої на її голові. З найранішого дитинства він не спить по ночах, як увесь людський рід, а тільки вдень, і ніхто не може сказати, коли він зробив той гандель і вторгував день за ніч. Але й по ночах, коли він не спить, йому тяжко знайти спокій на одному місці: здається, що чужі сльози стоять йому в горлі, як коневі — запханий силою ячмінь. Тому за столом перед ним завжди ставлять два тарелі, йому подають два стільці і дві чаші і посеред обіду він, буває, раптом зривається і міняє місце. Те ж саме відбувається у нього і з мовами: він не може довго розмовляти якоюсь одною, міняє їх, наче коханок, і говорить то по-волоськи, то по-мадярськи чи по-турецьки, а від одного папуги почав учити хозарську. Кажуть, ніби у снах він говорить ще й по-іспанськи, але після пробудження це вміння зникає. Недавно у сні хтось співав йому пісню якоюсь незрозумілою мовою. Він запам'ятав ту пісню, і, щоб перекласти її, ми змушені були шукати знавця тих мов, яких не розуміє Бранкович. Так натрапили ми на одного рабина, і Бранкович відрецитував йому напам'ять ті вірші. Було їх небагато, і звучали вони так:

Зачувши початок, рабин зупинив Бранковича і продовжив далі сам, прочитавши напам'ять кінець пісні. Потім він написав ім'я того, хто склав вірша. Це була поезія, створена ще у XII столітті, і творцем її був якийсь Юда Халеві. З того часу Бранкович учить ще й єврейську. У той же час щоденні його заняття цілком практичні, адже він — людина

багатьох талантів, і усмішка його — справжня алхімія поміж іншими науками і вміннями його обличчя.

Кожного вечора, одразу після сну, він починає готуватися до бою. Це означає, що разом із одним знаним місцевим майстром він вправляє свою руку на шаблі. Той майстер — копт на ім'я Аверкій Скіла, якого кир Аврам узяв до себе за слугу. У Аверкія одне око скоромне, друге — пісне, а усі зморшки на його обличчі зав'язані вузлом над бровами. Він є власником найбільшого реєстру всіх існуючих ударів шаблею разом з описами їхнього виконання, і, перш ніж вписати до свого рукописного довідника з майстерності шабляного бою якийсь новий удар, він особисто випробовує його на живому м'ясі. В одній просторій залі з розстеленим на підлозі килимом, що за розміром нагадує невеликий луг, господар Бранкович замикається разом із тим коптом, і в повній пітьмі вони вправляються на шаблях. Аверкій Скіла, за звичаєм, кладе один кінець довгої верблюжої вуздечки собі у ліву руку, а другий кінець тої вуздечки хапає кир Аврам, одночасно тримаючи в лівій руці шаблю, за вагою своєю рівну другій, що її десь поруч у пітьмі тримає слуга. Вони поволі намотують ту вуздечку собі на лікті й, коли відчувають, що другий — поруч, з усієї сили ударяють один одного шаблею. Усе це діється в такій пітьмі, від якої людина глухне. Про швидкість удару Бранковича співають гуслярі, та й сам я минулої осені бачив, як він стоїть з оголеною шаблею під деревом і чекає, коли дмухне вітер, а тоді перший плід, який упаде з дерева, підхоплює шаблею просто в леті і перерубує його навпіл. Він має заячу губу і, щоб заховати її, відпускає собі вуса, але й під ними, коли він мовчить, видніються зуби. Тоді здається, що у нього взагалі немає губи, а вуса ростуть відразу з зубів.

Серби кажуть про нього, що він любить свій край і шанує своїх земляків, але є в нього й дивні звички, які не відповідають місцю, що його він займає. Він не вміє поставити крапки в кінці розмови і ніколи не помічає тої хвилини, коли треба встати й піти. Він завжди зволікає при цьому, аж поки врешті зовсім не запізнюється, через що люди під час прощання з ним дивуються більше, ніж під час знайомства. Він курить гашиш, який тільки для нього готує один євнух із Кавали і ніхто інший.

Проте, як не дивно, дурман не потрібен йому весь час, і, щоб звільнитися від нього, він час від часу шле гінця з непочатим пакунком гашишу аж до Пешту, і звідти ж, під тою самою печаттю, отримує його назад через два місяці, коли, за його розрахунками, насолода знову стане йому необхідною. Його величезне верблюже сідло з дзвіночками завжди, коли він не в дорозі, височіє у просторій книгозбірні й служить йому столом, за яким можна читати і писати стоячи. У його кімнатах безліч найрізноманітніших речей, які чомусь здаються переляканими, але ніде біля нього немає і ніколи не буде двох однакових предметів. Кожна річ, кожна тварина і людина, що знаходиться поруч з ним, повинна бути з іншого краю. Між його слугами є серби, румуни, греки і копти, а недавно він узяв у дім ще й якогось турка із Анатолії. У кир Аврама є велике і мале ліжко, і під час сну (а спить він завжди тільки вдень) він міняє одне ліжко на друге. Доки він спить, його слуга, той самий анатолієць на ім'я Юсуф Масуді, дивиться на нього не відриваючи очей тим поглядом, від якого мруть птахи. А на ранок кир Аврам, ніби наляканий чимось, співає у ліжку тропарі й кондаки своїм предкам, яких сербська церква оголосила святими.

Не можна нічого сказати про потяг Бранковича до жінок. На його столі присіла навпочіпки дерев'яна мавпа натуральних розмірів з величезним прутнем між ногами. А часом кир Аврам повторює свою улюблену приказку: "Жінка без дупи — як село без церкви!" — оце й усе. Один раз на місяць господар Бранкович їздить у Галату до одної й тої ж ворожки, яка читає його долю з карт одним древнім і дуже довгим способом. В хаті у ворожки стоїть окремий стіл для Бранковича, і на той стіл вона кидає нову карту щоразу, коли надворі змінюється вітер. Від того, який подме вітер, залежить, яка карта впаде на стіл Бранковича, і так триває роками. Минулого Великодня, щойно ми увійшли, дмухнув вітер з південного сходу, і у ворожки з'явилася нагода сповістити йому нові пророцтва: — Вам сниться чоловік з одним сивим вусом. Він молодий, має червоні очі і скляні нігті на руці… іде у Царгород, і скоро ви зустрінетесь… Та звістка так утішила нашого господаря, що він одразу наказав просилити мені в носі золоте кільце, і я ледве врятувався від тої милості…

Знаючи про зацікавлення, яке віденський двір виявляє щодо планів господаря Бранковича, я можу сказати, що він належить до тої породи людей, які з особливою увагою і старанністю дбають про своє майбутнє, наче про якийсь великий город. Він не з тих, хто проживає життя наспіх. Своє майбутнє він наповнює повільно і старанно. Відкриває його п'ядь за п'яддю, ніби якийсь незнаний острів, який він спершу корчує, потім починає на ньому будувати, вибравши найкраще місце, і нарешті довго переставляє місцями предмети усередині збудованої споруди. Він дбає про те, щоб його майбутнє не сповільнювало своїх кроків і росту, слідкуючи в той же час і за власною ходою, щоб не перегнати свого майбутнього, яке йде попереду. Це особливий вид змагань: той, хто швидший, програє. Сьогодні майбутнє кир Аврама нагадує землю, в яку вже впало зерно, але ніхто, крім нього, не знає, що з того виросте. Та хоч щось дізнатися про те, куди прямує Бранкович, мабуть, можна з одної притчі, яку розказують про нього пошепки. Це є

Притча про Петкутина і Калину

Старший син кир Аврама Бранковича Ґрґур Бранкович рано вставив свій чобіт у стремено і взяв до рук шаблю, гартовану на вогні з верблюжого лайна. В той час його закривавлені гаптовані сорочки відсилали із Джули, де Ґрґур жив зі своєю матір'ю, до Царгороду — там під батьківським наглядом їх прали і ґлянцували, сушили на пахучому вітрі з Босфору, відбілювали під грецьким сонцем і з першим караваном повертали назад у Джулу.

Другий, молодший син Аврама Бранковича, лежав у цей час десь в Бачці на розмальованій печі, мурованій як церква, і хворів. Говорили, що в дитинстві на нього помочився диявол, і з тих пір він прокидався серед ночі, вибігав з хати і підмітав вулиці. Бо по ночах смоктала його Мара, гризла за п'яти і текло йому з грудей чоловіче молоко. Дарма хатні забивали у двері виделку і плювали на пальці, складені в дулю, якою потім хрестили йому груди. Нарешті одна жінка порадила йому лягти спати з ножем, змоченим в оцті, і коли Мара кинеться на нього, пообіцяти їй позичити зранку солі і вколоти її тим ножем. Хлопець так і

зробив: коли Мара почала його смоктати, він запропонував їй узяти солі, вколов її і почув крик, у якому розпізнав віддавна знаний голос. Через три дні приїхала із Джули в Бачку його мати, з порогу попросила солі і впала мертва. На ній знайшли рану від ножа, і коли ту рану лизнули — вона була кисла… Відтоді хлопець зовсім занеміг від жаху, в нього почало випадати волосся, і з кожною волосиною, як сказали Бранковичу ясновидці, він втрачав один рік життя. Пасма того дитячого волосся відсилали йому в джутових пакунках, він ліпив їх до м'якого дзеркала, на якому було намальоване дитяче личко, і, дивлячись на нього, знав, скільки ще років залишилось жити його сину.

Проте майже ніхто не знає, що кир Аврам, окрім двох згаданих синів, мав ще й приймака, якщо можна його так назвати. У того третього сина — чи то пак приймака — не було матері, бо Бранкович виліпив його з болота, а для того, щоб розбудити хлопця і вдихнути в нього життя, відчитав над ним сороковий псалом. Коли він дійшов до слів: "Довго чекав я на Господа, і Він прихилився до мене, і благання моє Він почув. Витяг мене Він із згубної ями, із багна болотистого, і поставив на скелі ноги мої, і зміцнив мої стопи…", тричі задзвонили дзвони на церкві в Далі, хлопець випростався і промовив:

— Коли задзвонило вперше, я був у Індії, другі дзвони почув у Ліпідії, а з третіми ввійшов у своє тіло… Тоді Бранкович зав'язав йому волосся Соломоновим вузлом, вплів у косицю ложку з глоду, призначив ім'я Петкутин і випустив у світ. А сам одягнув собі на шию мотузок з каменем і відстояв так літургію на середпісну неділю.

Щоб все було, як у людей, батькові, звичайно ж, треба було вкласти в груди Петкутина і смерть. Цей зародок кінця, ця мала і ще неповнолітня Петкутинова смерть була спершу боязкою і недолугою, невибагливою в їжі та хирлявою в членах. Але вже й тоді вона безмежно раділа, що Петкутин росте, а ріс він так швидко, що в його мережаних рукавах скоро змогли б літати птахи. Незабаром смерть Петкутина стала швидшою і розумнішою за нього, та й небезпеку помічала раніше, ніж він. А потім ніби зустріла суперницю, про яку ще йтиме мова. Вона

стала нетерплячою, ревнивою і привертала до себе увагу в той спосіб, що викликала у Петкутина сверблячку на коліні. Коли він шкрябав те коліно, його ніготь виписував на шкірі букви, які можна було прочитати. Так вони розмовляли. Особливо не терпіла смерть хвороб Петкутина. А батько змушений був наділити Петкутина і хворобою, щоб він якнайбільше був подібний до живих створінь, бо хвороби для живих — то свого роду очі. Бранкович подбав про те, щоб хвороба Петкутина була якомога невиннішою, і нагородив його квітковою лихоманкою, тою, що приходить навесні, коли трави колосяться, а квіти засівають воду й вітер своїм пилом.

Бранкович поселив Петкутина у своєму маєтку в Далі, в будинку, кімнати якого завжди були переповнені хортами, що загризали до смерті швидше, ніж виїдали свої миски. Один раз на місяць слуги вичісували гребенями килими і витрушували з них довгі пасма різнобарвної шерсті, схожі на псячі хвости. Кімнати, в яких жив Петкутин, з часом завжди набирали одних і тих самих барв, і за ними житло Петкутина можна було відразу пізнати серед тисячі інших. Сліди і плями, які він і його піт лишали за собою на скляних клямках, подушках, сидіннях і бильцях, на люльках, ножах і вушках горнят, переливалися райдугою тільки йому притаманних кольорів. Це було своєрідним портретом, іконою чи підписом. Часом Бранкович зустрічав Петкутина в дзеркалах того просторого дому, вмурованого у зелену тишу. Він учив його, як поєднати свою осінь, зиму, весну і літо з водою, землею, вогнем і вітром, що їх людина теж носить у своїй утробі. Величезна праця, яку належало зробити, тривала довго, думки Петкутина покрилися мозолями, м'язи пам'яті були напружені до краю, а Бранкович у цей час учив його читати лівим оком одну, а правим — другу сторінку книги, писати правою рукою по-сербськи, а лівою — по-турецьки. Потім приохотив його до книг, і Петкутин з успіхом почав знаходити в Піфагора сліди Біблії, а підпис свій ставив так швидко, як ловлять муху.

Одним словом, він зробився гарним і вченим хлопцем, і тільки часом можна було зауважити ледь помітні ознаки, що відрізняли його від інших. Так, наприклад, в понеділок увечері замість наступного дня він

міг вийняти якийсь інший свій день з майбутнього і використати його зранку як вівторок. Коли ж надходила черга вийнятого дня, він ставив на його місце збережений вівторок — і рівновага таким чином відновлювалась. Зрозуміло, що від цього нитки, якими були зшиті його дні, не могли лягати гладко, в часі з'являлися тріщини, але Петкутина все це тільки розважало.

По-іншому було з батьком. Він безперервно сумнівався в досконалості свого витвору і, коли Петкутину виповнився 21 рік, вирішив пересвідчитись, чи може той у всьому зрівнятися зі справжніми людьми. Він міркував так: живі його перевірили, тепер треба, щоб його перевірили і мертві. Бо тільки тоді, коли й мертві дозволять себе надурити і, глянувши на Петкутина, повірять, що перед ними — справжня людина з крові і плоті, яка спершу солить, а потім їсть, — тільки тоді можна буде вважати, що спроба вдалася. І, вирішивши так, Бранкович знайшов для Петкутина наречену.

Оскільки вельможі у Волощині завжди тримають біля себе одного тілоохоронця і одного хранителя душі, то й в Бранковича колись було так. Серед хранителів його душі був один цинцарин, який говорив, що все на світі — істина, і мав красуню-дочку. Дівчина взяла все краще від своєї матері, тому після народження дочки та назавжди стала потворною. Коли дівчинці сповнилось десять років, мати показала їй своїми гарними колись руками, як місять хліб, а батько підкликав її до себе, промовив, що майбутнє — то не вода, і віддав богу душу. Дівчина стояла над потоком і плакала за батьком так, що по її сльозах могли виповзти на обличчя мурахи. Тепер вона була сиротою, і Бранкович подбав, щоб вони з Петкутином зустрілися. Її звали Калина, її тінь пахла цинамоном, і Петкутин знав, що вона полюбить того, хто з'їсть у березні ягоди кизилу. Він дочекався березня, наївся ягід і покликав Калину пройтись над Дунаєм. На прощання вона зняла з руки перстень і кинула його у річку.

— Якщо з людиною діється щось хороше, — пояснила вона Петкутину, — треба завжди приправити це якоюсь дрібною

неприємністю — щоб краще запам'ятати ту мить. Бо неприємне людина завжди пам'ятає довше, аніж приємне...

Одним словом, Петкутин сподобався їй, а вона — Петкутинові і радісне вінчання відбулося тієї ж осені. На весіллі свати попрощалися і перецілувалися між собою, бо знали, що не побачать одні одних багато місяців, а потім, обійнявшись, пішли пити ракію, щораз свіжішу. Коли на землю впала весна, вони нарешті протверезіли, озирнулися довкола і після довгого зимового похмілля знову побачили одні одних. Тоді вернулися у Даль і, наповнюючи повітря рушничними пострілами, провели молодят на звичну весняну прогулянку. Треба знати, що молоді з Даля завжди вирушали на весняні прогулянки, такі собі одноденні мандрівки до древніх руїн, заповнених чудовими камінними лавами і грецьким мороком, густішим від будь-якого іншого мороку, так само, як грецький вогонь яскравіший від усіх інших вогнів. У той бік рушили й Петкутин з Калиною. Здалеку можна було подумати, що Петкутин поганяє пару вороних, але варто було йому пчихнути від запаху якогось цвіту чи потягнути крізь повітря батогом, як з коней відразу злітала хмара чорних мух, і тоді було видно, що вони білі. Зрештою, ні Петкутину, ні Калині це не заважало.

Тої зими вони полюбили одне одного. Їли одною виделкою, міняючись нею, а вино вона пила з його уст. Від його пестощів душа її шаруділа в тілі, і вона шаленіла від нього так, що змушувала його мочитися в неї. Зі сміхом розповідала вона своїм ровесницям, що ніщо не може пошкребти так добре, як чоловіча триденна борода, виросла під час любощів. А в собі носила думки без сміху: хвилини мого життя мруть, як мухи, коли їх ковтають риби, — думала вона. — Як зробити з них їжу для його голоду? Просила в нього, щоб відгриз їй вухо й з'їв його, і ніколи не зачиняла за собою шухляд і дверей, щоб не сполохнути щастя. Була мовчазною, бо виросла у тиші безконечних батькових читань завжди одної й тої ж молитви, яку вічно обступала одна й та ж сама тиша. Зараз, у дорозі, тиша була схожою, і це їй подобалося. Петкутин закинув віжки собі за плечі і читав якусь книжку, а Калина щось тихо мугикала; отак їдучи, вони грали неквапом в одну гру. Коли

вона в розмові загадувала якесь слово, а він у ту ж хвилину знаходив його у книжці — вони міняли ролі, і далі вже вона читала, а він цілив. Одного разу, коли вона показала пальцем на вівцю серед поля, а він сказав, що якраз на цьому місці у книжці згадується про вівцю, вона ледве змогла тому повірити і сама взяла чтиво до рук. У книзі справді писалося:

Після обітниць моїх покаянних я помолився

світові мертвих, тоді вівцю й барана над проваллям

я заколов; чорна кров потекла, і зісподу

стали з Еребу здійматися душі померлих:

хлопці, дівки, молодиці, а з ними згорьовані старці,

ніжні дівиці, усі по печальних скорботах[2].

Тепер уже Калина, що так вдало поцілила, взяла книгу і продовжила читати далі:

Тут появлятися стали побиті мечами й списами,

зброя кривава блищала, як в січах смертельних;

з ревом і криком обсіли провалля довкола,

зблід я відразу, і дрож охопила від страху…

З піхов я вихопив свого меча харалужного,

сів над проваллям і жодної тіні порожньої

не пропускав, щоб напилася крові, аж поки пророки…

Якраз у ту хвилину, коли вона дійшла до слова "тінь", Петкутин зауважив тінь, що впала на їхній шлях від зруйнованого римського театру. Дорога скінчилася.

Вони увійшли через вхід для акторів, поставили на великий камінь посеред сцени бочку з вином, гриби і кров'янку, привезені зі собою, і мерщій заховались у затінок. Петкутин назбирав сухого буйволячого лайна і різного суччя, замащеного порепаним болотом, виніс усе це на сцену і розпалив багаття. Звук кресала нестерпно лунко було чути навіть з найвіддаленішого місця у горішньому ряді театру. Але надворі, поза сценою і місцями для глядачів, де буяли трави і пахла брусниця з лавром, не було чути ані звуку з того, що відбувалося всередині. Петкутин присолив багаття, щоб вигнати з нього запах лайна і болота, а потім помив у вині гриби і кинув їх разом з кров'янкою на вуглини. Калина сиділа і дивилася, як сонце, опускаючись, змінює місця у залі і наближається до виходу з театру. Петкутин походжав по сцені і, побачивши імена колишніх власників місць, викарбувані на спинках сидінь, почав неспішно вимовляти древні незнайомі слова:

— Caius Veronius Aet… Sextus Clodius Cai filius, Publilia tribu… Sorto Servilio… Veturia Aeia…

— Не клич мертвих! — застерегла його Калина. — Не клич, бо прийдуть!

Щойно сонце покинуло театр, вона зняла з жару гриби й кров'янку, і вони взялися до їжі. Чутно було все до найменших звуків, і кожен прожований шматок відлунював із кожного сидіння окремо, скрізь — від першого до восьмого ряду — однаково голосно, але щоразу інакше, повертаючи звук назад до них, у центр сцени. Це виглядало так, ніби усі ті глядачі, чиї імена були викарбувані на сидіннях камінних лав, їли — чи принаймні хтиво плямкали губами услід кожному новому шматку їжі —

разом із молодою парою. Сто двадцять пар померлих вух із напруженою увагою прислухалося до того, що діється, і весь театр плямкав слідом за молодими, хтиво втягуючи у себе запах кров'янки. Коли ті двоє переставали їсти — переставали й мертві, ніби шматок їжі застрягав їм поперек горла, і напружено чекали, що ж будуть робити далі хлопець із дівчиною. У такі хвилини Петкутин особливо слідкував, щоб, ріжучи їжу, не порізати собі пальця, бо мав таке відчуття, що запах живої крові може зрушити глядачів з рівноваги, і тоді вони, швидкі, як біль, кинуться з театральних ярусів на нього й Калину і розірвуть їх, гнані своєю двохтисячолітньою спрагою. Відчувши, як по тілу пробігли мурашки, він притягнув до себе Калину і поцілував її. Вона поцілувала його — і відразу почулося, як лунко цілуються 120 пар уст, ніби й ті, що в залі, теж цілувалися і любили одні одних.

Закінчивши вечеряти, Петкутин зібрав залишки кров'янки і кинув їх у вогонь догоряти, а потім загасив полум'я вином. Сичання згасаючого вогню супроводжувалось єдиним приглушеним "пссссст!" із залу. Петкутин саме збирався засунути ніж у піхви, коли раптом дмухнув вітер і приніс зі собою трохи квіткового пилу на сцену. Петкутин пчихнув — і в ту ж мить порізав собі руку. Кров упала на теплий камінь і запахла...

І відразу ж сто двадцять мертвих душ кинулось на них з виском і завиваннями. Петкутин витяг меча, але Калину вже роздирали, вириваючи з неї шматок за шматком живе м'ясо, аж доки її крики не перетворилися на ті ж самі крики, що їх вигукували мертві, і сама вона не приєдналася до пожирання ще нез'їджених частин свого власного тіла.

Петкутин не знав, скільки минуло днів, доки він шукав вихід з театру. Він кружляв по сцені навколо згарища і залишків вечері, аж доки хтось невидимий не підняв з землі його покривало і не загорнувся в нього. Порожнє покривало підійшло до нього і озвалося Калининим голосом.

Він обійняв її, наляканий, але під матерією і тим голосом не було нічого, крім пурпурової підшивки.

— Скажи мені, — говорив Петкутин Калині, стискаючи її в обіймах, — мені здається, що тисячу років тому зі мною сталося тут щось жахливе. Хтось був розірваний і з'їджений, і кров ще й дотепер лежить на землі. Я не знаю, було це справді чи ні, і коли було? І кого з'їли? Мене чи тебе?

— Нічого з тобою не трапилось, ніхто тебе не розривав, — відповіла Калина. — І було це щойно, а не тисячу років тому.

— Але ж я не бачу тебе! Хто з нас двох мертвий?

— Ти не бачиш мене, хлопче, бо живі не можуть бачити мертвих. Ти можеш тільки чути мій голос. А щодо мене, то я не знаю, хто ти, і не можу тебе впізнати, доки не скуштую краплі твоєї крові. Але не хвилюйся, я бачу тебе, добре бачу. І знаю, що ти живий.

— Зажди, Калино! — гукнув він. — Це ж я, твій Петкутин, хіба ти не пізнаєш мене, щойно, — якщо це таки було щойно, — ти цілувала мене!

— Що за різниця — щойно чи тисячу років тому — тепер, коли є так, як є?

На ці слова Петкутин витягнув ножа, наблизив свій палець до того місця, де мали б знаходитись невидимі уста його дружини, і порізав його.

Крапля крові запахла, але не впала на камінь, бо Калина пристрасно підхопила її устами. Вона скрикнула, впізнавши Петкутина, і роздерла його, як стерво, жадібно п'ючи його кров і кидаючи кості у зал, звідки вже сунули інші.

У той самий день, коли це сталося з Петкутином, кир Аврам Бранкович записав у своїх паперах наступні слова: "Дослід з Петкутином успішно завершився. Він так досконало виконав свою роль, що здурив і живих, і мертвих. Тепер можна перейти до складнішої частини завдання. Від малої спроби до великої. Від чоловіка до Адама". Так ми нарешті доходимо до задумів кир Аврама Бранковича. Плани, з яких він будує своє майбутнє, сходяться на двох центральних особах. Частина їх пов'язана з відомим родичем Бранковича графом Джорджем Бранковичем, про якого віденський двір, безперечно, володіє значно ширшими відомостями, аніж ми тут. Другою особою є той, кого кир Аврам називає "курос" (що по-грецьки означає "хлопець") і приходу якого він чекає тут, у Царгороді, як євреї — приходу Месії. Тієї особи, наскільки про це можна було довідатись, Бранкович не знає особисто, не знає навіть її імені (звідси й походить та пестлива грецька назва) і бачить її лише у снах. Зате у сни до Бранковича той хлопець приходить постійно, і якщо Бранкович бачить сон, то сон цей завжди про нього.

За описом самого господаря Аврама, "курос" — це молодий чоловік, що має один сивий вус, скляні нігті і очі червоного кольору: Бранкович очікує того дня, коли він зустрінеться з ним і з його допомогою зрозуміє — а чи осягне — якусь річ, дуже для себе важливу. Від свого "куроса" Бранкович уві сні навчився читати справа наліво, як це роблять євреї, і дивитися сни від кінця до початку. Ці незвичайні сни, у яких кир Аврам перетворюється на "куроса", чи, якщо хочете, на єврея, почалися багато років тому. Сам Бранкович оповідає, що його сон з'явився спершу ніби якийсь неспокій, що, мов камінь, кинутий у його душу, летить крізь неї днями, зупиняючи падіння тільки вночі, коли разом з каменем падає і душа. А потім той сон повністю заволодів його життям і він почав ставати уві сні вдвічі молодшим, ніж у житті. З його снів спершу назавжди зникли птахи, потім — його брати, далі — батько й мати, і кожен перед розлукою з ним прощався. Потім зникли усі обличчя і міста з його країв і спогадів, і врешті з того зовсім чужого світу снів зник і він сам, ніби перетворюючись по ночах у якусь зовсім іншу людину, чиє обличчя, побачене ніби в якомусь дзеркалі сну, лякало його так, як

злякало б обличчя матері чи сестри, поросле бородою. Той другий мав червоні очі, один сивий вус і скляні нігті.

У тих снах, прощаючись з усіма, кого він знав, Бранкович найдовше залишався зі своєю покійною сестрою, але в тих сновидіннях вона щоразу губила якусь частину свого, так добре відомого Бранковичу, тіла і отримувала нові, незнайомі і чужі частини тіла. Замінила її якась невідома особа, в яку перейшла вона спершу голосом, потім — кольором волосся і зубами, і нарешті лиш одні її руки ще обіймали Бранковича все палкіше й палкіше. Усе інше вже не було нею. А потім одної ночі, такої тонкої, що двоє людей могли потиснути одне одному руки, стоячи один у вівторку, а другий в середі, вона з'явилась йому зовсім перевтіленою, такої вроди, що люди навколо мимоволі здригалися, глянувши на неї. Вона обвила його шию руками, кожна з яких мала по два великих пальці. Спочатку він ледь не кинувся втікати від неї зі свого сну, але потім зм'як і зірвав одну з її грудей, наче персик. І далі, ніби свої дні, він брав з неї, мов з дерева; вона простягала йому щоразу інший плід, усе солодший і солодший, і він спав з нею вдень по різних снах, як інші люди сплять зі своїми коханками у найнятих на ніч будинках. І тільки часом, коли з тих обіймів виринала її рука з двома великими пальцями, він не міг зрозуміти, якою рукою вона його пестить, бо різниці між ними не було. А проте це кохання зі сну виснажувало його по-справжньому, і так сильно, що він майже весь витікав зі снів у свою постіль. Тоді вона прийшла до нього востаннє і сказала:

— Хто прокляне з гіркою душею, той буде почутим. Зустрінемося з тобою, може, ще десь у іншому житті.

Бранкович так ніколи й не дізнався, говорила вона це йому, кир Авраму Бранковичу, чи його двійнику зі сну, "куросу" з одним сивим вусом, що ним ставав Бранкович, доки спав. Бо уві сні він давно вже не відчував себе Аврамом Бранковичем. Він почував себе зовсім так, як той другий, що має скляні нігті. У снах вже багато років підряд він навіть не кульгав, як у житті. Вечорами він чує, ніби його будить чиясь втома, так само, як зранку відчуває, що не може заснути, бо десь у іншому місці

хтось інший відчуває себе все більш виспаним і бадьорим. Його повіки стулюються в ту саму мить, в яку повіки того іншого відкриваються деінде. Він і той невідомий пов'язані між собою єдиними судинами сили і крові, і та сила переливається з одного в другого, як переливають вино, щоб не скисло. Коли один під час ночі і сну відпочиває і наповнюється силою, тоді другого та ж сама сила все більше покидає, занурюючи його у втому й сон. Найстрашнішим серед того всього є раптове засинання посеред вулиці чи ще деінде так, ніби цей сон є відгуком на чиєсь раптове пробудження. Нещодавно, коли кир Аврам дивився на затемнення місяця, з ним так і сталося. Він провалився в сон за одну мить, і відразу ж йому почало снитися, наче його б'ють батогом; усе відбулося так швидко, що він навіть не помітив, як, падаючи, вдарився і розсік собі чоло у тому ж самому місці, по якому отримав удар батогом уві сні.

Що ж до мого враження, то здається мені, що усе це — і "курос", і той Юда Халеві — знаходиться в безпосередньому зв'язку з одною роботою, яку господар Бранкович і ми, його слуги, виконуємо вже довгі роки. Мова йде про один глосарій, чи то азбуковник, який можна було б назвати Хозарським словником. Над ним він працює, не знаючи втоми, і мета його — особлива. Бранкович переправив до Царгороду із Зарандської жупанії і Відня вісім верблюдів, завантажених книгами, та ще й тепер прибувають все нові й нові. Того добра назбиралося так багато, що він відгородився від світу справжніми стінами словників і давніх рукописів. Я, призвичаєний до фарб, чорнил і буков, вологими ночами розпізнаю запах кожної літери і, лежачи у своєму кутку, читаю із запахів цілі сторінки нерозкритих згортків під печатями, що лежать десь під дахом на горищі. Цікаво, що кир Аврам з найбільшою охотою читає на холоді, в одній лиш сорочці, віддаючи своє тіло дрижанню, і тільки те з прочитаного, що проходить крізь дрижаки до його уваги, він вважає вартим, щоб його запам'ятати і вписати у книгу. Картотека до бібліотеки Бранковича охоплює тисячі аркушів на різні теми: від каталогів зітхань і вигуків у старослов'янських молитвах до переліку сортів солі й чаю і величезної колекції волосся, борід і вусів найрізноманітніших кольорів і форм з живих і мертвих представників усіх існуючих рас, які господар

ліпить на стінки скляних пляшок і зберігає їх, ніби якийсь різновид колекції з музею старовинних зачісок. Його власне волосся, однак, відсутнє у цій збірці; натомість він розпорядився, щоб з його волосин вишили герб з однооким орлом і гаслом "Кожен господар свою смерть любить" для нагрудників, що він їх носить.

Над своїми книгами, збірками і картотекою Бранкович працює щоночі, але найбільше уваги він віддає роботі над одною азбукою, що ведеться у повній таємниці. Це — словник про хрещення хозарів — якогось давно зниклого племені з узбережжя Чорного моря, що хоронило своїх покійників у човнах. Це своєрідний каталог або збірник житій усіх тих осіб, що декілька сотень років тому долучилися до переходу хозарів у християнську віру, або інших, з наступних поколінь, які залишили про ту подію хоч якісь записи. Доступ до Хозарського словника Аврама Бранковича маємо тільки ми, двоє його писарів: я і Теоктист Нікольський. Така обережність викликана, напевно, тою причиною, що в цій роботі Бранкович заглиблюється у дослідження різних єресей — не тільки християнських, а й єврейських і магометанських; немає сумніву в тому, що, якби наш печський патріарх знав, куди стріляють думки кир Аврама, він обов'язково вділив би серед своїх анафем, які перелічує кожного серпня на день святої Анни, одну і для кир Аврама. Бранкович володіє усіма доступними відомостями про Кирила і Методія, християнських просвітителів і місіонерів, які з грецької сторони брали участь у хрещенні хозарів. Проте найбільшою перешкодою у складанні того збірника імен є для нього відсутність даних про єврейського і арабського посланців, хоч вони і брали участь у тих подіях і у полеміці, що відбулася з того приводу в палатах хозарського кагана. Він не зміг дізнатися про того єврея і араба нічого, крім того, що вони справді існували: їхніх імен не знав ані він, ані жодне з тих грецьких джерел про хозарів, що потрапляли йому до рук. Його люди обходять волоські монастирі і царгородські підземелля у пошуках гебрейських чи арабських джерел про хрещення хозарів, та й сам він прибув у Царгород для того, щоб тут, на цій землі, з якої колись вирушили у хозарську столицю хрестити хозарів місіонери Кирило й Методій, знайти рукописи і людей, що займаються цим питанням. Але —

болотом джерела не вичистиш, і він не знаходить нічого. Йому не віриться, що тільки він один цікавиться хозарським питанням і що в минулому, окрім тих християнських місіонерів, від св. Кирила і до сьогодні, ніхто більше тим не займався. Нема сумніву — стверджує він — що хтось з-поміж дервішів, так само як і хтось з-поміж єврейських рабинів, звичайно ж, знає якісь подробиці про життя й діяння єврейського і, відповідно, арабського учасників полеміки, але він таких ніяк не може розшукати у Царгороді, — або ж вони не признаються, що знають. Він вважає, що поруч з християнськими джерелами про хозарів існують такі ж вичерпні арабські і єврейські джерела з цього ж питання і про цей народ, але щось заважає людям, котрі займаються цим, зустрітися і об'єднати свої знання, які тільки вкупі дали б чисту і повну картину всього, що стосується цієї проблеми.

— Не розумію, — каже він часто, — мабуть, я завжди занадто рано перестаю думати про кожну справу. Тому всі ті справи осідають у мені лише до половини зробленими і досягають мені тільки до пояса… Причину незвичайного зацікавлення кир Аврама такою дрібною, як мені це здається, справою пояснити не важко. Господар Бранкович займається хозарами з найегоїстичніших міркувань. У той спосіб він намагається вилікуватись від сновидінь, у які він ув'язнений. "Курос" із його снів теж займається хозарським питанням, і кир Аврам знає про це краще від нас. Для кир Аврама єдиним способом звільнити свої сни від рабства є зустріч із тим чужинцем, а знайти його він може лише через хозарські папери, бо вони — єдиний слід, який веде до того другого. Я думаю, так само міркує і той другий. А це означає, що їхня зустріч неминуча, як зустріч в'язня і тюремника. Тому й не диво, що останнім часом кир Аврам так завзято вправляється на шаблях зі своїм майстерним учителем. "Куроса" він ненавидить так, що готовий видерти йому очі, як пташині гнізда, — хай тільки добереться до нього… Таким може бути перше припущення. Якщо ж воно неправильне, слід згадати слова Аврама Бранковича про Адама і про його успішну спробу з Петкутином. У цьому разі він є небезпечним і те, що він задумав, може дати неочікувані наслідки, а його Хозарський словник — лише книжкове приготування до великих справ…"

Цими словами закінчується донесення Никона Севаста про Аврама Бранковича. Та про останні дні життя свого господаря Севаст нікого не міг сповістити, бо як господар, так і сам слуга були вбиті однієї середи, повитої туманами і заблукалої у Волощині. Про ту подію залишив запис інший слуга Бранковича, згадуваний уже майстер шаблі Аверкій Скіла. Схоже, що той запис Скіла писав вістрям своєї зброї, умоченим у чорнило, на землі, притискаючи папір чоботом.

"Останнього вечора перед від'їздом із Царгороду, — записав Аверкій Скіла, — папас Аврам зібрав нас у своєму покої з вікнами на три моря. Віяли зелені вітри з Чорного моря, блакитні й прозорі — з Егейського, а сухі і згірклі — з Іонійської безодні. Коли ми увійшли, наш господар стояв біля верблюжого сідла і читав. Анатолійські мухи кусалися перед дощем, і він лаявся й ганяв їх батогом, непомильно цілячи самим кінчиком батога у вкушене місце на своїх плечах. Того вечора ми вже закінчили наші звичайні вправляння на шаблях, і, якби я не згадав вчасно про його коротшу ногу, він розтяв би мене навпіл там, у темряві. По ночах він завжди був швидшим, ніж удень. Зараз на тій коротшій нозі він мав пташине гніздо замість черевика, бо воно найкраще гріє.

Ми, четверо запрошених, сіли: я, два його писарі і прислужник Масуді, що вже тримав у якійсь зеленій торбині речі, зібрані в дорогу. Кожен з нас з'їв ложку черешневого варення з гострим перцем і випив кухоль води з криниці, що стоїть тут же в кімнаті, а відлунює десь у підземних склепах кам'яниці, зберігаючи наші голоси. Тоді папас Аврам розплатився з нами і сказав, що хто хоче може залишатися. Решта піде з ним на війну, до Дунаю.

Ми думали, це й усе, що він хотів нам сказати, і більше він не буде затримувати нас біля себе. Але у Бранковича була одна особливість: він завжди був наймудрішим у ті хвилини, коли прощався зі своїми співрозмовниками. Тоді він вдавав, що чогось не розуміє, і прощався з товариством дещо довше, ніж це вважають пристойним і природним. Він завжди переступав ту мить, коли все вже було сказане і коли всі навколо починали скидати маски і прибирали того вигляду, що вони

його завжди мають наодинці зі собою. Так затримався він і цього разу. Стискав у своїй руці руку анатолійця і крадькома, не зводячи очей, зирив на всіх присутніх. Тоді раптом сяйнула жахлива ненависть між Масуді і Никоном Севастом — до того часу непомітна і дбайливо захована обома сторонами. Це сталося тоді, коли Масуді промовив до кир Аврама:

— Господарю, дозволь і мені віддячити тобі за добро, перш ніж ми розійдемось. Я скажу тобі щось таке, що втішить тебе, бо ти давно вже прагнеш цього почути. Той, хто сниться тобі, зоветься Самуель Коен.

— Брешеш! — зовсім несподівано крикнув Севаст, а тоді згріб зелену торбу Масуді і пошпурив її у вогнище, що горіло в кімнаті. У відповідь Масуді на диво спокійно повернувся до папас Аврама і промовив, показуючи на Никона Севаста:

— Поглянь на нього, господарю, це той, що має одну лиш ніздрю в носі. І сцить хвостом, як усякий Сатана.

Папас Аврам ухопив папугу, що тримався кігтями за світильник, і опустив їх разом на підлогу. У світлі під носом в Никона Севаста і справді вималювались обриси одної-єдиної ніздрі — чорної і не розділеної посередині перетинкою, так, як це завжди буває в нечистих. Тоді папас Аврам сказав:

— Отже, ти один з тих, що не сміють свого одягу змінити?

— Так, господарю, але я не з тих, чиї гівна страхом смердять. Я не заперечую того, що я Сатана, — без вагань признався той, — лише нагадую тобі, що я належу підземеллю християнського світу і неба, злим духам грецької території і пеклу православного обряду. Бо так, як небо поділене між Єговою, Аллахом і Богом-Отцем, так і підземелля поділене між Асмодеєм, Іблісом і Сатаною. Випадково упійманий я на землях теперішньої турецької імперії, але це не дає права Масуді чи іншим

представникам ісламського світу судити мене. Це дозволено лише представникам християнського обряду, чия юрисдикція єдина в моєму випадку може визнатись правомірною. У протилежному випадку може статися так, що й християнські чи єврейські судилища почнуть судити тих, хто належить до ісламського підземелля, коли ті потраплять до їхніх рук. Хай над цим застереженням поміркує наш Масуді…

На це папас Аврам відказав:

— Мій батько, Йоаникій Бранкович, — сказав він, — мав великий досвід у поводженні з такими, як ти. Кожен наш дім у Волощині завжди мав своїх домашніх чортенят, бісенят і перевертнів, з якими ми вечеряли, давали їм сита рахувати дірки і знаходили попід хатою їхні відпалі хвости, збирали з ними ожину, прив'язували їх до одвірка чи до вола — й сікли різками за непослух, і замикали їх у криницях… Одного вечора у Джулі мій батько застав у нужнику на дірці величезного сніговика. Ударив його світильником, убив і пішов вечеряти. На вечерю був капусняк із вепрятиною. Оце їсть він капусняк і раптом — гуп! — його голова падає в миску. Поцілувався він зі своїм власним образом, який визирав звідти, і втопився у мисці капусняку. На наших очах і раніше, ніж ми щось зрозуміли. Я й тепер ще згадую, як він, захлинаючись у тій мисці, поводив себе як в обіймах коханої, обвиваючи миску руками так, ніби була в ній не вепрятина, а голова якоїсь іншої істоти. Одним словом, ховали ми його, ніби вирвавши з чиїхось сильних обіймів… А його чобіт кинули в Мориш, щоб не став він упирем. Якщо ти Сатана, а ти таки є ним, скажи мені, що означала смерть мого батька, Йоаникія Бранковича?

— Про це ви дізнаєтесь самі і без моєї помочі, — відказав Севаст. — Але я скажу вам щось інше. Я знаю слова, які стояли у вухах вашого батька перед смертю. "Трохи вина, щоб умити руки!" — це дзвеніло в його вухах, коли він помирав. А тепер ще одне, щоб ви не казали, що я висмоктав усе це з пальця.

Ви займаєтесь хозарською азбукою вже десятки років; тепер і я додам щось до вашого хозарського словника.

Слухайте, отже, чого не знаєте. Три ріки античного світу мертвих — Ахеронт, Піріфлегетон і Коцит — належать зараз підземеллям ісламу, юдаїзму і християнства; вони течуть, розділяючи три пекла — Геєну, Ад і крижане пекло магометян під колишньою хозарською землею. На цій потрійній межі зустрічаються і три світи мертвих: вогняна держава Сатани з дев'ятьма колами християнського пекла, з Люциферовим престолом і стягами підземного володаря, ісламське підземелля з Іблісовим царством крижаних мук і Гебхурахові володіння по ліву сторону Храму, де сидять гебрейські боги зла, хтивості й голоду, Геєна під владою Асмодея. Ті три підземелля не з'єднуються, межі між ними проорані залізним ралом, і нікому не дозволено переступати через них. Ви уявляєте собі ті три підземелля неправильно, бо не маєте досвіду. В єврейському пеклі, у державі ангела пітьми й гріха Беліяала, не горять, як ви собі думаєте, євреї. Там горять такі лиш, як ви, — одні араби і християни. Те ж саме і в християнському пеклі: там нема християн, а у вогонь потрапляють магометяни або сповідники Давидової віри. В той же час у ісламських Іблісових катівнях знаходяться одні лиш християни і євреї, і жодного турка чи араба там не зустрінеш. Уявіть собі нашого Масуді, який зі страхом очікує свого — такого страшного, але добре знаного — пекла, а замість нього увійде у гебрейський Шеол чи християнський Ад, де чекатиму на нього я! Замість Ібліса потрапить до Люцифера. Уявіть собі християнське небо над пеклом, у якому спокутують гріхи євреї!

Прийміть це як велике, верховне попередження, господарю! Як найглибшу мудрість. Тут, серед білого дня — жодних справ, які б з'єднували разом іслам, християнство і юдаїзм. Щоб потім не мати діла з підземеллями тих світів. Бо з тими, хто ненавидить один одного, — з ними на цьому світі нема проблем. Вони завжди схожі між собою. Вороги завжди однакові або стають однаковими з часом; у іншому випадку вони не були б ворогами. Лише ті, що істинно відрізняються між собою, небезпечні по-справжньому. Вони прагнуть зближення, бо відмінності їм

не завада. Такі — найгірші. З ними, що дозволяють нам відрізнятися від них, і це не позбавляє їх сну, зведемо квити і ми, і наші вороги, об'єднаємо сили і знищимо їх з трьох сторін одразу…

На це кир Аврам Бранкович мовив, що дещо у цій розповіді йому таки не зрозуміле, і запитав:

— Тоді чому ви не зробили цього дотепер — якщо не ти, у кого ще й хвіст не виріс, то хтось старший і досвідченіший? Чого ви чекаєте, доки ми зводимо храм на Отченаші?

— Чекаємо свого часу, господарю. А крім того, ми, дияволи, можемо робити крок лише після вас, людей. Кожен наш крок мусить стати у ваш слід. Ми завжди на крок позаду, ми вечеряємо тільки після вас і не бачимо майбутнього, як не бачите його і ви. Отже, завжди ви перші, а ми другі. Але я тобі скажу ще й те, господарю, що до сьогодні ти не зробив жодного кроку, який змусив би нас переслідувати тебе. Якщо колись таке зробиш — ти чи хто серед твоїх нащадків — ми наздонежемо вас у той день тижня, чиє ім'я не згадується. Але поки що все в порядку. Бо ви з тим вашим рудооким куросом нізащо не зможете зустрітися, навіть якщо він і з'явиться тут, у Царгороді. Якщо він бачить вас у снах так само, як ви бачите його, якщо він уві сні творить вашу яву так само, як і його ява огороджена межами вашого сну, тоді ви двоє ніколи не зможете подивитися в очі один одному, бо ніколи не зможете бути без сну в один час. Та все ж, не спокушайте нас. Повірте мені, господарю, куди небезпечніше складати з розкиданих слів словник про хозарів тут, у цій тихій кам'яниці, ніж іти на війну до Дунаю, де вже б'ються австріяки і турки; куди небезпечніше чекати якоїсь подоби зі сну тут, у Царгороді, ніж оголити шаблю і кинутися з нею в бій, що ви, господарю, таки добре вмієте робити.

Подумайте про це і без вагань ідіть туди, куди й намірились. І не слухайте цього анатолійця, що вмочає у сіль помаранчу…

— А щодо іншого, господарю, — закінчив Севаст, — то ви, звичайно, можете здати мене християнській духовній владі і покарати судом, визначеним для нечистих і відьом. Та, перш ніж ви це зробите, дозвольте поставити вам одне-єдине запитання. Чи вірите ви у те, що ваша церква існуватиме і зможе судити й через 300 років так, як вона робить це зараз?

— Звичайно, вірю, — відповів папас Аврам.

— Тоді й підтвердіть це: рівно через 293 роки ми зустрінемося знову — у цю ж пору року, за сніданком, тут, у Царгороді, і тоді ви покараєте мене так, як покарали б зараз.

Папас Аврам розсміявся, сказав, що погоджується, і вбив ще одну муху кінчиком батога.

На зорі ми зварили кутю, закутали її вкупі з глечиком у подушку і поставили у дорожній міх, щоб гріти папас Аврама на спочинку. Ми вирушили в дорогу кораблем по Чорному морю до гирла Дунаю, а звідти вверх по течії. Останні ластівки летіли перевертом, і їхні відображення в Дунаї показували замість білих животів чорні спинки. Ми увійшли в тумани, а вони відлітали у вирій, несучи на собі крізь ліси і через Джердап якусь тверду, оглушливу тишу, в яку вміщаються всі інші існуючі тиші. На п'ятий день під Кладово нас зустрів кінний загін із Ерделя, запорошений гіркою мадярською пилюкою з другого берега річки. Відразу після прибуття у табір принца Баденського ми дізналися, що й граф Георгій вступив у війну і що генерали Гайдерсгайм, Ветерані та Гайзел вже готові до наступу на турецькі позиції, а їхні цирюльники вже два дні як голять і розчісують їх на ходу, їдучи поруч на конях. Тієї ж ночі ми пересвідчились у неймовірній вправності нашого господаря.

Змінювалась пора року; ранки були холодними, а ночі — ще теплими: до півночі — літо, зранку — осінь. Папас Аврам вибрав собі шаблю, йому осідлали коня, а з сербського табору якраз над'їхав

невеликий кінний загін із живими голубами в рукавах. Сидячи на конях, вони курили довгі люльки, нанизуючи кільця диму коням на вуха. Коли й Бранкович сів на коня, вони дали йому запалену люльку, а тоді всі, випускаючи дим, рушили до генерала Ветерані, щоб отримати вказівки. Тут у австрійському таборі зачулися голоси:

— Ідуть голі серби! — І справді, за вершниками з'явився загін піших людей, які поскидали з себе все, крім шапок. Вони проходили голі через відблиски табірних вогнищ, як крізь ворота, а за ними, в темноті, трохи швидше від них ішли їхні голі тіні, вдвічі від них старші.

— Хіба ви збираєтесь наступати затемна? — запитав Ветерані, погладжуючи пса — такого зростом, що хвостом міг шмагонути людину по губах.

— Так, — відповів кир Аврам, — птахи нам покажуть дорогу.

Над австрійськими і сербськими позиціями височіло узгір'я Рс, на якому ніколи не йшли дощі, і на ньому — турецьке укріплення зі встановленими гарматами. Вже три дні до нього не вдавалося доступитися з жодної сторони. Генерал наказав Бранковичу взяти ті укріплення штурмом.

— Як захопите позиції, розпаліть зелене вогнище з кленових гілок, — додав генерал, — щоб ми могли підрівнятися.

Вершники прийняли наказ і від'їхали, потягуючи свої люльки. За якийсь час ми побачили, як над турецькими позиціями закружляли палаючі голуби — один, другий, третій, пролунало кілька пострілів і одночасно в табір повернувся папас Аврам із вершниками, що, як і раніше, курили люльки на довгих цибухах. Генерал здивовано запитав, чому вони не штурмують ворожі бастіони, і папас Аврам мовчки показав йому люлькою на узгір'я. Там палахтіло зелене вогнище, а турецькі гармати уже не стріляли. Укріплення було взяте.

Наступного ранку папас Аврам, утомлений нічним боєм, спочивав перед шатром, а Масуді й Никон Севаст сіли грати в кості. Никон уже третій день програвав величезні суми грошей, а Масуді все не зупинявся. Мабуть, були в них якісь особливі причини, якщо й під зливою куль вони ставили на кін — Бранкович у сні, а ті двоє — у грі. В кожному разі, їхні причини були сильнішими від моїх, тому я й заховався на якийсь час у безпечне місце. Саме тоді в наш шанець влетів турецький загін, рубаючи все, що було живого, а відразу за ним — требинський Шабляк-паша, який більше дбав про мертвих, аніж про живих. За ними на полі бою з'явився якийсь блідий хлопець, що мав лиш один вус сивий — так, ніби старів він лише до половини. На шовковому нагруднику папас Аврама був вишитий герб Бранковича з одноokим орлом. Один із турецьких воїнів проткнув того вишитого птаха списом із такою силою, що стало чути, як метал, пробивши груди сплячого, найшов на камінь під ним. Прокидаючись у смерть, Бранкович оперся на одну руку, і останнє, що він побачив у своєму житті, був рудоокий хлопець зі скляними нігтями і одним сивим вусом. Тоді Бранковича залив піт і дві солені цівки зав'язалися йому під бородою у вузол. Рука під ним почала дрижати так, що він, зі списом у грудях, подивився здивовано на ту руку й наліг на неї усіма своїми пудами, щоб її заспокоїти. Та вона все одно якийсь час ще здригалася, завмираючи, ніби спущена струна, а коли завмерла зовсім, він без звуку упав на неї. В ту ж хвилину просто у свою тінь впав з коня і той хлопець, ніби скошений поглядом Бранковича, і відлетіла в сторону його торба, яку він тримав на плечі.

— Що там, Коен загинув? — гукнув паша, а воїни, подумавши, що то хтось із гравців вистрілив у хлопця, в одну мить порубали Никона Севаста з усе ще затиснутими в руці костями. Вони повернулись і до Масуді, але той промовив щось до паші по-арабськи, звертаючи його увагу на те, що хлопець не вмер, а тільки спить. Це продовжило життя Масуді на один день, бо паша розпорядився стратити його не цього дня, а наступного, як воно і сталося.

Я — людина шаблі, — так закінчив свій запис про Аврама Бранковича Аверкій Скіла. — І я знаю: коли вбиваєш, то кожного разу все стається

по-іншому, як щоразу по-іншому з кожною новою жінкою в ліжку. Тільки одних потім забуваєш, а інших — ні. Хтось із убитих, знову ж таки, як і хтось із жінок, ніколи не забуде тебе. Смерть кир Аврама Бранковича була з тих, які пам'ятаються. Було це так. Звідкись з'явилися люди паші з ночвами теплої води, обмили кир Аврама і передали його якомусь старцю, що носив на шиї ще один черевик, наповнений зелами, бальзамами і куделею. Я подумав, що він буде гоїти папас Авраму рани, але той натер його білилами і рум'янами, поголив, розчесав і такого відніс під шатро до Шабляк-паші.

— Оце ще один голий серб, — подумав я. Наступного ранку у тому шатрі він і вмер. Це було в 1689 році за східним календарем, на день святого мученика Євтихія. У ту хвилину, коли Аврам Бранкович випустив дух, Шабляк-паша вийшов із шатра і попросив трохи вина, щоб умити руки".

БРАНКОВИЧ ҐРҐУР

Див. СТОВПНИК

КАГАН

КАГАН — титул хозарського володаря. Столицею його був Ітіль, а літня резиденція знаходилася на Каспійському морі й називалася Семендер. Вважається, що прийняття грецьких місіонерів у хозарських палатах було справою політичних міркувань. Ще в 740 році один із хозарських каганів звертався до Царгороду з проханням про місіонера, добре обізнаного з християнським законом. У IX столітті виникла потреба зміцнити грецько-хозарський союз перед спільною небезпекою: в той час русичі вже прибили щит на царгородські ворота і відібрали у хозарів Київ. Крім того, існувала ще одна небезпека. Тодішній каган не мав наступника престолу. Одного дня прибули до нього грецькі купці, яких він зустрів і прийняв. Усі вони як один були низькі на зріст, темноволосі й такі волохаті, що волосся на своїх грудях розділяли

проділом. Каган сидів між ними, мов велет, і обідав. Була пора перед негодою, і птахи билися у вікна, а мухи — в дзеркала. Коли ж подорожніх наділили дарами і провели, каган повернувся до палат і випадково кинув погляд на кості, що зосталися після учти. Костомахи, залишені греками, були величезні, як у велетнів, натомість каганові лежали малесенькі, як у дитяти. Він швидко зібрав слуг, аби ті згадали, що говорили йому чужинці, але ніхто нічого не пам'ятав. Переважно мовчали, — вирішили всі. Тоді до кагана наблизився один єврей з придворної свити й сказав, що допоможе йому.

— Хотілося б почути як, — сказав каган і лизнув трохи святої солі. Тоді єврей привів до нього раба і наказав, щоб раб оголив руку. Рука була точною копією правої руки кагана.

— Так, — сказав каган, — затримай його. Затримай і йди далі. Ти на доброму шляху.

Так по всій державі розлетілися гінці, і через три місяці єврей привів до нього хлопця, чиї ступні були зовсім як каганові. І його затримали при дворі. Потім знайшли ще два коліна, одне вухо і плече — все таке ж, як у кагана. Поступово в палаці зібрався гурт молодих людей — воїнів, рабів, мотузників, євреїв, греків, хозарів та арабів, котрі — якби з кожного взяти по одному членові чи по якійсь частині тіла — могли б створити ще одного молодого кагана, як крапля води схожого з тим, що правив у Ітілі. Не вистачало лише голови — її ніяк не могли знайти. Нарешті одного дня каган прикликав до себе єврея і наказав йому принести або свою власну, або каганову голову. Той анітрохи не злякався, і каган здивовано запитав у нього про причину.

— Причина в тому, що злякався я ще рік тому, а не сьогодні. Рік тому я знайшов і голову. І сторожую її тут, в палаці, вже стільки місяців, а все не наважуюсь тобі показати.

Коли каган наказав показати й голову, єврей привів до нього дівчину. Вона була молода, вродлива, і голова її так достеменно повторювала каганову, що могла б підмінити її в дзеркалі. Якби хто побачив у дзеркалі її обличчя, то подумав би, що бачить кагана, тільки молодого. Тоді каган звелів привести всіх зібраних і наказав євреєві скласти з їхніх членів ще одного кагана. Доки конаючі каліки, чиї члени увійшли в тіло нового кагана, розповзалися в різні сторони, єврей написав на чолі новоствореного якісь слова і молодий каган, каган-наступник, потягнувся на ложі. Тепер нового кагана слід було випробувати, і єврей відправив його в спочивальню до каганової коханки, царівни Атех. Зранку царівна відіслала до справжнього кагана наступне послання:

— Той, що був цієї ночі в моєму ліжку, — обрізаний, а ти — ні. Отож, або він є кимось іншим, а не каганом, або каган скорився євреям і обрізався, себто став кимось іншим. Отож виріши, що сталося.

Тоді каган запитав у єврея, що має означати ця різниця. Той відповів:

— Хіба не зникне вона, коли й ти обріжешся?

Каган завагався і ще раз запитав поради в царівни Атех. Та відвела його в темниці свого замку і показала там каганового двійника. Вона закувала його в ланцюги й кинула за ґрати, але він уже розірвав усі пута і тряс ґратами з величезною силою. За одну ніч він виріс настільки, що справжній каган здавався перед ним дитиною.

— Хочеш, щоб я його відпустила? — запитала царівна. Тоді каган так налякався, що наказав обрізаного кагана умертвити. Царівна Атех плюнула велету в чоло — і той впав мертвим.

Після того каган повернувся до греків, уклав з ними новий союз і взяв їхню віру за свою.

КИРИЛО (КОСТЯНТИН СОЛУНСЬКИЙ)

КИРИЛО (Костянтин Солунський, або Костянтин Філософ) (826 чи 827–869) — просвітитель східного християнства, грецький представник у хозарській полеміці, один з апостолів слов'янської писемності. Сьома дитина в сім'ї Лева друнґарія, котрий завідував у Солуні воєнними й адміністративними справами візантійського двору, Костянтин змінив багато чиновницьких та дипломатичних посад і виростав між голими церквами без ікон, в часи, коли у Царгороді прийшли до влади іконоборці. Серед них було чимало солунян, тож Костянтин учив науки від людей, які мали славу відомих іконоборців. Лев Математик, що викладав йому Гомера, геометрію, арифметику, астрономію й музику, був іконоборцем і родичем царгородського патріарха-іконоборця Іоана Граматика (837–843) й підтримував зв'язки зі сарацинами та їхнім халіфом Мамуном. Другий учитель Костянтина, знаменитий філософ і майбутній патріарх Фотій, який навчав його граматики, риторики, діалектики й філософії, носив прізвисько християнського Арістотеля й разом із Левом Математиком стояв на чолі гуманістичного відродження, у час якого візантійський світ іще раз зрозумів, що він — спадкоємець античного еллінського роду. Фотій займався герметичними і забороненими науками, астрологією та магією, візантійський імператор називав його "хозарським рилом", а при дворі ходили чутки, ніби Фотій ще в молодості продав душу якомусь гебрейському чародієві. Костянтин любив мови, вважав, що вони вічні, як вітри, й міняв їх, як хозарський каган міняє жінок різних вір. Крім грецької, він знав слов'янську, гебрейську, хозарську, арабську та самаритянську, а також мови ґотського чи "руського" письма. Він ріс із невгамовною спрагою до подорожей, яка залишилась у нього на все життя. Зі собою він завжди носив якесь рядно, про яке говорив: де моя ряднина — там мій дім, і майже весь свій вік прожив між дикими племенами, де кожен раз після потиску руки перераховував свої пальці. Одні лише хвороби були хоч якимись островами спокою в його житті. Щойно він починав хворіти, як відразу ж забував усі мови, крім рідної. Хвороби його, правда, завжди мали хоча б дві причини. Коли у 843 році, після смерті імператора Теофіла, солунська партія іконоборців була скинута і в країні

проголосили відродження культу ікон, Костянтину довелось усамітнитися в монастирі на малоазійській землі. І бог поступився, — думав він, — щоб дати місце світові. Наше око — як мішень для предметів, на які ми дивимось; усі вони цілять ся в нього, а не навпаки. Через якийсь час він був примушений вернутися в столицю й відкрито виступити проти своїх колишніх учителів і земляків на захист ікон. — Ілюзія, що думки живуть у наших головах — вирішив він тоді — це голова і ми живемо в думках. Ми з нашими думками — як море з його течіями: наше тіло — морська течія, а думки — саме море. Так тіло знаходить собі місце в житті, пробиваючись крізь думки. А душа є руслом: і для одного, і для другого…

В той час він розпрощався зі ще одним своїм колишнім вчителем. Зі своїм старшим братом Методієм, який ніколи не виступав проти однодумців. Він бачив, як залишає за собою свого колишнього духовного отця і брата і сам стає його поводирем.

На службі при царгородському дворі він спочатку був архонтом в одній зі слов'янських областей, потім викладав у столичній придворній школі, яко священик став патріаршим бібліотекарем при церкві святої Софії в Царгороді, а потім — професором філософії в царгородському університеті, де завдяки своїй винятковій ерудиції отримав почесний титул філософа, який носив до кінця свого життя. Але в душі він вибрав інший шлях і жив, дотримуючись морського звичаю, який каже, що м'ясо мудрих риб шкідливе і твердіше від м'яса дурних риб. Тому тільки дурні їдять усе підряд — мудрі ж шукають і їдять тільки дурнів.

Проживши першу половину свого життя спиною до ікон, він прожив його другу половину, тримаючи ікони як щити. Проте, як виявилося, він зміг звикнути до ікони Богородиці, та до самої Богородиці — ні: через багато років у хозарській полеміці він порівняв її з прислугою в кагановій свиті, прирівнявши до чоловіка, а не до жінки.

Тоді минула половина його століття і пройшла половина його життя.

Узявши три золоті, він поклав їх до своєї торби, міркуючи так: перший дам тому, хто засурмить у ріг, другий — хористам в церкві, а третій — небесним ангелам. І вирушив у свої нескінченні подорожі. Ніколи крихт від сніданку не міг змести до крихт від вечері. Весь час був у дорозі. В 851 році він вирушив до арабського халіфа в Самару, що недалеко від Багдаду, а коли повернувся з цієї дипломатичної місії, побачив у дзеркалі першу зморшку на своєму чолі й назвав її сарацинською. Закінчувався 859 рік, і Костянтин став ровесником Олександра Великого, який помер у 33 роки; стільки ж тепер було і йому.

— У мене значно більше ровесників під землею, ніж на землі, — подумав він тоді. — Ровесників з усіх часів: з часу Рамзеса III, критського лабіринту чи першої облоги Царгороду. Так і я колись стану підземним ровесником для багатьох живих. Тільки старіючи тут, на землі, я завжди міняю ровесників під землею, зраджуючи тих мертвих, що стають молодшими від мене…

А потім ще була одна облога міста, чиє ім'я він носив. Доки слов'яни у 860 році тримали в облозі Царгород, Костянтин на малоазійському Олімпі в тиші чернечої келії готував для них пастку — виводив перші знаки слов'янської азбуки. Спочатку він зробив ті букви опуклими, але слов'янська мова була такою дикою, що чорнила не змогли її втримати, отож йому довелося створити ще одну азбуку з ґратчастих букв, у які він замкнув ту непокірну мову, наче пташку. Лише пізніше, коли слов'янську мову приручили й навчили її грецької (бо мови можуть вчитись іншим мовам), вона змогла вкластися і в ті первісні глаголичні письмена…

У Даубмануса наведена наступна притча про виникнення слов'янської азбуки. Мова варварів ніяк не хотіла приборкуватись. Одної осені, яка промайнула за три тижні, брати сиділи в келії і марно намагалися створити письмена, які пізніше зватимуться кирилицею. Робота не йшла. З вікна келії як на долоні було видно половину жовтня і тишу в ньому, довгу на годину ходу й широку на дві. Тоді Методій

звернув увагу брата на чотири глеки, які стояли на вікні їхньої келії, але по той бік ґратів, з вулиці.

— Якби двері були замкнені, як ти дістався б до тих глечиків? — запитав він. У відповідь Костянтин висунув назовні руку, розбив один із глеків, переніс черепки один за одним через ґрати в келію й тут знову склав з них глечика, зліплюючи своєю слиною і глиною з підлоги під ногами.

Так вони зробили і зі слов'янською мовою. Розбили її на уламки, внесли крізь решітки кириличних букв до своїх уст і зліпили там докупи своєю слиною й грецькою глиною з-під ніг…

У тому ж році до візантійського імператора Михаїла III прибули посланці від хозарського кагана з проханням прислати до нього з Царгорода особу, яка могла б розтлумачити основи християнського віровчення. Імператор звернувся за порадою до Фотія, якого називав "хозарським рилом". Зрозуміло, що таке звернення було двозначним, але Фотій поставився до справи серйозно і порадив свого учня Костянтина Філософа; після цього Костянтин разом із братом Методієм вирушив у свою другу дипломатичну місію, названу хозарською. По дорозі вони затрималися у Криму в Херсонесі, де Костянтин вивчав хозарську та єврейську мови, готуючись до дипломатичної місії, яка його чекала. Він думав: "Усе на світі є хрестом своєї жертви, а цвяхи пробивають і хрести". У палатах хозарського кагана він зустрівся з представниками ісламської та гебрейської віри, які теж були запрошені каганом. Костянтин розпочав з ними полеміку, виступивши зі своїми "Хозарськими бесідами", які Методій переклав пізніше на слов'янську мову. Здобувши перемогу над рабином і дервішем, які захищали юдаїзм та іслам, Костянтин Філософ схилив хозарського кагана до прийняття християнства, переконав його не поклонятися переломленому хресту й знайшов на своєму чолі другу, хозарську зморшку.

Закінчувався 863 рік, і Костянтин став ровесником Філона Олександрійського, філософа, який помер у тридцять сім років; стільки

ж було зараз і йому. Костянтин закінчив роботу над слов'янською азбукою і разом з братом вирушив у Моравію, до слов'ян, яких пізнав ще в роки своєї юності.

Він перекладав із грецької на слов'янську церковні книги, а навколо нього збирались юрби. Мали очі там, де колись мали роги, і, було се видно, підперізувались зміями, спали головами на південь, а зуби, які випадали, закидували за свої хати. Методій дивився, як вони пальцями витягують з носів слизькі клубки й їдять їх, шепочучи молитви. Ноги мили, не визуваючись, плювали у миски перед обідом і запихали в "Отче наш" свої варварські імена, чоловічі й жіночі, за кожним словом, через що молитва виростала, наче хліб, і зникала одночасно, і що три дні її треба було прополювати, щоб вона не зникла назавжди між тими дикими іменами, які глушили і ковтали її. Нездоланно притягував їх запах падла, мали швидкий розум і чудово співали, аж він плакав, слухаючи їх і розглядаючи свою третю, слов'янську зморшку, яка сповзала вниз через чоло, мов крапля дощу… Після Моравії у 867 році він вирушив до паннонського князя Коцеля, а звідти — у Венецію, де став учасником полеміки з триязичниками, прихильниками теорії про святість лише трьох мов — грецької, гебрейської й латинської. У Венеції його питали: — Чи вся вина за смерть Христову лежить на Юді, чи не вся? — а Костянтин чув, як на щоку його вилазить четверта, венеційська зморшка, що врізається й перехрещується з усіма попередніми — сарацинською, хозарською й слов'янською, сплітаючись із ними в чотири неводи, закинуті на одну рибу. Він дав свій перший золотий якомусь трубачеві за його гру і запитав триязичників, чи відгукнеться військо на голос труби, якщо той голос не буде йому зрозумілим? Ішов 869 рік, і Костянтин думав про Боеція Равенянина, який помер у 43 роки. Зараз вони стали ровесниками. Після цього Костянтин був викликаний папою до Риму, де зумів захистити правовірність своїх поглядів і слов'янського богослужіння. Разом із ним знаходився Методій та їхні учні, висвячені в Римі.

Згадуючи своє життя і слухаючи церковний спів, він думав: так, як одна людина, маючи талант до якогось діла, за час хвороби все ж

робить його знехотя й невміло, так і хтось інший, хто до того діла не чує хисту, і без хвороби робить його з такою ж нехіттю й невмілістю...

Якраз тоді в Римі співали слов'янську літургію, і Костянтин віддав свого другого золотого хористам в церкві. За давнім звичаєм, третю монету він поклав собі під язика, постригся в один із грецьких монастирів у Римі й у 869 році помер під новим іменем яко Кирило.

Головна література: Об'ємна бібліографія робіт про Кирила і Методія зібрана в праці Г. А. Ільїнського ("Опыт систематической кирило-мефодьевской библиографии") з численними пізнішими доповненнями (Попруженко, Романський, Іванка Петрович та ін.). Огляд найновіших досліджень дає нове видання монографії Ф. Дворника "Les Legendes de Constantin et Méthode vue de Byzance" (1969). Деяка інформація, що стосується хозарів і хозарської полеміки, знаходилась у "Хозарському словнику" Даубмануса — Lexicon Cosri, Regiemonti Borussiae, excudebat loannes Daubmannus (1691), але видання це було знищене.

ЛОВЦІ СНІВ

ЛОВЦІ СНІВ — секта хозарських священиків, захисницею якої була царівна Атех. Вони вміли читати чужі сни й могли жити в них, як у своєму домі, а мандруючи ними, ловили потрібну їм здобич — людину, річ або тварину. Зберігся запис одного з перших ловців снів, у якому говориться: "Вві сні ми почуваємо себе, як риба у воді. Часом ми зринаємо зі сну на поверхню, ковзаємо поглядом по узбережжю, але тут же занурюємося знову, швидко і пристрасно, бо добре нам тільки на глибині. Під час тих коротких виходів на суходолі ми бачимо якесь дивне створіння, млявіше від нас, звичне дихати інакше, ніж ми, й приліплене до тої суші усією своєю вагою, а проте позбавлене тієї насолоди, в якій ми живемо, наче у власному тілі. Бо тут, унизу, насолода й тіло нерозлучні, вони — одне ціле. Те створіння зовні — то теж ми, але ми через мільйони років; між нами і ним, окрім років, лежить і страшне прокляття, яке впало на того, хто зовні, бо він одділив тіло від насолоди..."

За легендою, ім'я одного з найвідоміших читачів снів було Мокадаса аль-Сафер. Він зумів найглибше увійти в таємницю, він умів ловити рибу в чужих снах, умів відкривати брами в чужих сновидіннях, умів занурюватися в сни глибше, ніж будь-хто інший перед ним, — аж до Бога, бо на дні кожного сну лежить Бог. А потому щось сталося, і він уже ніколи не зміг читати снів. Він довго думав, що сягнув вершини, і йти далі в тому містичному вмінні більше нікуди. Для тих, хто пройде дорогу, дорога вже не потрібна; через те вона їм і не дається. Але всі навкруги думали інакше. Якось вони оповіли про те, що сталося, царівні Атех, і тоді вона пояснила їм випадок Мокадаси аль-Сафера:

Одного дня щомісяця, на свято солі, прихильники хозарського кагана борються на життя і смерть по передмістях усіх трьох наших столиць проти вас, моїх прихильників і підданих. Як надходить вечір, у час, коли ми ховаємо його мертвих по єврейських, арабських чи грецьких, а моїх — по хозарських кладовищах, каган тихо прочиняє мідні двері моєї спочивальні, тримаючи свічку, а її полум'я пахне й тремтить од його пристрасті. Тоді я не дивлюся на нього, бо в ту хвилину він схожий на всіх інших коханців у світі, яким щастя засліпило очі. Ми проводимо разом ніч, а на зорі, коли він іде, перед гладкою міддю моїх дверей я дивлюся йому в обличчя і розпізнаю в його втомі, що він задумав, звідки йде і ким є.

Так і з вашим ловцем снів. Нема сумніву в тому, що він сягнув однієї з вершин свого вміння, що молився він по храмах чужих сновидінь і вбивали його у свідомості сплячих безліч разів. Він зробив усе так добре, що найкраща матерія, яка існує — матерія сну — почала йому підкорятися. Але, якщо, піднімаючись до Бога, він не зробив жодної помилки — за що й отримав можливість бачити його на дні читаного сну — напевно, що зробив ту помилку в поверненні, опускаючись у цей світ з висот, у яких літав. І за ту помилку заплатив. Стережіться, коли повертаєтесь! — закінчила царівна Атех. Невдале повернення може знищити успішний схід на гору.

МЕТОДІЙ СОЛУНСЬКИЙ

МЕТОДІЙ СОЛУНСЬКИЙ (біля 815–885) — грецький хроніст хозарської полеміки, один зі слов'янських апостолів, просвітитель східного християнства, старший брат Костянтина Солунського — Кирила. Він народився в сім'ї візантійського управителя Солуні — друнґарія Лева і рано випробував свої можливості на посаді управителя однієї зі слов'янських областей, очевидно тої, що лежить біля річки Струмиці (Стримона). Він знав мову своїх слов'янських підданих, які мати бородаті душі й носили взимку за пазухами птахів, щоб ті їх гріли. Незабаром, у 840 році, він переїхав до Бітинії на Мармурове море, але згадку про своїх слов'янських підданих ціле життя котив перед собою, наче м'яч. У книгах, на які посилається Даубманус, записано, що там він навчався в якогось монаха й одного разу той сказав йому: "Читаючи, ми не маємо дару приймати все написане. Наша думка ревнива до чужої думки і щоразу затінює її, а в нас немає місця для двох пахощів одразу. Ті, хто живе під знаком Святої Трійці — чоловічим знаком, — ті, читаючи, вбирають непарні, а ми, що під знаком числа чотири — жіночого знаку, — читаючи, вбираємо лише парні речення з наших книг. Ти і твій брат не прочитаєте з одної книги однакових слів, бо книги наші існують лише в єднанні чоловічого й жіночого знаків..." Крім того, Методій навчався ще від одної особи — від свого молодшого брата Костянтина. Часом він помічав, що той його молодший брат мудріший від творця книги, яку він саме читав. Тоді Методій починав розуміти, що даремно гає час, закривав книгу й розмовляв із братом. На малоазійській землі в монастирській колонії Олімп Методій постригся в монахи, а незабаром до нього приєднався і брат. Вони дивились, як пісок, розвіяний великоднім вітром, щоразу на свято відкриває на новому місці якусь прадавню пустельну церкву й залишає зверху рівно стільки, скільки потрібно часу, щоб її освятити й відчитати всередині "Отче наш", а потім знову засипає назавжди піском. Тоді він почав снити по два сни одразу, і звідти пішло повір'я про те, що в нього буде й дві могили. У 861 році він разом із братом вирушив до хозарів. Це не було чимось новим для двох братів зі Солуні. Від свого навчителя й приятеля Фотія, який підтримував зв'язки з хозарами, вони чули про той могутній народ і знали, що він на своїй мові проповідує свою власну віру. Цього разу Методій за наказом зі столиці виступав як свідок і помічник Костянтина в полеміці на

хозарському дворі. Хозарський словник 1691 року пише, що під час полеміки хозарський каган розповів своїм гостям дещо й про секту ловців снів. Каган зневажливо ставився до тої секти, підтримуваної хозарською царівною Атех, і ялову працю ловців снів він порівняв із грецькою притчею про голодну мишу, яка легко пролізла крізь щілину в комору з пшеничним зерном, але, наївшись, не змогла з повним черевом вилізти назад. "Вийти з комори ситим не можна; можна тільки голодним — таким, яким і увійшов. Отак і цей поглинач снів: голодний, він легко проникає у тісний твір між явою і сном, але після того, як вполює там здобич і назбирає плодів, наситившись снами, не може вийти назад, бо вийти можна лише таким, яким і увійшов. Тому він повинен або залишити свою здобич, або сам залишитись у снах назавжди. Ні в першому, ні в другому випадку нам немає від того жодної користі..."

Після хозарської подорожі Методій знову повернувся на малоазійський Олімп, і, коли він вдруге побачив ті ж самі ікони, вони здалися йому стомленими. Він став ігуменом монастиря Поліхрона, про який потім довгі століття нічого не було відомо — хіба лиш те, що збудували його на межі трьох часів — арабського, грецького й гебрейського, звідки й пішла його назва.

У 863 році Методій повернувся між слов'ян. Необхідно було створити слов'янську школу грецького зразка — з новими учнями, зі слов'янським письмом і книгами, перекладеними з грецької на слов'янську. Він і його брат Костянтин з дитинства знали, що птахи в Солуні й птахи в Африці розмовляють різними мовами, що ластівка зі Струмиці й ластівка з Нілу не зрозуміють одна одної, і тільки альбатроси в усьому світі розмовляють єдиною мовою. З такими думками вони вирушили в Моравію, Словаччину й Нижню Австрію, збираючи навколо себе молодих людей, які більше дивилися їм в рот, ніж прислухалися до їхніх слів. Одному з тих юнаків, що їх навчали вони з братом, Методій вирішив подарувати гарну різьблену палицю. Всі чекали, що він подарує її найкращому серед учнів, і намагалися вгадати, хто ж це буде. А Методій віддав її найгіршому. І сказав: "Учитель своїх найкращих учнів найменше

вчить. А найдовше залишається з найгіршими. Бо швидкі швидко відходять..."

В одній кімнаті, де поточена шашелем підлога кусала босі ноги, він уперше почув про своїх із братом ворогів. Почалися їхні сутички з триязичниками — німецькими прихильниками переконання про обрядовість тільки трьох мов (грецької, латинської й гебрейської). В Паннонії, на озері Болотному, де взимку волосся замерзає в лід, а очі на вітрі стають, як велика й мала ложки, Методій з братом зупинилися в столиці тамтешнього слов'янського князя Коцеля. Його воїни кусали в бою незгірш од коней чи верблюдів, змії вислизали зі шкіри, січені різками, а жінки народжували в повітрі, підвішені до святого дерева. Вони приручали риб на болотах паннонських трясовин і показали прибульцям одного старця, котрий молився, виносячи з болота рибу й пускаючи її злітати зі своїх долонь, як мисливського сокола. Вона й справді здіймалась у повітря і летіла, обтріпуючи з плавців болото й махаючи ними, як крилами.

У 867 році разом зі своїми послідовниками й учнями брати вирушили в одну з тих подорожей, де кожен крок — слово, кожна стежка — речення, а кожна зупинка — розділ у великій книзі. У Венеції в 867 році відбувся ще один їхній диспут із триязичниками, а потім вони прибули до Риму, де папа Адріян II прийняв учення солунських братів як правовірне і висвятив слов'янських учнів у церкві Св. Петра. З тої нагоди була відспівана слов'янська літургія мовою, яка — щойно приборкана й стриножена — перевезлася з балканських широт у столицю світу й тепер нагадувала звіра в клітці з глаголичних письмен. Тут, у Римі, одного вечора 869 року, доки його слов'янські послідовники плювали одні одним в рот, помер під іменем святого Кирила брат Методія Костянтин, а Методій повернувся в Паннонію. Вдруге він побував у Римі в 870 році, коли отримав від папи титул паннонсько-сремського архієпископа; архієпископ зальцбурзький через це змушений був покинути Балатон. Коли влітку 870 року Методій повернувся в Моравію, німецькі єпископи кинули його за ґрати, й два роки він провів у в'язниці, де чув тільки шум Дунаю, а потім був переданий у Реґенсбург і постав

перед судом церковного собору. Тут він був тортурований і нагим виставлений на мороз. Доки його катували — зігнутого бородою аж до снігу — Методій думав про те, що Гомер і святий пророк Ілля жили в один час, що Гомерова поетична держава була більшою від держави Олександра Македонського, бо простягалася вона від Понту аж за Гібралтар. Він думав про те, що Гомер не міг знати всього, що відбувається в морях і в містах його держави, так само як Олександр Великий не знав усього, що діється в його державі. Ще він думав про те, як одного разу Гомер вписав у свій твір і місто Сидон, а разом з ним, не знаючи про це, й пророка Іллю, якого за велінням божим годували птахи. Він думав про те, що в своїй величезній поетичній державі Гомер мав моря й міста, а не відав про те, що в одному з них, у Сидоні, живе пророк Ілля, який стане колись мешканцем іншої поетичної держави, такої ж просторої, вічної й могутньої, як і Гомерова, — мешканцем Святого Письма. І, нарешті, він запитував себе: чи зустрілися колись два сучасники, Гомер і Святий Ілля із Тішбе в Гілеаді — обоє безсмертні, обоє озброєні тільки словом, один обернутий до минулого і сліпий, другий охоплений майбутнім і зрячий, один грек, що найкраще серед поетів возвеличив огонь і воду, і другий єврей, що водою нагороджував, а вогнем карав, перетворюючи свій плащ на міст. Існує такий пояс землі — думав наприкінці Методій — не ширший від десяти верблюдячих смертей, на якому розминулося двоє людей. Той простір між їхніми слідами вужчий від будь-якої ущелини на світі. Ніколи ще два великі мужі не підходили так близько один до одного. Якщо тільки ми не помиляємось, як усі ті, чий зір слугує спогадам, а не землі, котра лежить під нами…

Завдяки папиному покровительству Методія було звільнено й у 880 році він втретє захищав у Римі правовірність своїх поглядів і слов'янської служби, а папа своїм посланням ще раз підтвердив законність слов'янського богослужіння. Даубманус разом зі згаданою притчею про тортурування Методія розповідає, що він тричі омився в римській ріці Тибр — як на народження, вінчання й смерть — і три рази причастився чарівним хлібом. У 882 році Методій з найвищими почестями був прийнятий при дворі в Царгороді, а потім і в патріаршій, яку очолював

тоді приятель його молодості, патріарх і філософ Фотій. Помер Методій у Моравії в 885 році, залишивши після себе слов'янські переклади Святого Письма, Номоканона (законника) та бесід святих отців.

Як свідок і помічник Костянтина Філософа в хозарській місії, Методій двічі виступає в ролі хроніста хозарської полеміки. Він перекладає слов'янською Кирилові "Хозарські бесіди" і, судячи з тексту Кирилового житія, здійснює редакцію цього твору (ділить його на вісім книг). Оскільки "Хозарські бесіди" Кирила не збереглись ні в грецькому оригіналі, ані в слов'янському перекладі Методія, найголовнішим християнським джерелом, у якому йдеться про хозарську полеміку, залишається слов'янське житіє Костянтина Філософа (Кирила), укладене під наглядом самого Методія. В ньому наводиться дата полеміки (861 рік), а також подається докладний опис промов як самого Костянтина, так і його неіменованих суперників і співрозмовників — гебрейського й ісламського учасників полеміки. У Даубмануса знаходимо наступні слова про Методія: "Найтяжче орати чужу ниву й свою жінку, — пише він, — але, оскільки кожен чоловік розіп'ятий на своїй жінці, як на хресті, виходить, що важче нести свого хреста, аніж чужого. Так було і з Методієм, який ніколи не ніс хреста свого брата… Бо молодший брат був йому духовним батьком".

СЕВАСТ НИКОН

СЕВАСТ НИКОН (XVII ст.) — існує повір'я, що якийсь час на Мораві, в Овчарській ущелині на Балканах, під тим іменем жив Сатана. Був він на диво мирним, мав звичку звертатися до всіх людей своїм власним іменем і працював протокаліграфом у монастирі Ніколє. Де б він не бував, всюди залишав за собою відчуття двох облич, а замість хвоста мав ніс. Він стверджував, що в минулому житті був чортом у єврейському пеклі і прислуговував Беліяалу та Гебхураху, ховав големів на горищах синагог і одної осені, коли птахи мали отруйний послід і палили ним листя й трави, він найняв чоловіка, щоб той убив його. То був спосіб перейти з єврейського пекла в християнське й тепер, у новому житті, служити Сатані.

За іншими розповідями, він і не вмирав ніколи, а просто дав чужому псові лизнути своєї крові, ввійшов до могили якогось турка, вхопив того за вуха й здер із нього шкіру, яку натягнув на себе. Через те з його гарних турецьких очей визирали козячі очі. Він тікав від вогню, вечеряв після інших і крав щорічно грудку солі. Говорили, ніби по ночах він об'їжджає монастирських і сільських коней, і ті справді зустрічали ранок змилені, в болоті і зі сплутаними гривами. Кажуть, що він робив це, аби остудити своє серце, бо серце його варилося в киплячому вині. Тому коням у гриви заплітали Соломонову букву, від якої він утікав, і так захищали їх від нього й від його чобіт, завжди подертих псячими зубами. Він носив багаті одежі й на диво гарно виконував настінні розписи — легенда каже, що той дар був у нього від архангела Гавриїла. По церквах Овчарської ущелини на його фресках залишилися написи, які, коли читати їх у визначеному порядку від зображення до зображення і від монастиря до монастиря, складають повідомлення. Його можна укласти будь-коли, доки існуватиме той живопис. То Никон залишив повідомлення для себе самого до того часу, коли після трьох сотень років після смерті він знову повернеться межи живих, бо демони, як він говорив, не пам'ятають нічого з попереднього життя і тому змушені виходити з ситуації в такий спосіб. На початку своїх занять малярством він і не був якимось особливо обдарованим майстром. Працював він лівою рукою, і картини його були доволі гарними, але якось не запам'ятовувались: ніби зникали зі стін, як тільки на них переставали дивитися. Одного ранку Севаст у відчаї сидів перед своїми фарбами і раптом відчув, як шматок якоїсь іншої тиші ввійшов до його мовчання й розбив його. Ще хтось був тут і мовчав. Але не мовою Никона. Тоді Никон почав просити архангела Гавриїла, щоб той зіслав на нього ласку фарб. У той час по всій ущелині — в монастирях Йованє, Благовіщення, Ніколе чи Стрітення — скрізь було повно молодих монахів-іконописців і різьбярів, котрі розписували стіни й змагалися, наче в німій молитві на хорах, хто краще намалює свого святого. Через те нікому і в голову не приходило, що молитва саме Никона Севаста буде почутою. А саме так і сталося.

У серпні 1760 року, напередодні дня семи святих ефеських мучеників, коли починають їсти м'ясо оленя, Никон Севаст сказав:

— Один із вірних шляхів до справжнього майбутнього (бо існує ще й несправжнє майбутнє) — іти у напрямку, в якому росте твій страх.

І пішов на лови. Зі собою він взяв ще одного монаха — Теоктиста НікольськогоА, який допомагав йому в монастирі у переписуванні книг. Мабуть, ті лови ввійшли у притчу саме завдяки записам того монаха. Притча каже, що Севаст висадив хорта на сідло позаду себе і вони вирушили на полювання за оленями. Через деякий час хорт кинувся з кінського крупа вперед, хоч Теоктист не міг побачити попереду жодного оленя. Проте, хорт гавкав так, ніби здобич була зовсім поруч, і справді обережно гнав щось невидиме, але велике просто на ловців, аж було чути, як тріщать кущі.

Що ж до Севаста, то він поводився точнісінько, як його пес, так, ніби поруч справді був олень; тут за кущами дійсно почулося щось схоже на оленячий рик, і Теоктист вирішив, що то Никону врешті явився архангел Гавриїл у образі оленя, себто перетворений у душу Никона Севаста, чи, іншими словами, що архангел приніс Никону в дар душу. Так полював Никон того ранку і, вполювавши свою власну душу, почав з нею розмову.

— Глибінь велику велика глибінь кличе у широкому гласі твому, поможи мені тебе самого фарбами славити! — гукнув Севаст архангелу, чи оленю, чи своїй душі, що б то не було, — я хочу написати ніч зі суботи на неділю і найкращу твою ікону в ній, аби молилися тобі й по інших місцях навіть ті, хто ніколи її не бачив!

Тоді архангел Гавриїл розтулив уста і промовив:

— Обидяши посташа се озлобити… — і монах зрозумів, що архангел говорить, випускаючи іменники. Бо іменники — для Бога, а дієслова — для людини. На це іконописець відповів:

— Як же мені працювати правою, якщо я лівак? — але оленя перед ним уже не було, і монах запитав Никона:

— Що то було? — а той зовсім спокійно відповів:

— Нічого особливого, усе це тимчасово, я тут лиш по дорозі в Царгород…

Але потім додав:

— Зрушиш людину з її лігва, а там — черви, жуки, прозорі як коштовне каміння, і пліснява…

І охопила його радість, як болячка, переклав він свої пензлі з лівої руки у праву і почав малювати. Як молоко, потекли з нього фарби, і він ледве встигав розкладати їх. Він одразу знав усе. І як змішувати чорнила із соком самця кабарги, й що жовта фарба найшвидша, а чорна — найповільніша межи фарбами, і їй треба найдовше часу, щоб висохнути і показати себе справжню. Найкраще в нього лягали "білила святого Йоана" і "зміїна кров", а зверху замість лаку він перекривав картини пензлем, умоченим в оцет, щоб ті набирали кольору ясного повітря. Він малював, наповнюючи й лікуючи фарбами все: одвірки й дзеркала, вулики й гарбузи, золотих мух і личаки. На копитах свого коня він намалював чотирьох євангелістів: Матвія, Марка, Луку та Йоана, на нігтях своїх пальців — десять божих заповідей, на криничному цебрі — Марію Єгиптянку, на віконницях — дві Єви: першу, Ліліт, і другу, Адамову. Малював на обгризених кістках, на зубах своїх і чужих, на вивернутих кишенях, капелюхах і стелях. На живих черепахах намалював 12 апостолів і випустив їх повзати у ліс. Ночі були тихими, як кімнати, він вибирав собі ту, яку хотів, заходив, ставив світильника за дошку і малював ікону з двох частин. На тій іконі намалював, як архангели Гавриїл і Михаїл передають один одному з ночі в ніч душу якоїсь грішниці, до того ж Михаїл стояв у вівторку, а Гавриїл — у середі. Вони ступали по написаних іменах тих днів, і з їхніх ніг від ходи по

вістрях літер крапала кров. Малюнки Никона Севаста були кращими зимою, у блиску снігового сяйва, ніж літом на сонці. Бо взимку в них з'являлась якась гіркота, ніби малювалися вони в темряві, а на обличчях стояли благі усмішки, що в квітні гасли і зникали аж до першого снігу. А тоді він знову сідав малювати, і тільки часом поправляв ліктем свій величезний прутень між ногами, щоб той не заважав йому в роботі.

Його нові малюнки запам'ятовувались на все життя; монахи з ущелини і живописці з навколишніх монастирів як за наказом кинулись у Ніколє, щоб побачити Никонові фарби. Монастирі почали змагатися за нього, його ікона приносила стільки ж, як виноград, а фреска на стіні була швидкою, як найшвидший кінь. Про те, як працював Никон, залишився запис в одному осьмогласнику з 1674 року, який каже:

"Два роки тому, на преподобного Андрія Стратилата, якраз тоді, коли починають їсти куріпок, сиджу я, — пише невідомий монах, — і в своїй нікольській келії читаю книгу новоєрусалимських віршів із Києва, а в сусідній кімнаті їдять троє монахів і один пес: двоє ченців уже повечеряли, а маляр Никон, як завжди, їсть після них. За плямканням, яке проходить крізь тишу віршів, що я їх читаю, можна здогадатись, що Никон їсть гов'ячого язика, який, перш ніж варитись, був добре відбитий об сливу перед воротами, щоб зм'якнути. Потім, поївши, Никон виходить і сідає малювати, а я спостерігаю, як він готує фарби, й питаю, що він з ними робить.

— Не я змішую фарби, а твій погляд, — відповідає він мені, — я лиш кладу їх на стіну одну за одною в природному порядку, а той, хто дивиться, сам змішує їх у своєму оці, наче кашу. Тут і є таємниця. Хто краще зварить кашу, той буде мати кращий малюнок, але нікому не зварити доброї каші з поганої гречки. Важливішою є, отже, віра споглядання, слухання й читання, аніж віра малювання, співу чи писання.

Він узяв синю й червону фарби і поклав їх пензлем одну на одну, малюючи очі ангелові. І я побачив, що ангел отримав бузкові очі.

— Я працюю з чимось таким, як словник фарб, — додав Никон, — а споглядач сам складає з того словника речення й книги, тобто малюнки. Так міг би робити й ти, коли пишеш. Чому б комусь не скласти словника слів, які утворять одну книгу, й дозволити читачеві самому з'єднати ті слова в єдине ціле?

Після цього Никон Севаст повернувся до вікна і, показавши пензлем крізь шибку на поле перед Ніколєм, промовив:

— Бачиш оту борону? Не плуг її виорав. То борона від псячої брехні…

Потім ніби задумався на трохи і промовив сам до себе:

— Якщо я, лівак, так малюю правою, то як же малював би лівою? — і переклав пензля з правої руки в ліву…

Ця новина відразу розійшлася по монастирях, і всі жахнулися, впевнені в тому, що Никон Севаст знову повернувся до Сатани і буде за це покараний. І справді: його вуха знову стали гострими, як бритва, так що між людьми говорили, ніби він вухом може відрізати скибку хліба. Але уміння його залишилось, він малював лівою так само добре, як і правою, й нічого не змінилося, архангелове закляття не збулося. Одного ранку Никон Севаст чекав на ігумена монастиря Благовіщення, з яким мав полагодити справу про розпис якихось дверей, але з Благовіщення ніхто не прийшов ні того, ні наступного дня. Тоді Севаст ніби згадав про щось, відчитав п'ятий "Отче наш", який читають за упокій душі над самогубцями, і сам пішов до згаданого монастиря. Перед церквою він стрів ігумена і, гукаючи того, за звичкою, своїм власним іменем, запитав:

— Севасте, Севасте, що тобі є?

Старець без слів завів його до келії і вказав на молодого, як голод, маляра, що вже розписував двері. Никон приглянувся до розпису й завмер, уражений. Хлопець махав бровами, як крилами, і малював так

само добре, як і Никон. Він не був кращим, але й гіршим теж ні. І тоді Никон зрозумів, яка кара на нього чекала. Незабаром пішли чутки, що і в прняворській церкві є якийсь хлопець, що малює так само добре, як Никон Севаст, і це теж виявилось правдою. А згодом і всі інші, старші живописці й малярі, один за одним почали, ніби одв'язуючись від пристані й виходячи у відкрите море, малювати все краще й краще, наздоганяючи Никона Севаста, який раніше був їм недосяжним взірцем. Так почали засвічуватись і оновлюватись усі стіни в сусідніх монастирях, і Никон опинився на тому ж місці, з якого вирушив від лівої руки до правої. Не витримавши того, він сказав:

— Що мені з того, що буду я іконописцем? Тепер кожен може малювати так, як я...

І він назавжди покинув свої пензлі й ніколи більше не намалював жодного малюнка. Навіть на яйці. Змивши всі фарби зі своїх очей у монастирську ступку, він разом зі своїм помічником — Теоктистом — покинув Ніколє, залишаючи за собою слід від п'ятого копита. В дорозі він сказав:

— Знаю я у Царгороді одного великого пана, з косою завтовшки як кінський хвіст; він візьме нас за писарів. І назвав ім'я. Те ім'я було кир Аврам Бранкович".

СКІЛА АВЕРКІЙ

СКІЛА АВЕРКІЙ (XVII — початок XVIII століття) — за походженням копт, учитель володіння мечем, один із найвідоміших майстрів шабляного бою в Царгороді кінця 17 століття. Скіла найнявся за слугу до одного царгородського дипломата, Аврама Бранковича, і разом зі своїм господарем вправлявся в мистецтві шаблевого двобою у повній темряві, пов'язаний з суперником довгим шкіряним пасом. Він умів гоїти рани й завжди носив з собою набір срібних китайських голок і дзеркало, на якому червоними цятками були відмічені обриси його голови, а

зеленими — напрямки, в яких просувалися по його обличчю зморшки. Коли Скіла бував поранений чи щось у нього боліло, він ставав перед дзеркалом і в місця, помічені зеленою цяткою, встромляв сам собі в обличчя китайські голки. Тоді біль минав, а рани затягувалися, лишаючи по собі тільки якусь одну китайську букву на тілі. Те дзеркало не могло зцілити нікого іншого, окрім нього. Де б він не був і що б не робив — завжди любив жарт і не боявся труснути калиткою за свій сміх. Але для кожного жарту називав іншу ціну. Сміх — казав він — буває звичайним: тоді людина сміється з одної-єдиної причини. Такий сміх найдешевший. Вищу ціну має той сміх, що викликаний двома чи й трьома причинами одночасно. Але такий стрічався йому рідко, як і все, що має справжню вартість.

Довгі роки Аверкій Скіла з великою старанністю визбирував по околицях малоазійських містечок і місцях військових битв найбільш майстерні шаблеві удари, вивчав їх, випробовував на живій плоті і, врешті, описував техніку їхнього виконання в окремому збірнику, ілюстрованому діаграмами та схематичними зображеннями рухів цього древнього мистецтва. Він міг розрубати шаблею рибу в воді або серед ночі підвісити ліхтар на застромлений у землю меч і кинутися з ножем на ворога, який прийде до світла. Кожен такий удар він позначав окремим знаком зодіаку, і кожна зірка в тих сузір'ях означала одну смерть. Відомо, що в 1689 році Скіла вже приручив сузір'я Водолія, Стрільця й Бика і знаходився в сузір'ї Овна. У тому сузір'ї йому не вистачало лише одного, останнього удару шаблею, дію якого необхідно було випробувати, — після нього й це сузір'я ставало підкореним. Той удар зі зміястим слідом залишав по собі страхітливу роззявлену пащеку, що моторошно звивалася, опускаючи на рану, мов на уста, якісь звуки, наче клич звільненої крові. За словами самого Скіли, в 1689 році у Волощині, під час австро-турецьких боїв, він випробував і той останній свій удар, після чого переїхав до Венеції і в 1702 році видав там книгу про мистецтво бою на мечах і шаблях під назвою "Найкращі підписи шаблею". До книги додавалися карти зі схемами виконання ударів, а між зірками, чи краще було б сказати — у сітях або за ґратами своїх шабляних ударів — був зображений сам Аверкій Скіла. Особи

невтаємничені бачили на тих малюнках чоловіка, оточеного якимось гарним і тонким мереживом, яке він накреслив у повітрі навколо себе посвистами шабель і вістрями клинків. Проте решітка та мала такі розкішні форми, була такою легкою й повітряною, повною довершених опуклостей, ширяючих у повітрі кубів, мостів, склепінь і витягнутих веж по кутах, що все це разом створювало таке враження, ніби Аверкій Скіла був замкнений в політ якогось джмеля, чий безконечний розпис у повітрі раптово ставав зрозумілим. Обличчя Аверкія Скіли, що видніється з-за тих розв'язаних завдань — а чи в'язничних решіток — спокійне; єдине, що впадає в вічі, — це його подвійні губи: через них здається, ніби хтось з його нутра хоче промовити щось замість нього. Він вірив у те, що кожна рана на тілі — то нове серце, яке б'ється в своєму ритмі, і тому рани хрестив шаблею, та ще мав ніс, порослий волоссям, за яким його пізнавали й обходили стороною.

Цікавий запис про Аверкія Скілу залишив музикант і читач снів Юсуф Масуді. Разом зі Скілою він служив у згаданого вище дипломата у Високій Порті в Царгороді й займався полюванням на створінь, які мандрують по людських снах. У своїх записах він каже, що в тих випадках, коли двоє людей сняться один одному навзаєм і сон одної з них вибудовує яву іншої, дещиця сну як з одного, так і з другого боку щоразу витікає. То "дитя сну". Хоча сон триває й коротше від яви сплячого, — проте він завжди глибший у стократ від будь-якої яви, через що й лишається щоразу трохи шумовиння, "надлишку породи", яка не може вміститися уся у яві особи зі сну й переливається через вінця, чіпляючись до яви когось третього, хто терпить через це постійні зміни і відчуває великі незручності. Той третій, як правило, знаходиться в скрутнішому становищі, ніж двоє перших: свобода його дій обмежена підсвідомим удвічі сильніше, ніж у випадку інших двох, бо всі надлишки енергії й матерії, які назбируються в снах першого і другого, попеременно вливаються в духовне життя третього, через що той перетворюється на істоту подвоєну, яка по черзі наближається або до одного, або до іншого з двох сплячих.

Масуді стверджує, що Аверкій Скіла страждав саме від такого способу обмеження своєї свободи, водячи танок смерті з двома сплячими, чиї імена Масуді також називає. Одним з них був господар Аверкія, Аврам Бранкович; другим — якийсь Коен, якого Аверкій Скіла взагалі не знав. Як би там не було, а Скіла, ніби музичний інструмент з низьким звучанням і товстими струнами, міг витворити лише кістяк мелодії, тільки основне, найгрубше звучання свого життя. Усе інше вислизало від нього, воно було про інших і для інших. Найболючіші його потуги й найвищі здобутки були там, де для інших усе минало без мук, лише за половину їх можливостей.

Масуді по-своєму пояснював причини поведінки Скіли. Він вважав, що свою колекцію шабляних ударів Аверкій Скіла створював зовсім не з особливих військових міркувань — скажімо, для швидшого поширення знань про мистецтво шабельного бою: це була лиш відчайдушна й несамовита гонитва за тим єдиним ударом, що мав визволити його з зачарованого кола, в якому він кружляв, очікуючи, доки його мучителі не наблизяться один до одного на відстань дотику шаблі. За останні роки він покладав велику й незрозумілу надію на вирішення своєї проблеми за допомогою єдиного шабляного удару, який знаходився — як сам він говорив — у сузір'ї Овна. А часом він прокидався зранку з очима, повними засушених сліз зі сну; коли він тер їх, вони розбивалися й кришилися під пальцями, як друзки шкла чи пісок, і, дивлячись на ті уламки, копт знав, що то не його, а чужі сльози.

У будь-якому разі, остання діаграма венеційського видання книги Аверкія "Найкращі підписи шаблею" подає зображення Аверкія Скіли, замкнутого в клітці зі своїх позначених розмашистими лініями шабляних ударів. Проте один з тих змахів шаблі, зображений на схемі у знакові Овна, був схожий на прохід, що відкриває вихід з тої клітки чи то з мережива. Тому на тій останній діаграмі своєї книги Аверкій Скіла наче покидає решітки свого бойового вміння і крізь отвір, прорубаний тим незвичайно зміястим ударом, мовби крізь браму, виходить на волю. Крізь той отвір він проходив, мов крізь рану, начебто народжуючись зі

своєї зоряної в'язниці у світ і в нове життя. А з його німих зовнішніх уст радісно сміялися ті другі, внутрішні уста.

СТОВПНИК (БРАНКОВИЧ ҐРҐУР)

СТОВПНИК (БРАНКОВИЧ ҐРҐУР) (1676–1701) — саме слово "стовпник" означає у східному християнстві самітника, котрий дав обітницю провести свій вік на стовпі (чи на вежі) в молитвах. Однак у випадку з Ґрґуром Бранковичем назва "стовпник" означає прізвисько і з'явилась вона за особливих причин. Насправді Ґрґур Бранкович із роду ердельських Бранковичів був старшим сином найманого дипломата і полководця XVII століття Аврама Бранковича і командиром військового підрозділу. Всього на дванадцять років пережив він свого батька. У документах записано, що був він рябим, як леопард, і на рідкість умілим в нічних нападах. Носив коштовну шаблю з 70 металевих листів, які кувалися, аж поки коваль не відчитав дев'ять отченашів один за одним. Прізвиська Стовпник він ніколи не чув, бо отримав його лиш навздогін, через свою незвичну смерть, яку зустрів у турецькому полоні. Пушкар Хасан Агрібірді-молодший описав його смерть, і вона увійшла в народну пісню, а сам Ґрґур Бранкович завдяки надбаному прізвиськові ніби став поруч зі святими пустельниками християнської церкви.

Згадане джерело повідомляє, що Бранкович із декількома вершниками випадково налетів поблизу Дунаю на сильний турецький загін. Турки щойно над'їхали і, сидячи на конях, із сідел мочилися в річку. Бранкович кинувся утікати, як тільки помітив їх. Турецький ватажок теж зауважив його, та не покинув свого діла. Тільки як випорожнився увесь, обтрусився, нагнав Бранковича і піймав. Під удари списів у бубен його, зв'язаного, привели в табір. Полоненого Бранковича турки висадили на грецький стовп, і три лучники пускали в нього стріли. Перш ніж почати, сказали, що як переживе він п'яту стрілу, то дарують йому життя, а ще дадуть лук зі стрілами, якими тоді вже він буде цілитись у ту трійцю, що стрілятиме в нього зараз. Тоді він просив, щоб не пускали двох стріл разом, бо "не можна болів рахувати, — лише стріли". І так ті троє пускали в нього стріли, а він рахував. Перша стріла

простромила йому пряжку на поясі, ввійшла в утробу й розбудила там усі болі, народжені за життя. Другу стрілу він зумів ухопити рукою, третя проколола йому вухо й залишилась там висіти, як сережка, а він рахував. Четверта пролетіла повз нього, п'ята ввійшла у коліно, звернула і пробила другу ногу, а він рахував; шоста знову пролетіла повз нього, дев'ята припнула йому руку до ноги, а він рахував; одинадцята рознесла йому лікоть, дванадцята вивернула йому грижу, а він рахував. Дорахував до сімнадцяти і впав зі стовпа мертвий. На тому місці виросла ягурида — дикий виноград, якого ніхто не продає і не купує, бо то гріх.

СУК Д-Р ІСАЙЛО

СУК д-р ІСАЙЛО (15.III.1930–2.X.1982) — археолог, арабіст, професор університету в Новому Саді прокинувся одного квітневого ранку 1982 року з волоссям під подушкою і легким болем у роті. Муляло йому щось тверде і зубате. Він засунув до рота два пальці, ніби в кишеню за гребінцем, і — витягнув звідти ключа. Невеликого ключа із золотою голівкою. Людські думки й сни покриті зароговілою і надійною оболонкою, що, мов луска, захищає м'яке ядро від ушкоджень — міркував собі в постелі д-р Сук, тримаючи ключа перед очима. В свою чергу думки ті, торкаючись до слів, згасають в одну мить — як, зрештою, й слова від дотику з думками. Нам залишається лиш те, що зможе пережити це взаємне знищення. Одним словом, д-р Сук блимав віями, пухнастими, як віяла, й нічого не міг зрозуміти. Найбільше дивувало його не те, як опинився ключ у роті: чого тільки не пхає людина за життя до свого єдиного рота (якби був він не єдиним, — може, й вибирала б)! Ось хоча б недавно зовсім, після одної пиятики, він витягнув зі своєї горлянки цілу поросячу голову з кільцем у носі. Дивувало професора дещо інше. За його оцінкою, той ключ мав щонайменше тисячу років, а оцінки професора Сука в області археології приймалися, як правило, без застережень. Наукова репутація професора Сука була недоторканною. Він опустив ключа до кишені штанів і вгриз себе за вуса. Коли зранку він кусав себе отак за вуса, то відразу ж пригадував, що їв учора на вечерю. Наприклад, він одразу

знав — була то паприка й печінка, присмачена часником. Бувало, правда, що вуса зовсім несподівано починали пахнути мідіями з цитриною чи якоюсь схожою їжею, що її д-р Сук ніколи не взяв би до рота. Тоді, як правило, д-р Ісайло пригадував собі, з ким він обмінювався враженнями про вечерю вчора в ліжку, — отак і цього ранку він дійшов до Джельсоміни Мохоровичич. У неї завжди сім п'ятниць на тиждень, вона має добре приправлений усміх і трохи розведені очі, тому, махаючи віями, вона зачіпає ними за носа. Її руки ліниві й теплі, в них можна зварити яйце. У неї волосся як шовк, д-р Сук перев'язує ним новорічні подарунки, а жінки пізнають його навіть відтятим.

З такими думками д-р Сук із щойно виголеними вухами й добре нагостреним поглядом приготувався вийти. Він саме перебував у столиці, де завжди навідувався до батьківського дому. В тому домі тридцять років назад професор Сук розпочав свої дослідження, і відтоді вони заводили його все далі й далі від того дому; мимоволі він відчував, що шлях його закінчиться в якомусь далекому краю, де височіють пагорби, схожі на порізаний чорний окраєць хліба, на якому проростають сосни. Та все ж, його археологічні дослідження й відкриття в галузі арабістики, особливо студії, пов'язані з хозарами — древнім народом, який давно зник зі сцени світових подій і залишив по собі вислів про те, що і в душі є свій кістяк, ім'я якому — спогади, — ті дослідження й відкриття і далі залишалися прив'язаними до його дому. Колись давно дім належав його лівоногій бабі, в яку він вдався ліворуким. Тепер тут, у домі його матері, пані Анастасії Сук, книги д-ра Сука поскладані на почесних місцях в бібліотеці, переплетені в хутро старих шуб, що пахнуть порічками, і читають їх через спеціальні окуляри, котрі пані Анастасія одягає тільки за урочистих обставин. Плямиста, наче форель, вона носила своє ім'я за стуленими вустами, як монету-мулявку; ніколи ні разу не відгукнулась на нього і до смерті не перевалила його через свій язик. Вона мала прегарні сині очі, схожі на гусячі, і син регулярно заставав її за якоюсь зі своїх книжок під пахвою і зі шматком чийогось імені (найчастіше батькового), що лежало на її устах, виплюнуте й омите кров'ю. Густі, як каша, непрохідні роки, крізь які д-р Сук пробивався останніми десятиріччями, збираючи архівні

записи, фотографії старих монет і уламки соляних глечиків, щоб з них збудувати стовп істини, все очевидніше давали йому зрозуміти, що мама з великих далей наближається й повертається в його життя. Вона поверталася через його старість і через його зморшки, забираючи з роками все більше місця на його обличчі й тілі від рис і особливостей, успадкованих ним від його покійного батька. Перетворювався на очах із нього в неї, а тепер, коли він змушений був жити сам і виконував жіночу роботу, в його руках залишалося все менше батькової спритності, а все частіше у млявості й невмілості власних пальців розпізнавав мамині рухи. Його рідкі відвідини батьківського дому, пов'язані, як правило, з днями народжень (як було й цього разу), теж почали змінюватись. Тепер мама зустрічає його біля входу, цілує йому волосся і відводить у кут, де раніше стояло його крісельце для учіння ходьби, а тепер стоїть крісло, прив'язане шнуром до дверної клямки, як порося.

— Сашунечко, ти завжди був неуважним до мене, — каже вона синові, — найкращі й найшасливіші години мого життя були пов'язані з такими неймовірними зусиллями, які я пам'ятаю ще й тепер. Ті зусилля, а разом з ними й ти, пам'ятаються мені не як щастя, а як якесь радісне, майже нестерпне, напруження. Чому так виснажливо тяжко було стати щасливою? Але це все давно минуло, як вчорашній день. Я змирилася з цим, відколи стала нещасливою. Проте, поглянь, усе ще є хтось, хто мене любить, хто ще пам'ятає про мене!

І вона виносить свіжий стос його листів, написаних до неї.

— Уяви собі, Сашо, від професора Сука!

Мама перев'язує ті листи волоссям Джельсоміни Мохоровичич, цілує їх і читає йому переможним голосом, наче якісь військові гімни, так що заледве не забуває провести його до дверей, коли він іде до свого готелю на ніч. Або цілує його, прощаючись бігцем, аж він мимоволі відчуває під сукнею її груди, схожі на компот із грушок.

В той час як професор Сук увійшов у третій десяток років своєї дослідницької роботи, коли його очі стали швидкими, а уста — повільнішими за вушні раковини, коли його книги почали все частіше використовуватися в археології і орієнталістиці, з'явилася ще одна зайва причина для його візитів у столицю. Там, у великій будівлі, що формою нагадувала солений корж, картка з ім'ям д-ра Ісайла Сука одного ранку вперше опустилася в капелюх для жеребкування. Щоправда, ні тоді, ні декілька наступних разів вона не витягувалась, але тепер д-р Сук регулярно отримував запрошення на зустрічі у згадану будівлю. Він їздить на ті засідання, зберігаючи на устах свій вчорашній усміх, розіп'ятий, як павутина, і губиться в коридорах гарної будівлі, в коридорах, які йдуть по колу, але в яких ніколи не можна знайти того місця, звідки увійшов. Він думав про те, що будинок цей схожий на якусь книгу, написану незрозумілою мовою, якої він ще не вивчив, коридори — на речення чужої мови, а кімнати — на слова, яких він ніколи не чув. І зовсім не здивувався, коли певного дня йому сповістили, що в одній з кімнат першого поверху, які пахнуть згірклими замковими вічками, він мусить скласти звичайний іспит. Репутація його книг на другому поверсі, де витягувались цидулки з іменами, була безсумнівною, але поверхом нижче в тій самій будівлі він відчував себе карликом, штанини якого волочаться по підлозі, стаючи все довшими й довшими. Тут метушилися люди, підлеглі тим згори, з другого поверху, але книги його тут до уваги не бралися, і кожного року після попередньої детальної ідентифікації його особи він складав тут іспити. Ісайлові Суку дещо полегшало, коли першого разу на іспиті він помітив, що головує один з асистентів кафедри його факультету, в якого він сам недавно очолював комісію під час докторського екзамену і якого часто бачив за шибою "Корчми біля третього чобота". Щоправда, після іспиту д-р Сук не дізнався своєї оцінки, яку, звичайно ж, кудись записали, проте голова комісії дуже похвально висловився про наукові здібності кандидата. З відчуттям полегшення ішов того дня д-р Сук після іспиту до матері. Вона, як завжди, завела його до вітальні і тут, заплющивши очі, показала притиснуту до своїх грудей найновішу працю д-ра Ісайла Сука з власноручним надписом автора. З ввічливості він поглянув на книжку і на свій надпис усередині, а потім мама посадила його на

стілець у кутку кімнати, звично шикнула: "Сиди тихо!" — д-р Сук пам'ятає цю фразу ще з дитинства, — і пояснила йому суть наукової розвідки, описаної в праці. Доки вона говорила, радість її була схожою не так на печаль комедіанта, як на веселощі персонажа трагедії. Доволі точно пояснила вона синові, як професор Сук встановив, що ключі, віднайдені в одному глиняному дзбані у Криму, замість голівок мали срібні, мідні або золоті поганські імітації монет. Усього було знайдено 135 ключів (д-р Сук вважає, що їх було десять тисяч в одному глечику), і на кожному він відкрив один маленький знак чи букву. Спочатку він думав, що то знак ливаря чи щось схоже, але потім помітив, що на інших екземплярах тієї ж монети, тільки більшої цінності, витиснута інша буква. На срібних монетах була третя, а на золотих, як можна було здогадуватися, четверта, бо жоден ключ із золотою голівкою не був знайдений. І тоді він зробив геніальне відкриття (на цьому важливому місці мама просить його не крутитися і не перебивати її запитаннями): він розклав гроші в порядку зростання їхньої цінності і прочитав таємний напис чи наказ, який розкривається, коли букви з кожної монети з'єднати в одне ціле. Той напис був Ате, і бракувало лиш одної літери (з того незнайденого, втраченого ключа). Д-р Сук вважав, що буква, якої бракує, могла бути одною зі святих букв єврейської азбуки, можливо, буквою Хе, четвертою буквою божого імені… А ключ, який містить цю букву, віщує смерть.

— Подумати тільки, яка проникливість! — вигукує вона на цьому місці і, зауваживши його порожню склянку, додає:

— Одної склянки досить, двох буде мало!

Тим часом ім'я д-ра Сука кожного другого літа знову опускалося в капелюх за дверима, що пахли згірклими замковими вічками. Він ніколи про це не знав, як ніколи не знав і результатів. В той час він кашляв з таким відчуттям, ніби висмикував зі своїх коренів якесь сплетіння жил, яке так глибоко всмокталось і вросло в його плечі й шию, що ледве відривалося. Іспити тепер проходили частіше, і головував на них завжди хтось інший. В д-ра Сука була одна студентка, яка рано облисіла, але по

ночах пес лизав їй тім'я, і тому на голові в неї виросло густе рябе хутро. Вона була добряче вгодована і не могла зняти з пальців своїх перснів, носила брови, схожі на малі риб'ячі кістяки, а на голові — вовняну панчоху замість шапки. Спала на своїх дзеркалах і гребенях і свистіла, шукаючи по снах свого малого сина, котрий лежав біля неї, через що дитина не могла спати. Тепер вона екзаменувала д-ра Сука, а дитя те, невиспане і голомозе, сиділо коло неї. Щоб все це закінчилося швидше, д-р Сук відповідав на іспиті відразу й дитині. Коли після всього він прийшов нарешті до батьківського дому і сів їсти, то виглядав таким втомленим, що мама занепокоєно глянула на нього і сказала: — Вважай, Сашо, твоє майбутнє згубить тобі минуле! Погано виглядаєш. Треба знайти якусь дитину, щоб походила тобі по плечах.

Останнім часом у ньому й справді проростали і розпускалися незнані сорти голоду, і, як овоч, швидко дозрівала тягуча й безпричинна надія, що помирала разом із голодом після першого ж проковтнутого шматка їжі.

— Чи знаєш ти, скільки ротових отворів мають євреї? — запитала його в той день мати, доки він їв. — Звичайно, що не знаєш… Про це писав хтось, кого я недавно читала, здається, що д-р Сук. Це було в той час, коли він займався дифузією біблійних понять у степах Євразії. Опираючись на дослідження, які проводились ним ще в 1959 році в місцевості Челарево на Дунаї, він встановив, що там знаходилось поселення зовсім невідомої нам популяції, значно примітивнішої і за антропологічними характеристиками давнішої від аварів. Він вважає, що там поховані хозари, які прийшли з Чорного моря на Дунай ще в VIII столітті. Зараз уже пізно, але нагадай мені завтра, як прийдеш на день народження до Джельсоміни, я прочитаю тобі одну дивовижну сторінку, на якій це описано. Надзвичайно цікаво…

З тою обіцянкою д-р Ісайло Сук прокинувся і знайшов у себе в роті ключа.

Коли він вийшов на вулицю, полудень був хворий, якась сліпуча чума роз'їдала сонячне сяйво, висипки й чиряки повітря множились і вистрілювали в небо епідемією, яка захоплювала хмари, а ті від цього гнили й перегнивали в усе швидшому леті.

У тижня пішли місячні, а його неділя смерділа вже наперед і пускала вітри, як каліка, що виздоровлює. А там, у глибині поїдженого коростою неба, синіли втрачені Сукові дні, здалеку мізерні й живі-живесенькі, без календарних імен, в юрбі, яка весело віддаляється, звільнена від нього і його турбот, залишаючи за собою пилюку…

Один із вуличних хлопчисьок, які розважалися, міняючись штанами, зупинився тоді перед кіоском, де д-р Сук купував газети, і запісяв йому штанину. Д-р Сук обернувся з виглядом людини, яка тільки ввечері помітила, що ґудзик на її штанах увесь день був розстібнутим, але тут якийсь зовсім незнайомий чоловік з усієї сили заліпив йому долонею по щоці. Оскільки надворі було холодно, д-р Сук відчув крізь ляпас, що рука в напасника дуже тепла, і серед болю це здалося йому навіть дещо приємним. Він повернувся до нахаби, готовий з'ясовувати стосунки, та раптом відчув, що його намочена штанина прилипла до газети. Тут його вдарив ще один чоловік, який до того чекав на решту за свої газети. І тоді д-р Сук зрозумів, що найкраще для нього буде просто піти, що він і зробив, так нічого й не втямивши, крім того хіба, що другий ляпас пахнув цибулею. Та часу на роздуми не залишалося, бо навколо вже збиралися інші перехожі; удари почали ляскати, як щось цілком природне, і тепер д-р Сук почав відчувати, що дехто з тих, хто відважував йому ляпаси, має холодні руки; це було великою приємністю в усій тій історії. Він зігрівся. Ця пригода мала ще один сприятливий момент. Він і справді не мав часу думати, бо між двома ляпасами таки мало що можна придумати, але все ж помітив, що ляпаси часом пахнуть потом і що женуть вони його в напрямку від церкви св. Марка до площі, тобто тим шляхом, яким він і сам збирався пройти, шляхом, що веде просто до крамниці, де він хотів дещо купити. І він віддався ляпасам, які наближали його до мети.

Так опинився він перед парканом, з-за якого ніколи нічого не було чутно чи видно. Оскільки тепер, під зливою невпинних ляпасів, він змушений був бігти, просвіти в загорожі з'єдналися йому в очах і він уперше побачив (хоч не раз бував тут і раніше), що за парканом стоїть дім, а у вікні того дому стоїть хлопець і грає на скрипці. Він помітив навіть пульт із нотами і вже за мить упізнав концерт Бруха для скрипки з оркестром у бемолі, проте не почув ані звуку, хоч вікно було відчиненим, а хлопець старанно грав. Спантеличений цим навіть під зливою ударів, д-р Сук нарешті влетів до крамниці, задля якої вийшов сьогодні з дому, і з полегшенням захряснув за собою двері. Було тихо, як у банці з огірками, і тільки смерділа кукурудза. Крамниця була порожньою, і лише в кутку на шапці сиділа курка. Вона глянула на д-ра Сука одним оком і побачила на ньому все, що можна було з'їсти. Потім змінила око і побачила всі його неїстівні члени. На хвилину задумалась, і врешті д-р Сук склався в її голові цілим, заново зібраним з їстівних і неїстівних частин, і тоді вона до кінця зрозуміла, з ким має справу. Як події розвивалися далі, хай оповість він сам.

Розповідь про яйце і смичок

Стою серед приємної прохолоди і відчуваю полегкість, — говорить він. Скрипки перегукуються одна з одною, з їхніх тихих зітхань можна скласти цілий полонез, як укладають партію в шахи. Лише трохи переставити й замінити звуки. Нарешті виходить мадяр, власник крамниці з інструментами. Має очі кольору сироватки, червону, як помідор, шкіру і бороду у формі невеликого черева з пупом. Витягує кишенькову попільничку, струшує попіл, обережно закриває її і запитує, чи не помилився я дверима. Кушнір сидить поруч. Усі заходять помилково. До нього вже сім днів не заходив ніхто, крім тих, що помилялися. Тепер у нього вже й дверей немає, раніше були хоч якісь, а тепер дверей нема, є лиш невелика вітрина з клямкою, яка прочиняється відразу в крамницю і пускає покупця до тісної кімнатки. Я питаю, чи не має він якоїсь маленької скрипки для одної маленької панянки або невеликої віолончелі, лише щоб не дуже дорого. Мадяр повертається і хоче йти туди, звідки прийшов і звідки пахне гуляшем. В

цей час курка підіймається зі своєї шапки і сокоче, показуючи свіже яйце. Мадяр обережно забирає яйце, надписує щось на ньому олівцем і кладе у шухляду. Те, що він записав, — дата: 2.X.1982, і я зі здивуванням розумію, що ця дата наступить лише за кілька місяців.

— Нащо вам скрипка чи віолончель? — питає він у мене, обертаючись перед входом до своєї комірчини позаду крамниці. — Маєте програвачі, радіо, телевізори. А скрипка — чи знаєте ви, що то скрипка? Звідси й до Суботиці щороку зорати, засіяти і пожати — стільки треба орати одну малу скрипку, пане, ось цим! — І він показує мені на смичок, якого носить за поясом, наче шаблю. Виймає його й натягує волос пальцями, обвитими перснями круг нігтів, які наче притримують ті нігті, щоб вони не розкришилися на шматочки й не відпали. Потім змовкає, махає рукою і знову повертається, щоб вийти. Кому воно треба? — питає він мене на порозі. — Купіть щось інше, купіть їй мопеда чи пса.

Я вперто стою в крамниці і почуваю себе не найкраще серед тої впевненості, виказаної непевною і слизькою мовою, що схожа на їжу, яка тамує голод, але не смакує. Насправді мадяр доволі вміло розмовляє моєю мовою, але за кожним реченням він додає, наче хвостик, якесь зовсім незрозуміле мені мадярське слово. Так він робить і зараз, радячи:

— Ідіть собі, пане, пошукайте якогось іншого щастя для своєї маленької панянки. Це щастя занадто тяжке для неї. І запізніле щастя. Запізніле, — повторює він з-за того запаху гуляшу. — Скільки їй? — питає він голосом знавця.

Потім зникає, і я чую, як він переодягається й готується вийти. Кажу йому вік Джельсоміни Мохоровичич. Сім. Почувши число, він здригається, як від дотику чарівної палички. Перекладає його в голові на мадярську, відразу стає зрозуміло, що рахувати він може тільки по-мадярськи, і якийсь дивний запах заповнює кімнату, це запах черешні, і я бачу, що той запах означає зміну його настрою. Тепер у нього в роті з'являється якась шкляна люлька, з якої він потягує черешневу ракію. Він проходить через крамницю, ніби ненароком наступає мені на ногу,

витягує маленьку дитячу віолончель і, пропонуючи її мені, далі стоїть на моїй нозі, показуючи цим, як у нього тісно. Я стою і клею дурня, як і він, тільки він — за мій рахунок, а я — собі на шкоду.

— Візьміть оце, — каже він, — дерево старіше від нас обох вкупі. І покриття добре... Зрештою, слухайте!

І він перебирає пальцями струни. Віолончель випускає чотириголосий звук, і він забирається з моєї ноги, ніби акорд той може полегшити усі страждання цього світу.

— Чуєте? — питає він. — Кожна струна тримає в собі усі інші. Але щоб це почути, треба вміти слухати чотири різні речі враз, а ми ліниві для такого. Чуєте? Чи не чуєте? Чотириста п'ятдесят тисяч, — перекладає він мені ціну з угорської. Мене як по голові стукнуло тим перекладеним рахунком. Ніби заглянув мені до кишені. Якраз стільки я й маю. Це давно приготовано для Джельсоміни. Знаю, що це не бог зна скільки, але я ледве й на це спромігся за три роки. Радісно кажу, що беру.

— Як це берете? — запитує мадяр і докірливо хитає головою. — Ех, пане, хіба ж так беруть інструмент? Хіба ви не спробуєте?

Я розгублено шукаю в магазині що-небудь, крім тієї шапки, на що можна було б сісти, ніби й справді збираюся грати.

— Не можете без стільця? — питає він. — Качка на воді сидить, а ви на сухому місці не можете? Ге? — і з презирством бере малу віолончель, підіймає її і кладе собі на плече, як скрипку.

— Отак! — каже він і простягає мені інструмент.

Беру його і вперше в житті граю на віолончелі, як на скрипці. Дека звучить не так вже й погано, особливо в глибоких квінтах, мені

здається, що я навіть краще чую звуки крізь дерево, притулене до вуха, а мадяр раптом знову змінює запах. Тепер це різкий запах чоловічого поту; він зняв маринарку й залишився в майці, дві сиві борідки, заплетені косичками, висять у нього під пахвами. Висунувши одну шухляду, він сів на кут, узяв у мене віолончель і заграв. Я був вражений прекрасною імпровізацією. — Чудово граєте, — сказав я йому.

— Я взагалі не граю на віолончелі. Я люблю цимбали і скрипку. А на віолончелі грати не вмію. А те, що ви чули, то взагалі не музика, хоч ви на тому й не розумієтесь. То тільки так, певний порядок звуків — від найнижчих до найвищих, щоб можна було почути стрій та інші властивості інструменту… Пакувати?

— Так, — сказав я і потягнувся до гаманця.

— П'ятсот тисяч, прошу, — сказав мадяр.

Я похолов: — Хіба ви не сказали чотириста п'ятдесят тисяч?

— Сказав, але це за віолончель. Решта — за смичок. Чи ви не берете смичка? Не потрібен вам смичок? А я думав, за скрипкою і смичок ходить…

Він вийняв з пакунка смичок і поклав його знову на вітрину.

Я стояв як укопаний і нічого не міг сказати. І раптом отямився і від тих ляпасів, і від того мадяра, як від якоїсь хвороби, похмілля чи сну, я прокинувся, взяв себе в руки і перестав ламати комедію, з якої мадяр шкірив зуби. Я справді забув про смичок. І не мав грошей, щоб його купити. І я сказав йому про це.

Відразу ж запахло нафталіном; він різко натягнув маринарку і сказав:

— Пане, я не маю часу ждати, доки ви заробите на смичок. Тим більше, якщо до своїх п'ятдесяти з гаком років ви того ще не заробили. Ждіть краще ви, ніж я.

І пішов до виходу, залишаючи мене в крамниці одного. Біля дверей він став, озирнувся й додав:

— Можемо домовитись. Візьміть смичок на виплату.

— Ви жартуєте? — відказав я, не погоджуючись більше з його правилами гри, і зібрався вийти.

— Ні, не жартую. Я пропоную вам угоду. Можете не погоджуватись, але вислухайте.

Мадяр палив люльку так гордо, ніби закадив нею вже цілий Будапешт.

— Слухаю, — промовив я.

— Купіть у мене разом зі смичком і яйце.

— Яйце?

— Так, щойно ви бачили яйце, яке знесла курка. Про нього мова, — каже він, виймаючи з шухляди яйце, і пхає його мені під ніс.

На яйці олівцем написана та ж сама дата: 2 жовтня 1982 року.

— Заплатите мені за нього стільки ж, як і за смичок, з терміном виплати два роки…

— Як ви сказали? — перепитую я, не ймучи віри власним вухам.

І мадяр знову починає пахнути черешнею.

— Чи ваша курка несе золоті яйця?

— Моя курка не несе золотих яєць, але несе щось таке, чого ви і я, мій пане, не можемо знести. Вона несе дні, тижні й роки. Кожного ранку вона висиджує якусь п'ятницю чи вівторок. Сьогоднішнє яйце, наприклад, замість жовтка має якийсь четвер. Завтрашнє буде мати середу. Замість курчати з нього вилупиться один день життя його власника. Отак-то, мій пане! Таким чином, вони не золоті, проте цінні. Я ще й дешево вам їх віддаю. В цьому яйці, пане, є один день вашого життя. Він замкнений, як курча, і від вас залежить, вилупиться він чи ні.

— Якби я й повірив у вашу розповідь, навіщо мені купувати день, який я вже маю?

— Чи ви, пане, не вмієте мізкувати? Не вмієте мізкувати? Чи ви мізкуєте вухами? Усі наші біди на цьому світі виникають через те, що ми мусимо тратити свої дні так, як вони приходять. Бо не можемо перескочити через найгірші з них. У цьому вся штука. З моїм яйцем у кишені ви захищені від усіх невдач. Коли ви помітите, що день, який надходить, занадто вже чорний, гарнесенько розбийте своє яйце, і ви уникнете всіх неприємностей. Правда, життя ваше стане на один день коротшим, але зате ви можете засмажити з того поганого дня чудову яєшню.

— Якщо ваше яйце справді має таку здатність, чому ви не залишите його для себе? — запитав я, подивився йому в очі і не втямив у них нічого. Він дивився на мене чистою мадярською мовою.

— Чи пан жартує? Як ви гадаєте, скільки яєць я вже маю від цієї курки? Як ви думаєте, скільки своїх днів може розбити людина, щоб бути щасливою? Тисячу? Дві тисячі, п'ять тисяч? Я маю скільки завгодно яєць, але не днів. Зрештою, як і всі яйця, ці теж колись псуються. За

якийсь час вони теж стануть затхлими і непотрібними. Тому, перш ніж вони втратять свою дію, я й продаю їх, мій пане. А у вас нема вибору. Залишіть мені тут розписку для певності, — додав він, швидко надряпав на листку якісь закарлючки й підсунув їх мені для підпису.

— А може ваше яйце, — запитав я, — позбавити чи врятувати від дня і якийсь предмет, скажімо, книгу?

— Звичайно, може, треба лишень розбити яйце з тупого боку. Але тоді ви втрачаєте можливість використати яйце для себе.

Я підписав листок на коліні, заплатив, отримав свій рахунок, ще раз послухав, як квокче в іншій кімнаті курка, а він запакував мені віолончель зі смичком і обережно загорнув яйце, після чого нарешті я вийшов з крамниці. Він вийшов за мною, наказав добре потягнути за клямку, доки він замикав двері-вітрину, і я знову опинився вплутаним в якусь його гру. Він мовчки пішов у свій бік, і тільки на розі оглянувся і гукнув:

— Пам'ятайте: дата, написана на яйці, — термін зберігання. Після того дня яйце вже нічого не варте…

Повертаючись із крамниці, д-р Сук ще якийсь час хвилювався від думки про можливі нові бешкети на вулиці, але нічого не сталося. За тим хвилюванням захопив його дощ. Він саме знаходився біля огорожі, за якою сьогодні зранку грав хлопець. Доки він біг, шпари в огорожі знову з'єдналися, і він знову побачив вікно і хлопця, що грав у ньому. І знову нічого не почув, хоч вікно й було відчиненим. Він чув одні звуки і залишався глухим до інших. Біжучи отак, наближався він до материного дому. Тим часом його руки обмацували шкіру, як сліпий намацує собі дорогу. Пальці впізнавали напрям і давно втоптану стежку. В його кишені лежав ключ, який віщує смерть, і яйце, яке може порятувати від смертного дня… Яйце, позначене датою, і ключ з маленькою золотою

голівкою. Мама ще була одна, надвечір вона завжди любила трохи подрімати, і зараз теж була сонна.

— Будь ласка, подай мені окуляри, — звернулась вона до сина, — і дозволь прочитати тобі кілька рядків про хозарські поховання. Послухай лиш, що пише д-р Сук про хозарів у Челарево:

"Вони лежать у родових захороненнях, безладно розкиданих на березі Дунаю, але в кожній могилі голова повернена до Єрусалиму. Лежать у подвійних могилах, разом зі своїми кіньми, мружачи очі в протилежну від тварин сторону світу; лежать під своїми жінками, складеними на їхніх животах так, щоб померлим було видно не обличчя їхні, а стегна. Часом їх хоронять сторчма, тоді вони жахливо псуються і майже розкладаються від неперервного погляду в небо, а біля себе мають цеглини з вишкрябаним іменем Єгуди або словом "шахор" — чорне. По кутах могил вони розкладають вогнища, в ногах тримають їжу, біля пояса — ножі. У кожній могилі з ними лежить якась інша тварина: тут вівця, корова чи коза, там курка, свиня або олень, а в дитячі могили вони кладуть яйця. Часом біля них лежить і їхня зброя, серпи, ливарське або ювелірне приладдя. На їхніх очах, вухах і устах лежать, наче покришки, череп'яні уламки з зображенням єврейського семисвічника; цікаво, що ці уламки римського походження і датуються III або IV століттям, а малюнки на них — VII, VIII чи IX століттям. Підсвічники (менори) та інші єврейські символи вишкрябані на черепках гострими предметами, дуже невміло, ніби поспіхом чи, може, крадькома, наче їх не насмілювались малювати гарно. Або — наче ті, хто малював, не пам'ятали добре, що різьблять, ніби не бачили ніколи підсвічника, лопатки для попелу, цитрини, баранячого рогу чи пальми, малюючи їх тільки за чужим описом. Ті вирізьблені накриття для очей, уст і вух оберігають могили від демонів і "шайтанів", але черепки розкидані по всьому похованню так, ніби якась велика сила, могутня повінь земного тяжіння порозкидала їх зі своїх місць на різні сторони, і тепер жоден з них не лежить на тому місці, яке він повинен оберігати. Можна було б навіть висловити припущення, що якась невідома і грізна

потреба перенесла ті накривки для очей, вух і уст з інших могил до цих, відкриваючи шлях одним демонам і закриваючи його іншим…"

У цей час всі дзвоники на дверях задзвонили, і дім заповнили гості. Джельсоміна Мохоровичич увійшла в черевичках з гострими носками і з гарними й застиглими очима, схожими на камінчики у перснях. Мама професора Сука перед усіма вручила їй віолончель, поцілувала межи очі, залишивши там ще одне, намальоване помадою, око, і сказала:

— Як ти думаєш, Джельсоміно, від кого цей подарунок? Чекай! Від професора Сука! Треба, щоб ти написала йому гарного листа і подякувала. Він молодий і красивий чоловік. Я завжди залишаю для нього найкраще місце за столом!

Заклопотана, з тяжкою тінню, що нею можна зачепити, як черевиком, пані Сук розсадила своїх гостей за столом, залишивши чільне місце порожнім, ніби все ще чекала найпочеснішого гостя, і неуважно, поспіхом, посадила д-ра Сука біля Джельсоміни й решти молоді, під гарно политим фікусом, який пітнів за їхніми плечима і плакав листям, аж було чутно, як скапує на підлогу. Того вечора за обідом Джельсоміна повернулась до д-ра Сука, торкнувшись його руки своїм гарячим пальчиком, і сказала:

— Вчинки в людському житті схожі на їжу, а думки й відчуття — на приправи; не буде добра тому, хто посолить черешні чи скропить солодощі оцтом…

Доки Джельсоміна це говорила, д-р Сук різав хліб і думав про те, що вона одного віку з ним і зовсім іншого з усіма.

Коли після гостини професор Сук повернувся до своєї кімнати в готелі, він витягнув з кишені ключа, взяв лупу й подивився на нього. На золотій монеті, яка служила голівкою, він прочитав єврейську букву Хе. Професор засміявся і відклав ключа, вийняв із сумки Хозарський

словник, виданий у 1691 році Даубманусом, і перед сном прочитав з нього статтю Годувальниця. Він був упевнений, що володіє тим отруйним примірником, від читання якого вмирають на дев'ятій сторінці, тому ніколи не читав більше як чотири сторінки, уникаючи тим ризику. Він думав: "Не варто без потреби йти шляхом, яким приходить дощ". Стаття, яку він вибрав сьогодні, також не була довгою:

"Існували в хозарів, — було написано в словнику Даубмануса, — годувальниці, які могли робити власне молоко отруйним. Цінувались вони дуже високо. Вважається, що походять вони з одного із двох арабських племен, які Магомет прогнав із Медіни за те, що вони поклонялися четвертому бедуїнському божеству Манат. Були вони, ймовірно, з племені Хазрай або з племені Ауз. Їх наймали для годування (досить було й одноразового) якогось небажаного принца чи багатого спадкоємця, якого хотіли позбутися інші претенденти на його місце. Через це з'явилися й так звані "дегустатори отруйного молока" — молоді хлопці, які спали з годувальницями і ссали їхнє молоко, перш ніж тих пускали годувати довірену їм дитину. Тільки якщо з їхніми коханцями нічого не траплялося, вони могли ввійти до покою з немовлям..."

Д-р Сук заснув перед світанком, думаючи про те, що ніколи не довідається, що сказала йому Джельсоміна того вечора. До її голосу він був зовсім глухим.

ХОЗАРИ

ХОЗАРИ — про походження хозарів у Теофана записано наступне: "Прийшов великий народ хозарів з найвіддаленішого краю Берсілії, раніше Сарматії, і заволодів усією землею, що простягнулася від Чорного моря..." Priscus вважає, що в V столітті хозари належали до гунського царства й були відомі під іменем акацірів. Святий Кирило писав, що хозари належать до тих народів, які славлять бога своєю, хозарською мовою, а не грецькою, єврейською чи латинською. Грецькі джерела називають хозарів χαεαροι, або χοτξιροι. Хозарська держава простягалася далеко на захід від лінії Крим-Кавказ-Волга. Тінь від

хозарських гір у червні сягала на відстань 12-ти днів шляху в бік Сарматії, а в січні — на місяць ходу до півночі. Ще біля 700 року якісь хозари мешкали на Босфорі і в Фанагорії. Християнські (руські) джерела, а саме Літопис Нестора стверджує, що племена, які жили на південь від середньої течії Дніпра, в IX столітті сплачували хозарам данину — хутро білої вивірки або меч подушного. В X столітті та данина збиралася грошима.

Грецькі джерела про хозарів підтверджуються одним важливим документом, що згадується в Даубмануса як "Великий пергамент". Згідно з тим джерелом, до візантійського імператора Теофіла прибули посланці з Хозарії, один з яких мав на своєму тілі витатуйовану хозарську історію і топографію, записану хозарською мовою, але гебрейськими літерами. В той час, коли посланець був татуйований, хозари вже використовували для азбуки у своїй мові однаково як грецькі, так і єврейські чи арабські літери, але коли хтось із хозарів вихрещувався на іншу віру, він починав користуватися тільки одною з тих трьох азбук — тою, до віри якої переходив. Подібне відбувалось і з хозарською мовою, яку ті хозари, що переходили у грецьку віру, іслам чи юдаїзм, починали всіляко перекручувати, щоб вона якнайменше була схожою на мову тих хозарів, які й далі залишалися у своїй первісній вірі. В той же час деякі джерела не підтримують запропонованої Даубманусом теорії про татуйованого посланця і вважають, що мова йшла тільки про майстерно розписану посудину зі солі, відправлену в дар візантійському імператору, з якої він міг читати хозарську історію, натомість уся історія про "Великий пергамент" — лише наслідок неправильно прочитаного історичного джерела. Проте з цим розумним зауваженням пов'язані деякі проблеми. Якщо погодитися з тим, що мова йде про посудину зі солі, незрозумілим стає кінець притчі про "Великий пергамент", який сповіщає наступне.

На "Великому пергаменті" літочислення велося за великими хозарськими роками, які брали до уваги тільки періоди воєн, тому для переведення їх у малі грецькі роки необхідно було робити нові обчислення. Початок пергаменту втрачений — сталося це через те, що

посланцю в покарання за якусь провину відрубати саме ту частину тіла, яка була списана першим і другим великими хозарськими роками. Тому збережена хозарська історія починається з третього великого року, під час якого, в VII столітті за сьогоднішнім літочисленням, візантійський цісар Іраклій провів ряд походів на Персію, помічниками в яких йому були хозари. Під проводом свого короля Зієбела вони брали участь в облозі Тифлісу і в 627 році відступили, покинувши грецькі трупи наодинці з ворогом. Вони стверджували, що в кожній справі один порядок добрий, доки вона росте, а другий — як починає йти на спад, що виступ і повернення не підпадають під одні закони, а перед перемогою і після неї не діють ті ж самі договори. Після землетрусу навіть трави щоразу ростуть по-новому, не так, як до нього. Четвертий великий рік описував хозарські перемоги над болгарським союзом, коли одна частина того гунсько-оногурського племені була підкорена хозарами, а друга під проводом Аспаруха відійшла на захід, до ріки Дунаю, між племена, які шмагають вітер, на головах в яких замість волосся ростуть трави і чия думка холодна, як крига. П'ятий і шостий великі роки, якими були списані груди посланця, поміщали історію воєн хозарського царства за часів правління візантійського імператора Юстиніана II. Скинутий з престолу Юстиніан, скалічений і засуджений до вигнання, був ув'язнений у Херсонесі, звідки втік до хозарів зовсім голим і всю дорогу, щоб не замерзнути, спав, накриваючись важким камінням. На дворі хозарського кагана його гостинно прийняли й одружили з кагановою сестрою, яка перейшла в грецьку віру і взяла ім'я Теодора (за іменем імператриці Юстиніана I), але й далі, за хозарським звичаєм, вірила, що Бог об'явився діві Марії уві сні й запліднив її своїм словом. Так першого разу Юстиніан II знайшов у хозарів порятунок. Наступного разу він закінчив у них свій шлях, бо до хозарів утекти можна, але від них — ніколи. Коли на хозарський двір прибули посланці від імператора Тіберія з вимогою видати Юстиніана грекам, той ще раз утік до столиці й повторно взяв владу в свої руки. Зійшовши вдруге на престол, Юстиніан II недовго пам'ятав про хозарську гостинність і в 711 році відправив у Херсонес — місто, де він недавно відбував заслання і яке перебувало тепер під хозарським впливом, — каральну експедицію. На цей раз вторгнення до хозарського царства вартувало йому голови. Хозари

прийняли сторону повсталих цісарських військ (на той час Крим уже належав їм), і під час тих заворушень Юстиніан II був убитий разом зі своїм малим сином Тіберієм — дитинчам хозарської царівни й останнім представником династії Іракліїв у Візантії. Так хозари прийняли того, хто був переслідуваним, і знищили того, хто сам переслідував інших, в одній і тій же особі. Сьомий і останній великий рік, записаний в "Великому пергаменті", сповіщає на животі хозарського посланця про те, що в один час із хозарами на світі існувало ще одне, інше плем'я з такою ж самою назвою; воно жило десь далеко від справжнього хозарського племені, і його часто приймали за справжніх хозарів, а часом траплялись навіть зустрічі між подорожніми з тих двох народів. Ті інші хозари намагалися скористати з такої схожості у назві, і тому на стегнах справжнього посланця стояв застережливий напис про те, що час від часу при дворах халіфів і василевсів з'являлися такі ж татуйовані посланці, які носили на собі не хозарську історію, а життєпис того іншого народу з таким самим іменем. Ті інші хозари уміли навіть розмовляти по-хозарськи, але це їхнє вміння тривало не довше, ніж 3–4 роки — стільки, скільки живе волосся на голові. Їхнє знання закінчувалось часом посеред речення, і більше вони не могли вимовити й слова. Тією витатуйованою пересторогою і на словах посланець стверджував, що він є представником справжнього кагана і справжніх хозарів. Крім того, він нагадував про те, що якось греки уклали союз із тим народом-двійником, а не зі справжніми хозарами — було це в той період, який охоплює сьомий великий хозарський рік. У 733 році за теперішнім літочисленням і в названому вже хозарському році цісар Лев III Таврійський, іконоборець, одружив свого сина Костянтина з донькою хозарського кагана Іриною. Пізніше з того шлюбу з'явився на світ грецький цар Лев IV Хозарин (775–780). У той же самий час цісар Лев III отримав прохання відіслати на хозарський двір послів, які тлумачили б там християнську віру. Те прохання буде повторене ще раз через сотню років, у часи правління грецького царя Теофіла (829–842), тоді, коли руські нормани й мадяри почали загрожувати Криму, грецькому царству й хозарській державі. Тоді за наказом хозарського кагана грецькі будівничі звели фортецю Саркел, і на лівому вусі посланця можна було добре розгледіти, як в усті Дону зводиться той форт. На одному з його пальців був зображений

хозарський наступ на Київ у 862 році, але, оскільки той палець весь час нагноювався від рани, здобутої в тому ж таки наступі, малюнок затерся і довго залишався загадкою, бо в той час, коли посланець був відправлений у Царгород, та облога ще не почалася і чекати на неї залишалося ще рівно два десятки років.

На цьому місці запис про "Великий пергамент" уривається, і можна відразу сказати, що той, хто робив "перепис" із хозарського примірника, вибирав з нього лише повідомлення, котрі стосувалися грецько-хозарських зв'язків; іншу інформацію, яка, звичайно, теж була витатуйована на шкірі хозарського дипломата, він опустив, залишаючи таким чином "живому листу" можливість продовжувати свою справу в якихось інших землях. Про це свідчить і повідомлення, в якому говориться, що хозарський посланець закінчив життя при дворі якогось халіфа, перекрутивши свою душу навиворіт і натягнувши її знову, як вивернуту рукавицю. Обдерту з нього шкіру вичинили й віддали в перепліт, після чого її, як великий атлас, розтягнули на видному місці в халіфовому палаці у Самарі. Згідно з іншими джерелами, на посланця чигали численні неприємності. Спершу, ще в Царгороді, він змушений був дати відсікти собі руку, бо одна поважна особа на грецькому дворі заплатила чистим золотом за другий великий хозарський рік, що був записаний на лівій долоні посланця. За третіми джерелами, посланець був змушений два чи три рази повертатися до хозарської столиці, де пройшов через виправлення історичних та інших даних, які він носив, чи й зовсім був замінений іншим посланцем, який мав на своїй шкірі відтиснену виправлену й доповнену версію історії. Жив він — написано в Хозарському словнику — як ходяча енциклопедія хозарів, на гроші, отримані за непорушне стояння довгими ночами. Він стояв, задивлений у сріблясті крони дерев на Босфорі, схожі на клуби диму. А в той час грецькі та інші писарі переписували з його плечей і стегон у свої книги хозарський літопис. Кажуть, що, за хозарським звичаєм, він носив скляного меча і стверджував, що букви хозарської азбуки отримали назви від страв, а числа — від імен семи сортів солі, які розрізняли хозари. Збереглося одне його висловлювання, яке каже: "Якби хозарам було краще в Ітілі (хозарській столиці), було б їм краще і в Царгороді".

Взагалі-то, він говорив багато речей, що суперечили написаному на його шкірі.

Він — чи якийсь його наступник — так пояснив хозарську полеміку, що відбулася при дворі хозарського кагана. Якось каган побачив у сні ангела, який сказав йому: "Твої діяння не подобаються Господу, але наміри твої — добрі". Він одразу покликав до себе одного з найбільш знаних хозарських священиків зі секти ловців снів і попросив його розтлумачити свій сон. Ловець розсміявся й сказав каганові: "Бог про тебе навіть не здогадується: він не бачить ні твоїх намірів, ні твоїх думок, ані твоїх діянь. Те, що ангел прийшов у твій сон і плів там якісь химери, означає тільки те, що не мав він де заночувати, а надворі, мабуть, падав дощ. А що так недовго там залишався, означає швидше всього те, що йому в твоєму сні занадто смерділо. Випери свої сни ще раз..." Почувши такі слова, каган жахливо розгнівався і покликав чужинців, щоб розтлумачили його сон. "Так, людські сни жахливо смердять", — прокоментував цю розповідь хозарський посланець. Він помер від того, що його шкіра, списана хозарською історією, почала страшенно свербіти. Ця сверблячка була нестерпною; і помер він з відчуттям полегшення, щасливий, що нарешті очиститься від історії.

ХОЗАРСЬКА ПОЛЕМІКА

ХОЗАРСЬКА ПОЛЕМІКА — подія, яку християнські джерела датують 861 роком, опираючись на житіє Костянтина Солунського, святого Кирила, що було написане в IX столітті, а до нас дійшло в так званому рукописі Московської духовної Академії й у версії Владислава Граматика 1469 року. В згаданому 861 році до візантійського царя прийшли посланці від хозарів зі словами: "Споконвіків знаємо ми лиш одного бога, що єсть над усіма нами, і тому кланяємось на схід і держимося інших своїх поганських обичаїв. І намовляють нас євреї прийняти їхню віру і обряд, а з другого боку, обіцяючи спокій і многі дари, силують нас у свою віру сарацини й кажуть: "Віра наша найкраща межи народами. Тому, шануючи стару любов нашу і приязнь, звертаємось ми до вас, бо ви (греки) — великий народ, і царство своє маєте від Бога. Шукаємо ми в

вас поради і просимо післати нам ученого мужа, а як надмудрить він речами своїми єврея і сарацина — приймемо вашу віру"".

Коли грецький цар запитав Кирила, чи пішов би він до хозарів, той відповів, що у таку дорогу пішов би пішки й босим. Даубманус вважає, ніби Кирило цими словами хотів сказати, що в таку дорогу йому потрібно готуватися стільки часу, скільки треба для того, щоб дійти пішки з Царгороду до Криму, бо на той час Кирило все ще був неписьменним у снах і не знав, як відмикати сни зсередини, тобто не міг сам прокинутись тоді, коли цього хотів. Все ж він узявся за цю справу; по дорозі, в Херсонесі, він вивчив єврейську і, готуючись до полеміки при дворі хозарського кагана, переклав на грецьку мову єврейську граматику. Удвох зі своїм братом Методієм вони проминули Меотійське озеро й Каспійські ворота Кавказьких гір, і тут їх зустрів посланець кагана. Він запитав Костянтина Філософа, чому той, коли говорить, завжди тримає перед собою книгу, в той час як хозари всю свою мудрість виносять з грудей, ніби перед тим її ковтнули. Костянтин відповів йому, що без книги чує себе нагим, а хто повірить нагому, що має він багато вбрань? Той хозарський посланець вирушив назустріч Костянтину й Методію з хозарської столиці Ітіль в Саркел на Дону, звідти прибув до Херсонесу і, вказуючи шлях візантійським посланцям, привів їх у Семендер на Каспійське море, до літньої резиденції кагана, де й відбулася полеміка. Коли при дворі, де вже були присутні єврейський і сарацинський посланці, запитали, який титул належиться йому за учтою, Костянтин відповів: "У мене був великий і славний дід, що стояв одразу біля царя; добровільно відмовившись від виявленої йому честі, він був засуджений на вигнання, а на чужині впав у бідність і народив мене. Я ж, шукаючи ту давню дідову славу, так і не зміг її собі вернути. Кажу вам, що я — онук Адамів".

— Ви славите Трійцю, — промовив каган за вечерею під час одного з тостів, — а ми — єдиного Бога, про що написано у книгах. Чому се так?

На це Філософ відповів:

— Книги проповідують Слово і Дух. Якщо хтось один виказує тобі честь, а твого слова й духа не шанує, а інший хтось шанує усю трійцю, — хто з них двох виявляє тобі більшу честь?

Тоді єврейські посланці запитали:

— Якщо так, поясни нам, як може жінка помістити у своєму лоні Бога, на якого вона навіть глянути не може, а куди вже народити його?

На це Філософ, показуючи на кагана і його першого радника, відповів:

— Якщо хтось почне говорити, що перший радник не знає, як догодити каганові, а останній його слуга вміє володарю і догодити, й шану скласти, — скажіть мені, як краще назвати такого: дурнем чи мудрим?

Тоді в полеміку вступили сарацини і запитали Костянтина Філософа про один звичай, з яким той познайомився ще у Самарі в сарацинського халіфа. Йшлося про те, що на всіх хатах, в яких жили християни, сарацини малювали знадвору образ диявола. На кожних християнських дверях була намальована чортяча голова. Сарацини, які давно вже намагались отруїти Костянтина, запитали його:

— Чи можеш ти, Філософе, розуміти, що це значить?

І він сказав:

— Я бачу диявольські образи й знаю, що всередині там живуть християни, а що чорти не можуть жити з ними разом, то й утікають вони на вулицю. А там, де таких зображень знадвору немає, живуть вони всередині, разом з людьми…

Друге християнське джерело про хозарську полеміку дійшло до нас у вигляді дуже погано збереженої легенди про хрещення Києва в X столітті. З тої легенди, де між учасниками київської полеміки про три релігії згадується й Костянтин Філософ — Кирило (який жив, проте, на сто років раніше), прозирає документ, у якому початково йшла мова про хозарську полеміку. Якщо відкинути всі нашарування й пізніші редакції з X і наступних століть, то відомості про хозарську полеміку в згаданому документі мали характер приблизно такий.

Один із хозарських каганів, який завжди мав щастя в війнах з печенігами та греками і який забрав у них із боєм Херсонес (Керч у Криму), покинув військову справу і почав мирне життя. Він хотів, щоб у нього було стільки жінок, скільки воїнів він втратив у боях. "Мав він багато жон, — каже одна із версій тої легенди, видана в Венеції у 1772 році сербською мовою, — бажаючи ж мати їх з кожної віри, він не лише поклонявся різним ідолам, але, через ту свою пристрасть до жінок і наложниць, і сам хотів сповідувати різні віри". Тоді й посходились до нього посланці з різних земель (греки, араби, євреї), щоб якомога швидше навернути його в свою віру. Це джерело каже, що в полеміці, яка розгорнулася при дворі хозарського кагана, єврей і сарацин мали дещо менший успіх, ніж Костянтин Філософ, посланець грецьких царів. Проте каган усе ще вагався й ніяк не міг прийняти остаточного рішення. Вирішальною для полеміки стала участь у ній якоїсь каганової родички, в якій можна розпізнати хозарську царівну Атех, відому нам з третього джерела. Її люди підмовили кагана послати їх межи євреїв, греків і сарацинів, щоб серед них довідатись про справжню суть кожного вчення. І коли та "жіноча" місія повернулася, християнство було запропоноване як найбільш відповідна віра, а посланці відкрили каганові, що його родичка, людьми якої вони є, уже давно перейшла в християнство.

Третє джерело, яке займається християнськими джерелами про хозарську полеміку — Даубманус — вважає, що така звістка налякала кагана. А після того, як каган довідався, що християни, так, як і євреї, шанують Старий Завіт, щастя перейшло на бік єврейського посланця.

Коли ж це підтвердив і Костянтин, каган зовсім перейшов на сторону якогось ромея, який втік до хозарів із Греції й твердо відстоював юдаїзм.

— З-поміж нас трьох, що тлумачать твій сон, — сказав той ромей каганові, — вам, хозарам, нема чого боятися тільки мене, рабина. Бо за євреями не стоїть ані халіф під зеленими вітрилами свого флоту, ані грецький василевс із хрестом над військами. За Костянтином Солунським приходять списи й коні, а за мною, єврейським рабином, — покривала для молитви…

Так говорив рабин, і каган уже зовсім був готовий прийняти його сторону, але тут в полеміку втрутилася царівна Атех і ще раз змінила весь хід розмови. Та вирішальна промова, з якою Атех звернулась до єврейського учасника хозарської полеміки, звучала так:

— Кажеш ти: хто шукає розкошів, хай повернеться до Півночі, хто шукає мудрості — до Півдня! Чому ж, скажи, ці солодкі й мудрі речі промовляєш ти до мене тут, на Півночі, забувши про Мудрість, яка чекає на тебе в землях твоїх батьків? Чому ти не там, де світло відкладає свої яйця, де століття зачіпаються за століття, де можна напитися кислого дощу з Мертвого моря і цілувати пісок, що тече косим струменем замість води з єрусалимських джерел, мов натягнута золота нить? А ти кажеш, що мені сниться темна ніч, і тобі одному видно, як світить місяць. Нащо говориш це?

Ще один тиждень змілів і збіг. Протратив свій найвеличніший день, про який ти кажеш, що починається він в Палестині, той день, що ревно оберігався аж до сьогодні, а тепер прийшла черга й на нього. Віддає його неохоче, ділить по хвилинах. Візьми свою мить, візьми свою Суботу і йди. Йди до Мудрості і скажи їй все те, що хотів сказати мені. Так будеш щасливішим. Тільки пам'ятай: той, хто хоче пізнати морські глибини, повинен пізнати спершу свою душу…

Але даремно говорю тобі все це, бо очі маєш у роті і бачиш лише тоді, як говориш. Мій висновок такий: або твоя правда не годиться, або на Півдні тебе ніхто не чекає, бо чекають там когось іншого. Інакше як можу зрозуміти, чому ти тут, на Півночі й зі мною?

На таку мову царівни Атех хозарський каган отямився і сказав рабинові, що чув, як євреї й самі признають, що їхній Бог відвернувся від них і розкидав їх по цілому світу.

— Чи не хочете ви обернути нас у свою віру для того, щоб здобути собі приятелів у біді, щоб ми, хозари, теж були покарані Богом і розсипані по світу, як і ви?

Так каган відвернувся від єврейського посланця й знову прислухався до переконливих доказів Костянтина Філософа. Він перейшов у християнство разом зі своїм двором і відіслав до грецького царя листа, наведеного в житії Кирила. У тому листі говорилось:

"Государю, прислав ти до нас мужа, що розкрив нам світло віри Христової словом і ділом, і, узрівши, що віра ця праведна, наказали ми людям своїм добровільно хреститися..."

Ще одне джерело каже, що каган прийняв Костянтинову сторону, але потім, замість того щоб перейти в християнство, зовсім несподівано вирішив піти на греків війною. Сказавши: "Про віру не просять, її здобувають на мечах", він вирушив на них зі сторони Херсонесу, успішно закінчив похід і сповістив грецького царя про те, що хоче взяти собі в жони одну з грецьких принцес. Цар поставив єдину умову: щоб хозарський каган перейшов у християнство. На превелике здивування Царгороду, каган погодився, і хозари були похрещені.

ЧЕЛАРЕВО

ЧЕЛАРЕВО (VII–XI століття) — знайдена археологами місцевість із середньовічними похованнями поблизу Дунаю у Югославії. Поселення, що сторожило могильник, не знайдене. Не відомо достеменно, хто похований у челарівських могилах, та незаперечним є те, що у них відчуваються характерні особливості аварів, що предмети, знайдені у могилах, підлягали перським впливам, а серед знахідок трапляються менори (зображення єврейського семисвічника) та інші єврейські символи, і зрідка — написи по-гебрейськи. Серед знахідок, виявлених у Керчі на території Криму, є плити з тим самим типом менор, що й у Челарево. Усе це привело спеціалістів до наступних висновків: у околицях Нового Саду (де знаходиться і Челарево) трапляються знахідки, що відрізняються від звичних аварських пам'яток і підштовхують до думки про якийсь інший субстрат, що з'явився у Паннонській низовині до приходу угрів. Існують і письмові підтвердження цієї теорії. Анонімний писар короля Бели, Абдул Хамід з Андалузії та Кіннам стверджують, що ці придунайські землі заселені народом тюркського походження (ізмаїльтянами), котрий вважає себе нащадком переселенців із Хорезму. Усе це ніби вказує на те, що некрополь у Челарево належав частково юдаїзованим хозарам. Д-р Ісайло Сук — археолог і арабіст у цій області, котрий від початків працював на розкопках у Челарево, залишив запис, знайдений після його смерті. Цей запис стосується не безпосередньо Челарева, а суджень про нього. У ньому говориться: "Про тих, що поховані у Челарево, угорці хотіли б сказати, що то — угорці чи авари, євреї — що то євреї, мусульмани — що то монголи, і ніхто не хоче, щоб то були хозари. А саме вони і є найшвидше… Могильник переповнений уламками гончарного посуду із зображеними на них менорами. Як у євреїв поламаний гончарний виріб означає пропащу, загублену людину, так і цей могильник є похованням пропащих і загублених людей, що ними й були хозари в тому місці і, можливо, саме в той час".

ЗЕЛЕНА КНИГА

Ісламські джерела з хозарського питання

АКШАНІ, АБИР ІБН

АКШАНІ, АБИР ІБН (XVII століття) — за переказами анатолійських музикантів-лютністів, це ім'я якийсь час носив шайтан і саме під ним він явився одному з найвідоміших лютністів XVII століття Юсуфу Масуді. Ібн Акшані й сам був на диво вмілим музикантом. Зберігся запис його персторяду до одної пісні, з якого видно, що, граючи, він застосовував більше ніж десять пальців. Він був чоловіком статним, не носив тіні і мав плиткі очі, як дві розповзлі калюжі. Свої знання про смерть він не хотів ділити з людьми, хоча й натякав про них час від часу, розповідаючи притчі, спонукаючи людей до читання снів або до пізнавання смерті через ловців снів. Йому приписують два наступні висловлювання: 1) у смерті те ж саме ім'я, що й в сну, лиш нам те ім'я не відоме; 2) сон — то щоденний кінець життя, невелика спроба смерті, котра є йому посестрою, проте не кожен брат однаково схожий зі своєю сестрою. Якось він і на ділі вирішив показати людям, що таке смерть, і зробив це на прикладі одного християнського воєначальника, чиє ім'я збереглося. Називався він Аврам Бранкович і воював у Волощині, де, як стверджував шайтан, кожна людина народжується поетом, живе злодієм і помирає упирем. Деякий час Абир Ібн Акшані був гробарем — наглядачем гробниці султана Мурата, і саме там один невідомий подорожній зробив наступний запис зі слів Акшані:

— Сторож замикає гробницю, — пише невідомий, — дозволяючи впасти в її темінь тяжкому звукові засува, так ніби залишає всередині ім'я ключа. Він такий же похмурий, як і я, він сідає на камінь біля мене і заплющує очі. У ту хвилину, коли мені вже починає здаватися, що він заснув у своєму кутку тіні, сторож підіймає руку й показує нею на міль, що літає десь під склепіннями гробниці, вилетівши з наших убрань а чи з персидських килимів, якими встелена підлога.

— Бачиш, — звертається він до мене байдуже, — та мушка, що літає високо вгорі під білими стінами склепу, помітна лише тому, що рухається. Звідси можна було б подумати, що то пташка летить високо в небі, якби стіну узяти за небо. Мабуть, міль ту стіну так і бачить, і тільки

ми знаємо, що вона помиляється. А вона не знає навіть того, що нам про це відомо. Вона не знає навіть, що ми існуємо. Спробуй-но тепер поговорити з нею, якщо можеш. Чи можеш ти сказати їй що-небудь — що завгодно — але так, щоб вона зрозуміла тебе і щоб ти був певний того, що вона зрозуміла тебе так, як слід?

— Не знаю, — відповів я. — А ти можеш?

— Можу, — спокійно відказав старий, потім плеснув долонями і, вбивши міль, показав мені її мертву на руці.

— Ти думаєш, вона не зрозуміла того, що я сказав їй?

— Так ти і свічці можеш сказати, що існуєш, загасивши її між двома пальцями, — зауважив я. — Звісно, якщо лиш свічка може вмерти… Уяви собі тепер, — продовжив він далі, — що існує хтось, хто знає про нас те ж саме, що й ми про міль. Хтось, кому відомо, як, чим і нащо огороджений оцей наш простір, те, що ми вважаємо небом і розглядаємо як безконечність, — хтось, хто не може наблизитись до нас і дати нам знати про те, хто ми такі, інакше, ніж одним-єдиним способом — убиваючи нас. Хтось, чиїми одежами ми живимось, хтось, хто нашу смерть тримає у своїй долоні як мову, як засіб спілкування з нами. Вбиваючи нас, той невідомий сповіщає нам про себе. І ми — крізь наші смерті, які, можливо, лише наука для якогось подорожнього, що сидить біля вбивці, — отже, крізь наші смерті, мов крізь прочинені ворота, ми помічаємо в останню мить якісь нові поля і нові межі. Та шоста і найвища міра смертного страху, про яку ніколи не згадують, тримає й пов'язує в одній грі усіх нас, невідомих її учасників. Ієрархія смерті насправді є тим єдиним, що уможливлює систему дотиків різних рівнів дійсності в єдиному, ніяк інакше не поміченому просторі, в якому смерті, як відлуння відлунь, повторюються безконечно…

Доки сторож говорить, я роблю висновок: коли все те, що він мені оповідає, лиш справа мудрості, досвіду або начитаності, — воно не

варте уваги. Але що, як він і справді в цю хвилину знаходиться у якійсь такій площині, з якої відкриваються ширші поля і краєвиди, ніж можемо бачити всі ми — а чи й сам він днем раніше?..

Якийсь час після того Абир Ібн Акшані ще жив у мандрах, носячи зі собою свій інструмент, зроблений із панциря білої черепахи. Він ходив селами Малої Азії, грав на інструменті і ворожив на стрілах, крадучи або випрошуючи два сита борошна на тиждень. Помер він у 1699 році по Ісі в доволі незвичний спосіб. Тоді він обходив четверики (місця, де ярмарки проводилися в четвер) і, де б не спинявся, всюди задирав людей. Тому плюне в люльку, тим зчепить колеса у возі одне за друге чи тюрбани на головах у вузол так, щоб мусіли їх навзаєм розмотувати, і таке інше. А коли люду уривався терпець і його дружно починали бити, він різав усім підряд гаманці або чистив кишені. Ніби чекав, коли пройде його час. Одного дня, вирішивши, що час пройшов, він покликав якогось селянина, що мав руду корову, і заплатив, щоб той відвів її в умовлене місце в визначений час. Місце те цілий рік не чуло ані звуку. Селянин на це пристав, привів корову, та проколола Ібн Акшані рогами, і він упав на місці замертво. Помер він легко й швидко, ніби заснув, і саме в ту хвилину під ним з'явилась тінь, нарешті-таки дочекавшись тіла. Він залишив після себе лютню з панциря білої черепахи, яка того ж дня ожила, перетворилася знову в тварину і відпливла у Чорне море. Лютністи вірять, що коли Абир Ібн Акшані повернеться на цей світ, його черепаха знову перетвориться на білу лютню, яка замінить йому тінь.

Його поховали у Тирново, біля Неретви, на місці, яке й зараз називають "гріб шайтана". Рівно через рік після того один християнин з Неретви, який добре знав Акшані за життя, поїхав до Солуні в якійсь справі. В Солуні він зайшов до невеликої крамнички, щоб купити раклю — двозубу виделку, якою можна класти до рота відразу два сорти м'яса — свинину і яловичину. Коли господар крамниці вийшов до ляди, чоловік одразу ж упізнав у ньому Акшані й запитав, звідки той взявся у Солуні, коли його вже рік як схоронили в Тирново.

— Пріятелю, — відповів йому Акшані, — був-ім вмер, то й скараний-ім од Аллаха довіку вікуват, то тутечки й віпродую, і маю добра усєкого. Но, не проси ня вагів, бо я ті важит більш не можу. Тото й віпродую шаблів, ножів, видельців та ружжів, що си рахуют, а не мірают-си. Тут я всігди, тілько на 11 п'єтницю кождого року тра мені буть у гробу. Но, дам ті краму в довг, кілько хош, як-єс подпишеш мні письмо, же верниш все, як нагодимоси…

Неретлянин погодився, хоча й було то в день, коли всі люльки скімлили і жодна не курилася, написав папір, що важив до 11 п'ятниці, яка випадала на місяць ребі-уль-еваль, нагострив кия в дорогу і пішов додому, набравши зі собою краму, скільки душа бажала. По дорозі, біля самої Неретви, кинувся на нього якийсь величезний вепр і він насилу оборонився києм, проте звір таки вдер шматок його синього пояса. Коли прийшов місяць ребі-уль-евель, напередодні 11 п'ятниці неретлянин узяв пістоля й ту виделку, куплену в Солуні, розкопав "гріб шайтана" і побачив, що в ньому лежать двоє. Один горілиць, потягуючи люльку з довгим чубуком, а другий — долілиць і мовчки. Коли він звів на них пістоля, той, що курив, пихнув йому димом межи очі й промовив:

— Я — Никон Севаст, мні ти нич не можеш, бо-м покопаний я на Дунаю, — і в ту ж мить зник, лишивши після себе тільки чубук у ямі. Тоді перевернувся той другий, і неретлянин впізнав у ньому Акшані, який з докором промовив:

— Мой, пріятелю, міг-бим тя згубить у Тесалоніках, но нич ті не вдієв, а поміг ті. А тепер згуби-но ти мя свойов віров.

Сказавши це, Акшані розсміявся, і неретлянин побачив у нього в роті шмат свого синього пояса… Тоді він вмить оговтався, обернув пістоля цівкою догори і стрілив у Акшані. Акшані спробував дістати його рукою, але було запізно — він лише ковзнув нею вздовж тіла селянина, бо той вистрілив і таки вцілив. Акшані заревів, як віл, і наповнив гріб кров'ю.

Вдома неретлянин відклав зброю і кинувся шукати свою двозубу виделку, та так і не знайшов… Доки він цілився, Акшані вкрав йому виделку…

Інша легенда каже, що Абир Ібн Акшані взагалі не помирав. Одного ранку 1699 року в Царгороді він кинув листок лавра до кадуба з водою і опустив у воду голову, щоб вимити косицю. Так він стояв не довше якоїсь миті, а коли підняв голову з води і вдихнув повітря, біля нього вже не було ані Царгороду, ані царства, в якому він умивався. Він стояв у стамбульському готелі "Кінгстон" А-категорії, йшов 1982 рік по Ісі, він мав дружину, дитину й бельгійський паспорт і розмовляв по-французьки. І лише перед ним на дні умивальника марки F. Primavesi & Son, Corrella, Cardiff усе ще плавав одинокий листок лавра.

АЛЬ-БЕКРІ, СПАН'ЯРД

АЛЬ-БЕКРІ, СПАН'ЯРД (XI століття) — головний арабський хроніст хозарської полеміки. Лише недавно його тексти були опубліковані (Kunik and Rosen, 44), переклад з арабської виконав Marquart (Osteuropäsche und ostasiatische Streifzige, Leipzig 1903, 7–8). Окрім тексту аль-Бекрі, до нас дійшло ще два повідомлення про хозарську полеміку, тобто про навернення хозарів, але, оскільки повідомлення ті збереглися лише уривками, залишається незрозумілим: описують вони перехід хозарів у юдаїзм, у християнство а чи в іслам. Крім повідомлення Істахрі, в якому втрачена саме частина про навернення хозарів, це праця Масуді Старшого, автора тексту "Золоті пасовища", який вважає, що хозари покинули свою віру в період володарювання Гаруна аль-Рашида (786–809), в той час коли численні євреї були вигнані з Візантії та халіфату і прибули в Хозарію, де їх доброзичливо прийняли. Другим хроністом полеміки міг би бути Ібн аль-Атир, проте його свідчення не збереглися в оригіналі й дійшли до нас лише в переказах Дімаскі. Таким чином, найбільш докладним і вичерпним джерелом хозарської полеміки є хроніка аль-Бекрі, в якій стверджується, що після війни з халіфами у 731 році хозари разом із миром прийняли від арабів й іслам. Арабські хроністи Ібн Рустах та Ібн Фадлан і справді згадують про численні

ісламські храми в хозарській державі. Крім того, вони говорять про "подвійне королівство", маючи на увазі те, що протягом певного часу іслам у хозарській державі існував на рівних правах зі ще одним віросповіданням, тобто каган сповідував Магометову віру, а хозарський король — юдаїзм. За свідченням аль-Бекрі, згодом хозари перейшли у християнство і, нарешті, після полеміки за часів кагана Савріел-Овадії в 763 році прийняли юдаїзм, оскільки ісламський представник під час полеміки був відсутній — його отруїли ще в дорозі.

Як подає Даубманус, аль-Бекрі вважав, що перша зміна віри — перехід хозарів у іслам — була найважливішою і вирішальною. Книга Божа має багато шарів — писав він — і про це свідчить перший імам, коли каже: "Жодне слово з тої книги, принесене Ангелами, не зійшло з неба, щоб не торкнуло його моє перо, жодне не було написане, щоб не промовив я його вголос. І кожне з тих слів пояснив він мені вісім раз: дослівне значення й духовний зміст, рядок, змінений попереднім рядком, і рядок, що змінює наступний, таїна і двозначність, одиничне й загальне". Прислухаючись до деяких порад цілителя Захарія Разі, аль-Бекрі вважав, що три віри — іслам, християнство та юдаїзм — можна тлумачити як три пласти Божої Книги. Кожен народ засвоює ті пласти з Божої Книги в такому порядку, який йому найближчий, виявляючи тим самим найглибшу свою природу. Першого пласту значень він навіть не розглядав — це був пласт дослівний, той, який зветься авам і який доступний кожній людині без огляду на її віру. Другий шар — шар натяків і переносних значень, що зветься кавас і є зрозумілим для еліти — втілює християнську церкву і покриває собою теперішню мить і голос Книги. Третій шар, авлія, охоплює окультні значення і втілює єврейський шар Божої Книги, шар містичної глибини і чисел, шар письмен книги. А четвертий, анбія — шар пророчих випромінювань та прийдешнього дня — передає найглибшу сутність ісламського вчення, дух Книги, сьому глибину глибин. Так хозари, прийнявши від самого початку найвищий пласт (анбію) і лише після нього — інші пласти Божої Книги, та й ті не в згаданому порядку, підтвердили, що найбільшою мірою відповідає їм саме ісламське вчення. І справді, пізніше вони вже ніколи не відійшли від ісламу, хоча й переходили в якісь періоди у християнство чи юдаїзм.

Це підтверджено й тим фактом, що останній хозарський каган перед самим занепадом хозарського царства знову повернувся до вибраної на початку віри й повторно перейшов в іслам, докладний опис чого залишив Ібн аль-Атир.

Повідомлення аль-Бекрі Спан'ярда було написане добірною арабською мовою, схожою на ту, що нею розмовляли ангели, проте в останні роки життя, в глибокій старості, стиль Бекрі відчутно змінився. Це сталося тоді, коли він почав годувати свій шістдесят сьомий рік, зробившись безволосим, ліворуким і правоногим, і тільки пара гарних великих очей, схожих на двійко синіх риб, залишилась такою ж, як і раніше. Одної ночі уві сні він побачив жінку, що стукала в його двері. Зі своєї постелі він добре бачив її обличчя, напудроване риб'ячим борошном, як то роблять дівчата, бо двері його мали вічко для місячного сяйва. Коли він підійшов, щоб відкрити їй двері, виявилося, що вона, стукаючи, не стояла перед дверима, а сиділа під ними на землі. Втім, навіть сидячи, вона була зростом з аль-Бекрі, а коли почала вставати, це потривало так довго й пішло у таку височінь, що аль-Бекрі злякався й прокинувся замість своєї постелі, де приснився йому згаданий сон, у якійсь клітці, завішеній над водою. Він був хлопцем двадцяти років, лівоногим, мав довге кучеряве волосся й бороду, що викликала якийсь зовсім незбагненний спогад: ніби він умочує ту бороду в вино і миє нею перса якійсь дівчині. Він не знав ані слова по-арабськи і зі своїм тюремником, що випікав для нього хліб із борошна з помелених на дрібно мушок, вільно розмовляв якоюсь мовою, яку тюремник розумів, а він ні. Так і виходило, що насправді він не знав більше жодної мови, і це був єдиний слід від нього колишнього, того, що був перед пробудженням. Клітка висіла над водою, і, коли надходив приплив, над хвилями стриміла лише його голова, а за час відпливу він рукою міг упіймати рака чи черепаху під собою, бо тоді вода з моря відступала, а приходила вода з річки, і він змивав солону водою прісною. У тій клітці він писав, вигризаючи зубами букви на панцирях раків і черепах, але прочитати написаного не вмів і випускав тварин назад у воду, не знаючи, що за послання він шле у світ. А за час відпливу він хапав нових черепах і знаходив на їхніх панцирях нові послання, які читав, але ні

слова з прочитаного не розумів. Він помер, дивлячись сон про солені жіночі перса, омиті слиною й зубним болем, і вивчаючи заново мову Божої Книги від дерева, на якому висіла клітка.

АТЕХ

АТЕХ (початок IX століття) — за арабськими віруваннями, при дворі хозарського кагана жила якась володарева родичка, що славилася своєю вродою. Перед її покоями стояли величезні сторожові пси зі срібною шерстю, які били себе хвостами по очах і, навчені стояти непорушно, лиш час від часу мочилися під свої передні лапи. Перекочували на дні своїх грудей приголосні, мов камені, а готуючись до сну, скручували позад себе свої довгі хвости, як шнури з корабля. Атех мала срібні очі, а замість ґудзиків носила дзвоники, тож, надворі завжди можна було зі звуку знати, коли царівна в покоях одягається, а коли роздягається до сну. Проте, її дзвоників ніколи не було чутно. Окрім мудрості, царівна була наділена ще й небувалою повільністю. Дихала вона рідше, аніж інші чхають, і в тій своїй млявості плекала страхітливу ненависть до всього й усіх, хто хотів намовити її до швидших дій, навіть якщо справу, на яку її підштовхували, вона й сама збиралася зробити. Як одяг має свій виворітний бік, так та повільність у розмові виявляла іншу її рису — вона ніколи не зупинялася довго на чомусь одному і, розмовляючи з людьми, стрибала, мов пташка, з гілки на гілку. Та через кілька днів знов несподівано верталася до початої бесіди й сама заводила мову про те, що кілька днів раніше відкинула, помандрувавши за своїми думками-літавицями. Така повна відсутність розмежування важливого від буденного і цілковита байдужість до всіх тем пояснюється невдачею, яка спіткала царівну в хозарській полеміці. Крім того, Атех складала вірші, але з усіх її висловлювань збереглося лише наступне: "Різниця між двома так може бути більшою, ніж різниця між так і ні". Все інше їй тільки приписують.

Вважають, що певна кількість її поезій, а також текстів, до створення яких вона була причетна, збереглася в арабському перекладі. Особливу увагу дослідників хозарського питання періоду навернення

цього народу привернули вірші, присвячені хозарській полеміці. За одною з теорій, то були вірші про кохання, і до матеріалів про згадану полеміку їх долучили вже пізніше, коли хроністи тої полеміки взялися описувати всі події і витлумачили їх як аргументи, що були в ній використані. В будь-якому випадку, Атех виступила у тій полеміці з великим жаром і з успіхом перемогла як гебрейського, так і християнського учасників полеміки, підтримавши таким чином ісламського представника Фарабі Ібн Кору, і разом зі своїм володарем — хозарським каганом — перейшла в іслам. Грек, який брав участь у полеміці, відчувши, що програє, об'єднав свої зусилля з єврейським посланцем, і удвох вони прокляли царівну Атех, засудивши її до смерті відразу в двох пеклах і віддавши на поталу одночасно двом підземним силам — гебрейському Беліяалу і християнському Сатані. Щоб уникнути такого присуду, Атех вирішила добровільно втекти у третє пекло, до ісламського Ібліса. Не маючи права повністю скасувати рішення двох інших підземель, Ібліс забрав у неї стать, змусив її забути усі свої вірші і свою мову, за винятком єдиного слова, що звучить як "ку", а натомість подарував їй безсмертя. Він підіслав до неї злого духа на ім'я Ібн Хадраш, який явився їй у подобі страуса і виконав той присуд. Так царівна Атех отримала безсмертя і тепер могла до кожної своєї думки чи слова повертатися безмежну кількість разів, не поспішаючи, бо вічність позбавила її відчуття часу, в якому щось приходить швидше, а щось пізніше. Але кохання приходило до неї тільки уві сні. Тому царівна Атех повністю посвятила себе своїй секті ловців снів — хозарських священиків, які займалися створенням певного типу земної версії того небесного реєстру, що згадується у "Святій книзі". Їхня і її майстерність дозволяли їй слати в чужі сни повідомлення, свої й чужі думки або й предмети. Царівна Атех могла прийти у сон людини, молодшої від неї на тисячу років, або й відправити особі, якій вона сниться, будь-яку річ так само легко, як з гінцем на коні, якого напувають вином. Лише значно, значно швидше… Зберігся запис про один такий вчинок царівни Атех. Якось вона поклала ключа від свого покою собі до уст і почала чекати, аж доки не почула музики й тендітного голосу молодої особи жіночої статі, який промовляв наступні слова:

— Вчинки в людському житті схожі на їжу, а думки і відчуття — на приправи. Не буде добра тому, хто посолить черешні чи скропить солодощі оцтом…

Коли ті слова вимовились, ключ з уст царівни зник, і вона, як кажуть, знала, що заміна таким чином відбулася. Ключ перейшов до того, кому адресувалися слова, а слова в обмін на ключ перейшли до царівни Атех…

Даубманус стверджує, ніби царівна Атех усе ще жила в його час, і в XVII столітті якийсь лютніст, турок з Анатолії на ім'я Масуді, зустрів її і розмовляв із нею. Той чоловік учився ремеслу ловців снів і володів чимось схожим на арабську версію хозарської енциклопедії, або словника, проте на час його зустрічі з царівною він ще не твердо пам'ятав усі статті зі словникового реєстру, як не пізнав і слова "ку", вимовленого царівною Атех. То було слово з хозарського словника, що означає назву плоду; якби Масуді зрозумів це, він здогадався б, хто стоїть перед ним і міг би позбавити себе усіх наступних трудів, яких вимагала його праця; від царівни він міг дізнатися про полювання на сни більше, ніж з будь-якого словника. Проте він не впізнав її і відпустив свою найбільшу здобич, вирішивши, що вона нічого не варта. Через це його власний верблюд, як каже одна легенда, плюнув Масуді межи очі.

ІБН (АБУ) ХАДРАШ

ІБН (АБУ) ХАДРАШ — шайтан, який забрав стать у царівни Атех. Його житло стояло в пеклі, на тому місці, де схрещуються орбіти Місяця й Сонця. Він був поетом і написав про себе такі рядки:

Залицяюсь до жінок, абіссінцям серце в'яне,

Терпнуть також греки, турки, гури і слов'яне…

Поезії Ібн Хадраша були зібрані якимось чоловіком на ім'я аль-Мазрубані — він збирав вірші демонів і в XII столітті уклав збірку демонської поезії [див. арабський збірник Ахмада Абу аль-Али, аль-Маарі, в якому знаходиться ця інформація].

Кінь Ібн Хадраша ступав широкою ходою. Ще й дотепер щодня чути стук одного копита його коня, який біжить клусом.

КАГАН

КАГАН — титул хозарського володаря, походить від татарського слова кан, що означає князь. Як стверджує Ібн Фадлан, хозари хоронили каганів під водою в потоках. Каган завжди ділив владу зі своїм співправителем, і його вищість визначалася лиш тим, чи бажали йому зранку доброго дня раніше, ніж тому другому. Все свідчить про те, що каган був представником давньої (можливо, тюркської) династії, а король чи беґ, його співправитель, походив із народу, тобто був хозарином. В одному документі з IX століття (Якубі) говориться про те, що вже у шостому столітті разом з каганом правив і його намісник — халіф. Найдокладніші свідчення про двовладдя у хозарів залишив аль-Істахрі. В його тексті, написаному в 320 році по гіджрі (932 році по Христі) говориться:

"Що стосується хозарської політики і способу правління, то володар їхній зоветься хозарським каганом. Він займає вище положення, аніж хозарський король (бак або беґ), хоча й приймає титул, тобто звання кагана, від короля. Якщо треба вибрати кагана, вони приводять обранця і душать його стьожкою шовку, аж доки він майже не випустить дух, а тоді питають у нього: "Як довго ти хочеш правити?", а він відповідає: "Стільки-то й стільки-то років". Якщо він помирає до закінчення терміну — ніякої біди нема. Якщо ж ні, його вбивають, щойно пройде визначений строк. Каганова влада діє лише в палатах знаті. Він не має права наказувати чи забороняти, але користується повагою, і народ падає навколішки в його присутності. Кагана обирають з числа шанованих людей, жоден з яких не має ані влади, ані грошей. Якщо комусь із них

приходить черга зайняти місце володаря, вони обирають його, не зважаючи на майновий стан. Від одної надійної особи я чув про молодого хлопця, що продавав на вулиці хліб, — казали, ніби після смерті кагана не знайшлася нікого іншого, хто вартував би честі зайняти його місце, окрім того хлопця, та він був мусульманином, а місце кагана віддають лише євреям".

Як правило, каганові співправителі були чудовими воїнами. Одного разу після перемоги в бою дістався їм від ворога трофей — пташка сич, яка криками відмикала водяні джерела. Тоді вороги прийшли до них, щоб жити разом. І час почав текти занадто повільно. Вони старіли за рік, як раніше за сім років; свій календар, поділений на три місяці — Сонячний, Місячний і період без місячного сяйва — змушені були замінити іншим. Народжували протягом двадцяти днів, за одне літо мали дев'ять жнив, а потім — дев'ять безперервних зим, під час яких з'їдали зібране. П'ять разів на день лягали спочивати, п'ятнадцять раз варили їжу і сідали за столи, молоко в них стояло лише по ночах без місяця, що були такими довгими, аж усі забували, де проходять їхні дороги, а коли нарешті розвиднялося, вони не могли впізнати одні одних, бо за той час одні виросли, а інші постаріли. І знали про те, що, коли знову смеркне, це покоління вже ніколи себе не узрить. Букви, які виводили читачі снів, робилися все більшими і більшими, ті, хто писав, ледве сягали їхніх згинів, за які доводилось чіплятися, щоб дописати букву, книг стало не досить, і письменами почали списувати схили берегів; ріки текли нестерпно довго до великого моря, і одної ночі, в яку коні паслися під місяцем, у каганів сон прийшов ангел і сказав йому:

— Творцеві любі твої помисли, та не діла твої.

Тоді каган запитав у ловців снів, що значить його сон і звідки йдуть хозарські біди. Один із ловців промовив, що надходить велика людина і час рівняється за нею. На це каган відповів:

— Усе не так: це ми здрібніли, і звідси йдуть всі наші біди.

Після того він відпустив хозарських священиків та ловців снів і наказав привести до себе одного єврея, одного араба і одного грека, які пояснили б його сон. І вирішив, що разом зі своїм народом перейде у віру того з них, чиє тлумачення буде найкращим. Коли в кагановому палаці почалася полеміка про три релігії, каган визначився на користь арабського учасника, Фарабі Ібн Кори, який, окрім всього, дав найкращу відповідь на наступне каганове запитання:

— Що осяває наші сни, які відбуваються в повному мороці за стуленими повіками? Пам'ять про світло, якого вже немає, чи світло з майбутнього, яке, мов завдаток, ми беремо у завтрашнього дня, хоча на світ ще й не займалося?

— В обидвох випадках мова йде про неіснуюче світло, — відказав Фарабі Ібн Кора. — Тому для нас немає різниці, яку відповідь обрати, і саме питання слід розглядати як неіснуюче.

Ім'я кагана, який разом зі своїми радниками прийняв іслам, не дійшло до нас. Відомо, що він похований під знаком еліф (арабська літера у формі півмісяця). Інші джерела кажуть, що, перш ніж роззутися й обмити ноги перед входом до мечеті, він носив ім'я Катіб. Свого старого імені та взуття він уже не знайшов, коли після молитви вийшов до сонця.

КОРА, ФАРАБІ ІБН

КОРА, ФАРАБІ ІБН (VIII–IX століття) — ісламський представник у хозарській полеміці. Відомості про нього скупі й суперечливі. Аль-Бекрі, головний ісламський хроніст хозарської полеміки, не згадує його імені. Вважають, що це можна витлумачити повагою до Ібн Кори: як було відомо, Ібн Кора не любив, коли в його присутності вимовлялися імена, хай навіть і його власне. Він був переконаний, що світ без імен стане ясним і чистим. Одне й те ж ім'я уміщає в собі і любов, і ненависть, і життя, і смерть. Він любив розповідати, що це прозріння зійшло на нього

тої миті, коли він дивився на рибу в воді; у цей час якась мушка залетіла йому в око: мушка відразу ж померла, а риба здобула собі харч. Деякі джерела кажуть, що Ібн Кора взагалі не потрапив до хозарської столиці і не брав участі у славнозвісній полеміці, хоча й був на неї запрошений. Аль-Бекрі стверджує, що гебрейський учасник полеміки підіслав людину, яка отруїла чи то вбила Ібн Кору; інші джерела оповідають, що Фарабі був затриманий в дорозі й прибув на місце вже коли справа вирішилась. Одначе результат полеміки вказує на те, що ісламський представник таки був присутнім на дворі хозарського кагана. Коли учасники полеміки несподівано побачили Ібн Кору перед собою — тоді як деякі з них були переконані, що він уже віддав богові душу і лежить мертвий — він спокійно схрестив ноги і, поглянувши на них очима, схожими на дві миски цибулевої юшки, промовив:

— Колись давно, в дитинстві, на одній леваді я побачив, як вдарились крильми два метелики: дрібка барвистого пилу перейшла з одного крила на інше, і вони полинули далі, а я про той випадок забув. Цієї ночі у дорозі якийсь чоловік ударив мене шаблею, прийнявши невідомо за кого. Перш ніж я продовжив свій шлях далі, з моєї щоки замість крові злетіла дрібка метеликового пилу…

Зберігся один із головних аргументів, використаний, як вважають, Фарабі Ібн Корою на користь ісламу. Хозарський правитель показав представникам трьох релігій — євреєві, арабові та грекові — монету. Вона була трикутною й з одної сторони мала позначку своєї цінності величиною в п'ять сліз (так називалися хозарські гроші), а з іншої — малюнок із зображенням чоловіка на смертному одрі, який вказує трьом хлопцям обіч себе на в'язку прутів. Каган хотів, щоб дервіш, рабин і монах розтлумачили йому зображення з монети. Як кажуть ісламські джерела, християнський учасник полеміки стверджував, ніби мова йде про давню грецьку притчу: батько на смертному ложі пояснює синам, що їхня сила тільки в єдності; вони — як те пруття: в оберемку незламне, а поодинці ламке. На думку єврея, йшлося про те, що людські члени лише всі разом творять єдине тіло. Фарабі Ібн Кора не згодився з такими поясненнями. Він стверджував, що трикутна монета була

відлита в пеклі, а отже, значення малюнка не може бути таким, як витлумачили це його попередники. На монеті зображений убивця, який в покару за свій злочин повинен випити отруту і вже лежить на приготованому для нього ложі. Перед ним стоять три демони: Асмодей — демон гебрейської Геєни, Аріман — шайтан ісламського Джехенему і Сатана — диявол християнського пекла. Убивця тримає в руці три різки, які означають, що він буде покараний, якщо три демони заступляться за вбитого, або врятований, якщо демони відмовляться захищати жертву. Таким чином, місія трикутної монети очевидна: пекло шле її на землю як пересторогу людям. Жертва, за яку не заступиться жоден із трьох демонів — ні ісламський, ні гебрейський, ані християнський — залишиться без захисту, а вбивця її буде помилуваним. Таким чином, найгірше — не належати до жодного з тих трьох світів, як це воно і є з хозарами та їхнім каганом. У цьому випадку ви не маєте аніякого захисту і може вас убити кожен, хто захоче, без жодної за це розплати…

Очевидно, що в цей спосіб Фарабі Ібн Кора вказував каганові на те, яким необхідним і безсумнівно корисним для нього і його народу стане відречення від своєї дотеперішньої віри і перехід в одне з трьох могутніх віросповідань — те, чий посланець зуміє найкраще пояснити йому світ і знайде найбільш вдалі відповіді на його питання. Каган визнав тлумачення Фарабі Ібн Кори найпереконливішим: він прислухався до його аргументів, схилився до ісламського вчення, скинув пояс і помолився Аллахові.

Ті ісламські джерела, які вважають, що Ібн Кора взагалі не брав участі в полеміці і навіть не прибув до двору хозарського кагана, оскільки був отруєний ще в дорозі, зсилаються на наступний текст, який, за їхніми припущеннями, міг би бути життєписом Фарабі Ібн Кори. Ібн Кора був переконаний, що насправді все його життя уже давно записане в якійсь книзі і укладене воно за якоюсь давно розказаною притчею. Він читав тисячу і одну ніч, а потім ще тисячу і дві різні оповіді, але ні серед перших, ні серед других ані разу не бачив тої, по якій текло його життя. Він мав коня — такого швидкого, що вуха його мчали за вітром, наче птахи, а сам він у той час стояв на місці. Якраз тоді

самарський халіф відіслав його в Ітіль для проведення бесіди з хозарським каганом і навернення того в іслам. Ібн Кора почав готуватися до тієї місії і одночасно з іншими паперами придбав собі зшиток поезій хозарської царівни Атех, між якими знайшов одну, що здалася йому саме тою справжньою й давно розшукуваною оповіддю, за якою складене його життя. Єдиним, що не узгоджувалось і дивувало в тексті Ібн Кору, було те, що мова йшла про жінку, а не про чоловіка. Все інше було як слід, і навіть каганів двір називався "школою". Ібн Кора переклав запис на арабську, розмірковуючи про те, що істина — то лиш омана. Переклад каже:

Запис про мандрівницю і школу

Мандрівниця має паспорт, який на Сході вважають західним, а на Заході східним. Таким чином, її паспорт викликає підозру і на Сході і на Заході; вона відкидає дві прохолоди — праворуч тінь, а ліворуч затінок. За лісом, переораним стежками, на краю довгого шляху вона шукає якусь славнозвісну школу, де має скласти свій найважливіший іспит. Її пуповина схожа на пуп'янок прісного хліба, а її шлях такий довгий, що з'їдає роки. Дійшовши нарешті до лісу, вона зустрічає двох чоловіків і питає в них про шлях. Вони дивляться на неї, спираючись на свою зброю, і мовчать, хоча щойно перед тим казали, ніби знають, де школа. Потім один з них промовляє: йди направо і на першому перехресті стежин заверни наліво, і знову наліво; так ти опинишся перед школою. Мандрівниця дякує, думаючи про себе, як добре, що вони не зазирнули до її дорожніх паперів, бо тоді вони, напевно що, почали б не довіряти їй, як чужинці, і випитувати про її таємні наміри. Вона продовжує свій шлях, повертає з першою стежкою наліво і потім ще раз наліво; за отриманими вказівками знайти дорогу зовсім не складно, але в кінці другої лівої стежки замість школи розляглась велика трясовина. А перед тою трясовиною стоять, посміюючись, двоє озброєних чоловіків, яких вона вже знає. Крізь сміх вони просять вибачення і кажуть:

— Ми неправильно тобі пояснили: слід було звернути за першим перехрестям направо, а тоді знову направо, і там є школа. Проте ми

повинні були переконатися в твоїх намірах і пересвідчитися в тому, чи справді ти не знаєш дороги, чи тільки вдаєш, що не знаєш. Але зараз уже пізно, й сьогодні ти не встигнеш до своєї школи. А це значить, що вже й ніколи. Бо від завтра школа більше не існує. Отже, ти проґавила мету всього свого життя через цю дрібну перевірку, але, мабуть, ти й сама розумієш, що задля безпеки інших необхідно було так вчинити — щоб захистити себе від імовірних злих намірів тих мандрівників, які шукають школу. Проте не думай докоряти собі за те, що сталося. Якби ти повернула в протилежну сторону від вказаного нами шляху, себто якби ти пішла направо замість наліво, вийшло б на одне, бо тоді ми знали б, що ти нас обманюєш, що насправді ти знаєш шлях до школи, хоча й питаєш нас про нього, і змушені були б тебе затримати, бо твої наміри були б безсумнівно підозрілими, щойно ти спробувала б приховати їх від нас. Тому насправді виходить, що до школи взагалі неможливо потрапити. Втім, твоє життя не стало марною жертвою: воно послужило для того, щоб одна річ на світі стала перевіреною. А це таки немало…

Так говорили чоловіки, а в мандрівниці тепер була одна-єдина втіха — її паспорт, якого вона не показала, і кольору обкладинки якого ті чоловіки перед трясовиною не уявили б собі навіть уві сні. Та в той же час це означало, що вона їх таки обманула, обійшовши їхню пильність, а отже, її життя таки змарнувалося даремно. Для них даремно через одні, а для неї — через інші міркування. Бо що їй до їхніх істин? Та хоч як би там не було, а виходить на одне, і тому мета її існування, якої вже нема попереду, неминуче повинна зміститися назад проти течії часу; і тепер вона починає усвідомлювати, що метою її була не школа, а щось по дорозі до неї, яким би марним воно тоді не здавалося. Та дорога стає в її пам'яті все гарнішою й гарнішою, з запізненням вона починає бачити численні приваби свого шляху й вирішує, що головне відбулося не в кінці шляху, перед школою, а десь значно раніше, в першій половині подорожі, про що вона ніколи не подумала б, якби та подорож не виявилась марною. У часі перегляду спогадів, коли, мов торговець нерухомістю, вона переглядає заново увесь свій спадок, увага її починає спинятися на нових подробицях, що ледь тримаються в пам'яті. Серед

того дріб'язку вона вишуковує найважливіше, щоразу вибираючи серед меншого й меншого числа, аж доки в результаті немилосердного звужування і все прискіпливішого відбору не зупиняється на одному-єдиному видінні з пам'яті:

Стіл і чаша вина на ньому, забарвленого іншим вином. М'ясо щойно пійманого бекаса печеться на вогні з верблюжого лайна. Ще зберігає запах нічного сну птаха. Теплий хліб з важким обличчям твого батька й пуповиною твоєї матері. І сир з молока молодої і старої острівних овець. На обідньому столі свічка з краплею полум'я на вершку, поруч Божа Книга і місяць джемаз-уль-акер тече крізь неї.

КУ

КУ (Driopteria filix chazarica) — назва плоду з узбережжя Каспійського моря. У Даубмануса записано про той плід наступне: хозари вирощують якийсь плід, який ніде на світі, окрім як у них, не визріває. Він покритий чимось схожим на риб'ячу луску або луску шишки, й росте на високих стеблах, а самі плоди на гілках нагадують рибин, яких корчмарі завішують живцем за плавники над своїми дверима на знак того, що в корчмі подають риб'ячу юшку. Часом той плід видає звуки, подібні до співу зяблика. На смак він доволі холодний і дещо солоний. Восени, коли плід стає зовсім легким і має всередині кісточку, яка пульсує, наче серце, падаючи з гілки, він якийсь час іще летить, махаючи плавцями, ніби пливе у хвилях вітру. Дітлахи збивають його рогачками, а часом буває, що й і яструби помиляються і хапають його дзьобом, прийнявши за рибу. Звідси пішла навіть одна хозарська приказка, яка каже: "Араби і кібці їдять нас однаково: всі вони думають, що ми риба, а ми — лиш ку".

Слово ку — назва того плоду — було єдиним словом, яке шайтан залишив у пам'яті хозарської царівни Атех після того, як вона забула свою мову.

Часом серед ночі чути голос: ку-ку! То царівна Атех повторює єдине слово, яке ще знає, і плаче, намагаючись згадати свої забуті пісні.

МАСУДІ ЮСУФ

МАСУДІ ЮСУФ (середина XVII століття — 25.IX.1689) — відомий майстер гри на лютні, один із авторів цієї книги.

Джерела: окремі дані про Масуді зібрав у своєму виданні Даубманус, який, у свою чергу, почерпнув їх із музичних рукописів XVII століття. Згідно з тими джерелами, Масуді тричі забував своє ім'я і тричі змінював ремесло, але згадку про нього зберегли саме ті, кого він зрікся найшвидше — музиканти з Анатолії. Школи гри на лютні в Ізмірі та Кулі були розсадниками легенд про Масуді у XVIII столітті; ті легенди ходили світом у парі з його знаменитими персторядами. Масуді був власником копії однієї з арабських версій Хозарського словника, яку він дописував своєю власною рукою, вмочаючи перо в абіссінську каву. Говорив він натужно, ніби ніяк не міг як слід помочитися.

Походить Масуді з анатолійської родини. Кажуть, що гри на інструменті його навчила жінка, до того ж ліворука, яка під час гри перебирала струни в іншу сторону. Вважається, що персторяд, який використовували у XVII і XVIII століттях анатолійські лютністи, запровадив саме він. Легенда каже, що він володів особливим даром: міг розпізнати хороший інструмент ще до того, як чув його звук. Присутність у хаті розштимованої лютні відчував як певний неспокій чи навіть муку. Свій інструмент він налаштовував і звіряв за зорями. Знав, що ліва рука музиканта з часом може забути своє ремесло, але права — ніколи. Музику він покинув дуже рано, і про це зберігся такий переказ.

Три ночі підряд він бачив сон. Один за одним помирав хтось із членів його сім'ї — спершу батько, потім жінка, потім брат. А на четверту ніч йому приснилось, що померла і його друга жінка з барвистими очима, які міняли колір на холоді, наче квіти. Перш ніж вона закрила їх, ті два

ока були схожими на дві жовті виноградини, крізь які просвічуються зернята. Вона лежала зі свічкою в пупці і мала підв'язане волоссям підборіддя, щоб не сміятися. Масуді прокинувся і більше ніколи у житті не побачив жодного сну. Жах обійняв його. Він взагалі не мав другої жінки. І тоді, звернувшись до одного дервіша, він запитав у нього, що міг би значити той сон. Дервіш відкрив Книгу і прочитав з неї:

— О, любий мій сину! Не говори про сон свій братам своїм, бо замислять вони проти тебе недобре.

Не задовільнившись такою відповіддю, він запитав про значення сну свою єдину дружину, і та відповіла йому:

— Не говори нікому про свій сон! Бо збудеться він не з тобою, а з тим, кому ти про нього розкажеш.

Тоді Масуді вирішив розшукати когось із ловців снів, які мають досвід у подібних справах. Йому пояснили, що ловці снів тепер перевелися, їх стало мало, значно менше, ніж колись, і зустріти їх можна швидше, ідучи на схід, а не на захід, бо всі вони разом зі своїм умінням походять з племені хозарів, яке жило колись у підніжжях Кавказу, там, де ростуть чорні трави.

Масуді взяв лютню і вирушив уздовж моря на схід. Він думав: "Людину треба дурити ще до того, як вона побажає тобі доброго ранку; потім стає вже пізно". І не гаючись почав своє полювання на ловців снів. Одної ночі розбудив його чоловік. Масуді побачив перед собою старця, чия борода, сива лиш при кінцях, нагадувала їжачі голки. Подорожній запитав Масуді, чи не стрічав той часом у снах жінки з барвистими очима кольору білого вина.

— Міняють колір, наче квіти в холод! — додав невідомий. Масуді сказав, що бачив її.

— Що з нею сталося?

— Вона померла.

— Звідки ти знаєш?

— Вона померла у моєму сні, на моїх очах, як моя друга жінка. Лежала зі свічкою в пупці і мала бороду, підв'язану волоссям.

Тоді старець заридав і промовив надломленим голосом:

— Померла! А я йшов сюди за нею аж від Басри! Її подоба переходить зі сну в сон, а я пробую наздогнати її і йду слідом за тими, хто бачить її у снах, уже три роки!

Тоді Масуді зрозумів, що перед ним той, кого він шукав.

— Мабуть, що ви — ловець снів, коли зуміли так довго йти за тою жінкою?

— Я — ловець снів? — перепитав здивовано старець. — Що ви таке кажете? Ловець снів — то ви, а я — простий ремісник у вашій справі. Особи, що переходять зі сну в сон, можуть померти лише в сні природженого ловця. То ви — ловці снів — могильні склепи, а не ми. Вона пройшла шлях у тисячу миль, аби померти у вашому сні. Але тепер вам уже нічого не буде снитись. Єдине, що вам залишається, — вирушити на власні лови. Лише не за жінкою з очима кольору вина. Вона мертва і для вас, і для всіх інших. Вам треба пошукати іншу здобич…

Так отримав Масуді перші настанови до свого нового заняття і дізнався від старця все, що про ловців снів можливо дізнатися. Володіючи достатньою кількістю письмових і усних джерел, — зауважив старець, — можна осягнути це мистецтво доволі добре. Це — як у випадку з тим суфієм, який, дотримуючись усіх приписів, здійснив таубу,

покаявся і знайшов свій макам. Так може кожен. Проте справжнього успіху в цій справі досягне лише той, хто для неї народжений, той, кому сам Господь допомагає дійти до небесного прозріння, — халу. Найкращі ловці снів були серед хазарів, але їх давно вже немає. Зосталося від них лиш їхнє вміння та ще уривки з їхнього словника, у якому про це вміння говориться. Вони могли спостерігати за істотою, яка приходила в чужі сни, і йти за нею слідом, як за здобиччю, крізь сни людей, тварин чи навіть демонів...

— Як це відбувається? — запитав Масуді.

— Мабуть, ви зауважили, що, перше ніж заснути, на межі стихій сну і яви людина потрапляє в стан особливої взаємодії зі силами земного тяжіння. Людські думки звільняються тоді з-під влади земного тяжіння, натомість тіло відчуває його особливо сильно. В такі хвилини межа між думкою і світом стає дірявою і випускає людські думки на поверхню, як решето, що має три денця. У ту коротку мить, коли холод так легко проникає в людське тіло, думки людини спливають на поверхню і можна їх читати без особливих зусиль. Той, хто зверне увагу на людину, яка засинає, зможе і без попередніх вправлянь побачити, про що й про кого в цю хвилину та людина думає. Постійно вправляючись, ви оволодієте мистецтвом входження у людську душу в ті миті, коли вона буде відкритою; хвилини такої відкритості, проте, можуть тривати все довше і проникати в сон все глибше, а ви у ньому можете ловити, як у воді з відкритими очима. Так стають ловцями снів.

Ті сповідальники сплячих, як називали їх хозари, старанно записували усі свої спостереження, подібно до того, як роблять це дослідники неба чи тлумачі людських доль по зорях і Сонцю. Все, пов'язане із цим заняттям, включно з біографіями найвідоміших ловців та житіями спійманої здобичі, за розпорядженням царівни Атех, покровительки ловців снів, було зібране у єдиній книзі, що має форму хозарської енциклопедії, чи словника. Цей хозарський словник переходив з покоління в покоління від одного ловця снів до іншого, і кожен з них зобов'язаний був щось у нього вписати. З тою метою багато

років назад у Басрі була заснована школа — "братство чистих", або "товариство причетних" — секта, яка зберегла в таємниці імена своїх членів і видала "Календар філософа" та "Хозарську енциклопедію", але ті книги, разом з ісламськими виданнями цієї школи і творами Авіценни, були спалені халіфом Мостанджі. Таким чином, первісна версія хозарського словника, укладена за розпорядженням царівни Атех, не збереглася; словник, який дійшов до мене, — лише арабський переклад, і це єдине, що я можу тобі віддати. Отож візьми його, та мусиш добре вивчити усі слова, бо як будеш погано знати словник своєї справи, то може з тобою статись і таке, що випустиш у тому полюванні найбільшу свою здобич. Пам'ятай: коли виходиш на полювання за снами, слова з хозарського словника — те ж саме, що сліди лева на піску перед звичайним мисливцем.

Так говорив старець до Масуді, а в кінці розмови разом зі словником дав йому і одну пораду:

— Смикати за струни може кожен, а стати ловцем снів може тільки вибраний, той, кому даровано це небом. Покиньте свій інструмент! Його вигадав якийсь єврей на ім'я Ламко. Покиньте його і починайте полювання! Якщо ваша здобич не помре у якомусь чужому сні, як моя, — вона приведе вас до мети!

— Про яку мету ви говорите? — запитав Масуді.

— Мета ловців снів — зрозуміти, що кожне пробудження — це тільки один крок на шляху до звільнення зі справжнього сну. Той, хто зрозуміє, що його день — лише чиясь ніч, а два його ока — лише чиєсь одне, той стане шукати справжнього дня, того, який приносить зі добою повне пробудження із власної яви, як зі сну, і веде до нового стану, в якому людина прокидається куди більше, ніж на яві. Тоді нарешті відкриється їй, що вона одноока біля двооких і сліпа біля зрячих…

І тут старець розповів Масуді

Притчу про Адама Рухані

Якби зібрати в одне ціле усі людські сни, з того утворилася б єдина величезна людина, єдина істота завбільшки з континент. І людиною тою був би не хто завгодно, а сам Адам Рухані, небесний Адам, ангелоподібний предок людини, що про нього говорять імами. Той Адам, що передував Адамові, від початків був третім розумом світу, але потім так глибоко зайшов у себе, що збився з правильного шляху; виринувши з того хаосу, він кинув у пекло своїх блудних супутників, Ібліса й Арімана, і повернувся на небо, але там замість третього став уже десятим розумом, бо за час його блукань сім небесних херувимів зайняли місця на драбині ангелів вище за нього. Відтоді почалося спізнювання Адама-предтечі: сім небесних сходинок — то міра його спізнювання за самим собою. Так був народжений час, бо час — це і є той уламок вічності, що спізнюється. Той ангелоподібний Адам, інакше кажучи, Праадам, що був і чоловіком, і жінкою одразу, той третій ангел, що став десятим, перебуває в одвічному прагненні досягнути себе колишнього, і якоїсь миті це йому справді вдається, а потім він знову падає, весь час мандруючи поміж десятою і другою щаблиною на сходах розуму.

Таким чином, сни людей є тою частиною людської природи, яка бере свій початок від Адама-предтечі, того небесного ангела, бо його думки були тим самим, чим є наші сни. Він був швидким, як ми буваємо лише у снах, чи, навпаки, то наші сни народжені його ангельською швидкістю. І мова його була такою, якою наша стає уві сні, без теперішнього і минулого часів, а тільки в майбутньому. І так, як і ми, у сні він не міг ані вбити, ані запліднити. Тому-то ловці снів занурюються в чужу дрімоту й сон і виловлюють звідти частини тіла Адама-предтечі, складаючи їх докупи, в так звані хозарські словники, для того, щоб книги ті, з'єднані усі разом, втілили на землі величезне тіло Адама Рухані. Якщо ми супроводжуємо нашого ангелоподібного предка в той час, коли він підіймається по небесних сходинах, тоді й самі ми наближаємось до Бога, якщо ж маємо нещастя супроводжувати його в хвилини падіння, тоді від Бога віддаляємось, не відаючи, проте, де знаходимось, ні в

першому, ні в другому випадку. Покладаємось на долю і завжди сподіваємось, що наша зустріч з ним відбудеться в той час, коли він перебуватиме в дорозі до другого щабля сходин розуму, наближаючи тим і нас до висот і до Істини.

Таким чином, з нашого ремесла ловців снів може бути або нежданa користь, або безмірна шкода. Проте від нас це не залежить. Наше — тільки спроби. Все інше справа техніки.

І останнє, що я хочу тобі сказати. Шляхи, які пролягають крізь чужі сни, часом ховають в собі знаки, за якими можна пізнати, де знаходиться Адам-предтеча — у дорозі до неба чи на спаді своєї стежки. Тими знаками є особи, що снять один одного навзаєм. Тому найважливішою метою для кожного ловця снів є пошук такої пари і якнайтісніше з нею зближення. Бо такі дві особи завжди втілюють якісь частини Адамового тіла у різних фазах і знаходяться на різних щаблях сходин розуму. Окрім, звичайно ж, того найвищого, другого щабля, на якому Бог плюнув Адамові в уста і обволік його язик в чотири слини. Таким чином, якщо ти натрапив на пару, в якій двоє приходять у сон один одному, — ти досягнув мети! Лиш не забудь після цього залишити свої записи і доповнення до хозарського словника там, де залишають їх усі щасливі ловці снів, — в мечеті святої пророчиці Рабії у Басрі…

Так говорив старець до Масуді. І тоді Масуді покинув музику і став ловцем снів.

Спочатку він сів і прочитав про хозарів усе, що було в подарованому йому словнику. На першій сторінці тої книги було написано:

"У цьому домі, як і в кожному іншому, не всіх зустрінуть однаково привітно. І не всіх будуть однаково частувати. Хтось отримає чільне місце за столом, і перед такими стоятимуть найкращі страви, і швидше від інших будуть вони бачити, що розносять на столи, і першими зможуть вибрати собі, що забажають. Інші будуть сидіти на протягах, а

в таких місцях кожна страва має принаймні два смаки і запахи. Ще інші отримають звичайні місця, на яких усі шматки і всі роти однакові. А вистачить там і таких, чиє місце буде за порогом з мискою пісної каші, і від частування їм дістанеться рівно стільки ж, скільки оповідачеві від його слів, себто нічого".

Далі у Хозарському словнику за порядком арабських літер був уміщений цілий ряд хозарських та інших біографій, — особливе місце займали біографії тих осіб, які були причетні до навернення хозарського племені в іслам. Центральною особою тих подій був дервіш і мудрець на ім'я Фарабі Ібн Кора, про якого словник уміщав багато даних. В той же час, у інших місцях словника відчувались значні прогалини. Хозарський каган запросив до свого палацу трьох священиків — арабського, єврейського і християнського, щоб ті пояснили йому один сон. Але не всі три учасники хозарської полеміки були однаковою мірою відомі для ісламських джерел з хозарського питання і арабського перекладу Хозарського словника. Впадало у вічі те, що християнського і гебрейського читачів снів і учасників полеміки ісламські джерела не називають по іменах, а відомості про них незрівнянно скромніші, ніж дані про арабського представника Ібн Кору, який висловлював аргументи на користь ісламу. Доки Масуді вивчав Хозарський словник (а тривало це не надто довго), виникло у нього запитання: хто ж були ті двоє інших? Можливо, хтось поміж християн знає про свого читача снів і заступника грецької віри на дворі хозарського кагана? Можливо, комусь відоме навіть його ім'я? І, знову ж таки, чи знає хто-небудь із єврейських рабинів про ще одного учасника, свого представника у тих бесідах? Може, хтось серед греків або євреїв цікавився долею християнського чи гебрейського мудреців, які були присутні при згаданих подіях, подібно до того, як цікавиться ісламським представником Масуді чи як робили це перед ним його попередники? Аргументи тих чужинців, — записав Масуді, — здаються слабшими і біднішими, ніж аргументи Ібн Кори. Чи справді аргументи останнього були переконливішими і глибшими? Чи, може, у гебрейських і християнських книгах про хозарів (якщо такі, звичайно, існують) уже вони виглядають сильнішими від арабських? Можливо, що й вони замовчують наші імена, як ми їхні? Можливо, лише

зібравши воєдино усі три розповіді про трьох ловців снів, вдалося б укласти повну хозарську енциклопедію, або словник з хозарського питання, і тоді відкрилася б істина? Тоді у відповідні місця Хозарського словника можна було б у азбучному порядку вписати статті з іменами та біографіями християнського і єврейського учасників хозарської полеміки, а серед того обов'язково виринула б і якась інформація про хроністів тієї полеміки з обидвох інших сторін — єврейської і грецької. Бо як можна створити Адама Рухані, якщо деякі члени його тіла відсутні?

Коли Масуді думав про такі можливості, його обіймав жах, він боявся відкритих комодів і скринь, з яких визирав його одяг, і замикав їх завжди, коли сідав до свого словника. Він почав шукати гебрейські та грецькі рукописи, пов'язані з хозарами, у звивинах його тюрбана можна було відчитати слова Божої книги, а він наздоганяв невірних, підкуповував на своїх шляхах греків і євреїв і вчив їхні мови, які, мов дзеркала, по-іншому показували світ, — у ті дзеркала він вчився дивитись. Його хозарська картотека росла, і він чекав того дня, коли можна буде вписати у неї розповідь і про свою здобич, звіт про свою частину виконаної роботи, про свій малий додаток до величезного тіла Адама Рухані. Але, як і кожний справжній мисливець, він не знав наперед, що то буде за здобич.

А коли настав місяць рабі-уль-акер і третя джума в ньому, Масуді вперше зайшов у чужий сон. Він зупинився на ніч у корчмі, де ліг спати обіч якогось чоловіка; обличчя того не було видно, лиш було чути, як чоловік щось тихо наспівує. Спочатку Масуді не зрозумів, що діється, але його вухо було швидшим від думки. Воно було жіночим ключем з порожниною у стержні, який шукав чоловічого замка зі штирем у замковому вічці. І воно знайшло його. Чоловік, що лежав поруч у темряві, взагалі не співав; співав хтось у ньому, хтось, кого той чоловік з темряви бачив уві сні… В корчмі висіла така тиша, що було чути, як на голові у сплячого під боком у Масуді зацвітає волосся. І тоді Масуді м'яко, немов у дзеркало, ввійшов у якийсь просторий сон, устелений піском, відкритий для дощів і вітрів і наповнений дикими псами та спраглими верблюдами. Він одразу ж зрозумів, що йому загрожує

небезпека бути покаліченим від підступного удару зі спини, але все одно пішов через піски, які здіймались і опускались у припливах і відпливах, повторюючи, мабуть, дихання сплячого. У одному куті того сну сидів чоловік і майстрував лютню з дерева, яке перед тим лежало в потоці коренем до устя. Зараз воно було висхлим, і Масуді побачив, що чоловік робить інструмент давно забутим способом, який використовувався понад 300 років тому. Отже, сон був старшим від того, хто його бачив. Час від часу чоловік у сні кидав свою роботу і клав до рота пригоршню плову; кожна така пригоршня віддаляла його від Масуді щонайменше на сто кроків. Завдяки цьому віддаленню перед Масуді відкрився краєвид у глибині сну. Було там трохи світла, від якого розходився нестерпний сморід. За світлом лежала могила, а в ній два чоловіки ховали коня. Одним з них був той, хто співав. Але тепер Масуді не просто чув пісню, а й бачив, хто її співає. А потім у сні з'явився якийсь хлопець з одним сивим вусом. Масуді знав, що сербські пси спершу кусають, а потім брешуть, волоські кусають мовчки, а турецькі спершу брешуть і лише тоді кусають. Той, що був у сні, не належав до жодних. Масуді запам'ятав його пісню, і на ранок залишалось йому лише знайти того другого — того, до кого хлопець зі сивим вусом приходить у сон. І Масуді одразу знав, як це зробити. Він винайняв кількох лютністів і співаків, ніби якусь мисливську дружину, і вивчив їх співати і грати незвичним способом. Він носив на пальцях перстені різних кольорів, і кожен колір відповідав одному з десятьох щаблів стану, яким він користувався. Він показував співакам той чи інший палець, і за кольором персня, кожен з яких мав свій звук, подібно до того як кожен звір має свій улюблений харч, вони співали без жодного огріху, хоча й не чули мелодії ніколи раніше. Співали на людних місцях, перед мечетями, на площах і біля джерел, і мелодія та була справжньою приманкою для тих перехожих, яким снилась по ночах Масудієва здобич. Такі зупинялися, ніби Сонце починало світити на них місячним сяйвом, і слухали, як зачаровані.

Так Масуді ішов за своєю здобиччю від міста до міста по узбережжю Чорного моря, аж доки не став помічати серед тих, хто бачив його сон, певної схожості. У тих краях, де біловусий хлопець з'являвся в снах

багатьом людям, він зауважив дивні переміни: у мові людей дієслова починали займати місця, важливіші від іменників, а останні взагалі випускалися скрізь, де тільки це було можливим. Часом хлопець снився одразу цілим групам людей, якісь вірменські купці бачили його вві сні під шибеницею, спорудженою на возі, запряженому волами. Хлопець їхав через якесь гарне місто з каменю, і кат волочив його за бороду. Потім якісь вояки бачили, як він хоронить коней у великій, розкішно вимурованій кінській гробниці над морем, пізніше його бачили з якоюсь жінкою, чиє обличчя заховалось уві сні, і було видно на ньому лиш невеликі, з копійку завбільшки, місця, на яких сивовусий залишав сліди своїх поцілунків… А потім здобич раптом зникла, не залишивши за собою й сліду. Тоді Масуді зробив єдине, що міг зробити: він уніс до свого Хозарського словника все, про що дізнався на пройденому ним шляху, і всі ті записи, старі й нові, мандрували тепер разом з ним у зеленій торбі, яка ставала все важчою. Масуді, проте, ніяк не міг позбутись відчуття проґавлених снів, тих, що сняться комусь зовсім поруч від нього, а тільки він не може їх упіймати і розділити межи сплячих. Число снів було більшим від числа сплячих. І аж тоді Масуді звернув увагу на свого верблюда. Зайшовши у сон тварини, він побачив там свого хлопця з мозолистим чолом і дивними різнокольоровими вусами, що росли на його обличчі ніби в покарання. Над ним висіло якесь сузір'я, яке ніколи не купається у морі. Хлопець стояв біля вікна і читав книгу, що лежала під його ногами на підлозі. Книга мала назву Liber Cosri, і, поки Масуді з закритими очима дивився сон свого верблюда, він не знав, що ті слова означають. Це було тоді, коли гонитва привела його до кордонів колишніх хозарських земель. Поля були укриті чорними травами.

Тепер знову число тих, хто приймав на ночівлю у свої сни хлопця з книгою Liber Cosri, ставало все більшим і більшим. І тоді Масуді зрозумів, що часом цілі покоління чи суспільні верстви бачать один і той же сон з одними й тими ж героями, але сни ті поступово розчиняються в інших і зникають — колись було їх значно більше, ніж тепер. Було очевидно, що ті спільні сни починали старіти. А в той час тут, на кордоні, його полювання перетворювалося у щось нове. Він давно зауважив, що

сивовусий хлопець кожному, до кого приходить у сон, дає у позику якийсь срібний дріб'язок, до того ж на дуже вигідних умовах — під 1 % річний. Ті позичені у снах суми час від часу виконували у цьому закутку Малої Азії роль кредитних паперів, бо вважалося, що боржники не можуть надурити один одного, доки поблизу ходить їхній нічний гість з усіма рахунками і борговими книгами в руках. Таким чином, існувало щось дуже схоже до вміло відлагодженого подвійного ведення розрахункових книг, що охоплювали і об'єднували капітали сну і яви, підтримувані одноголосною мовчазною згодою всіх учасників трансакції…

В одному містечку без назви Масуді зайшов у шатро до якогось перса, що давав виставу на площі. Всередині не було де яблуку впасти, а перед глядачів на купу килимів, туди, де стояла жарівка, вивели оголену дівчинку. Вона тихо скімлила, а в руках тримала двох зябликів; випускаючи пташку з лівої руки, вона одразу ж хапала її назад неймовірно швидким рухом. Дівчинка страждала від незвичної хвороби: ліва її рука була швидшою, ніж права. Дівчинка запевняла, що її ліва рука, володіючи такою швидкістю, помре швидше від неї самої. Мене ніколи не поховають із моєю лівою рукою! Я вже й тепер бачу, як вона спочиває без мене, у якійсь невеликій могилці без імен і титулів, як на кораблі без корми…

Тоді перс звернувся до всіх присутніх з проханням того ж вечора побачити у своїх снах дівчинку, що допомогло б її зціленню, і докладно описав потрібний сон. Юрба розійшлася, і Масуді пішов першим. Він почував себе так, ніби язик його обріс кістками, про що і записав у свій Хозарський дефтер, вмочаючи перо в паруючу абіссінську каву. Тут йому нічого було робити. Перс мав свою здобич. Він теж був ловцем снів. Отже, служити Адамові Рухані можна було по-різному. Чи шлях, який обрав Масуді, був правильний?

А тоді прийшов місяць джемаз-уль-евель і друга джума в ньому. На річковому березі, серед туману і піску лежало нове містечко, голе й тепле. Не було його видно в тумані над водою, але під туманом у воді

стояли всі як один його мінарети, закручені течією. А за туманом, на березі, лежала тиша, глибока і триденна, і Масуді відчув, що від тої тиші, від того міста і тої води, яка пашить спрагою, прокидається в ньому жага. Того дня він чув голод і прагнув жіночого хліба. Один із гінців, що він відіслав їх співати до міста, повернувся і сповістив, що вони щось знайшли. Цього разу здобич була жінкою.

— Іди головною вулицею, аж доки не почуєш, як пахне імбир. За тим запахом знайдеш її хату, бо вона кладе імбир у їжу.

Масуді пішов між хатами і зупинився, аж коли почув і запах. Жінка сиділа біля вогню, а перед нею в казанку кипіла юшка, тріскаючи на поверхні бульбахами. Діти з мисками і псами стояли поруч у черзі й чекали. Черпаком з казана вона насипала щось дітям і тваринам у миски, й Масуді відразу знав, що вона насипає їм сни. Її уста змінювали колір, а нижня губа була схожою на перекинуту лавку. Жінка лежала на риб'ячих костях, як вуличний пес на костомахах своєї здобичі, і коли підійшов Масуді, запропонувала йому своєї страви, та він з усмішкою відмовився.

— Я більше не можу бачити снів, — сказав він, і вона відставила казана в сторону.

Була схожа на чаплю, якій сниться, що вона стала жінкою. Масуді ліг біля неї на землю з затерплими нігтями, порожній і розбитий. Вони були самі, і стало чутно, як дикі оси гострять свої жала в сухій корі дерев. Масуді хотів поцілувати жінку, але її обличчя раптом стало зовсім іншим. Ніби хтось інший чекав його поцілунку. Коли він запитав, що трапилось, вона лише сказала:

— О, то все дні. Не звертай уваги, вони йдуть через моє обличчя у десять разів швидше, ніж через твоє чи через голову твого верблюда. А ти даремно ходиш кругом мого плаща: під ним немає того, що ти шукаєш. У мене нема чорної галки. Існують душі без тіла, яких і євреї

називають дібуки, а християни — кабали, але існують ще й тіла без статі. Душа не має статі, але тіло повинно її мати. Не мають статі лиш ті тіла, у яких забрали її демони. Так було і зі мною. Шайтан на ім'я Ібн Хадраш забрав у мене стать і залишив мені життя. Одним словом, зараз у мене лише один коханець — Коен.

— Хто він такий? — запитав Масуді.

— Єврей, якого я бачу у своїх снах, а ти доганяєш його у своїх. Хлопець з одним сивим вусом. Він має тіло, закрите за трьома душами, а я — душу, закриту за плоттю, і не можу її розділити ні з ким, окрім нього, коли приходить він до мене в сон. Він умілий коханець, і я не нарікаю. Зрештою, він єдиний, кого я ще можу пригадати, та й, окрім нього, ніхто мені більше і не сниться…

Так Масуді вперше зустрів когось, хто знав ім'я його здобичі. Отже, хлопця звали Коен.

— Звідки ти знаєш це? — допитувався Масуді.

— Я чула. Хтось гукнув його тим іменем, і він відізвався.

— У сні?

— У сні. Це було тої ночі, коли він вирушив до Царгороду. Але не забувай: Царгород у наших думках завжди на сто миль ближче до заходу, ніж справжній Царгород.

Потім жінка витягла з-за пазухи якийсь плід, схожий на невелику рибу, простягнула його Масуді і сказала:

— Поглянь, це ку. Скуштуєш його, чи хочеш чого іншого?

— Я хотів би побачити твій сон з Коеном, — відказав Масуді, і жінка здивовано зауважила:

— У тебе дуже скромні бажання. Занадто скромні, якщо зважити на обставини, але ти, мабуть, і сам того не тямиш. Що ж, я виконаю твоє бажання: цей сон я буду дивитися тільки для тебе і дарую його тобі вже зараз. Лише добре пильнуй відтепер: жінка, що переслідує твою здобич, наздожене колись і тебе.

А тоді вона схилила голову на пса, її обличчя й руки були зорані незмірною кількістю поглядів, що століттями терлися об неї, і прийняла у сон Коена, який промовив:

— Intentio tua grata et accepta est Creatori, sed opera tua non sunt accepta…

Масуді закінчив свої пошуки, він узяв від жінки більше, ніж від будь-кого іншого, і тепер, як розквітле навесні дерево, поспішав сісти на свого верблюда і рушити назад у Царгород. Його здобич чекала на нього в столиці. І тоді, доки Масуді розмірковував про всі позитивні сторони свого останнього полювання, його верблюд повернув голову і плюнув Масуді межи очі. Масуді шмагав верблюда по губах розквашеним батогом, аж доки того не вирвало водою з обох горбів, але так ніколи й не втямив його поведінки у той день.

Дорога чіплялась Масуді до взуття, а він ішов, повторюючи слова Коена, ніби якусь музичну фразу, не розуміючи їх, і думав про те, що на першому ж дворі мусить обмити своє взуття, бо дорога діймала підошви, виманюючи назад украдене в неї болото.

Один християнський монах, який крім грецької не знав жодної іншої мови, сказав Масуді, що слова, які він запам'ятав, — латинські, і відіслав його до місцевого рабина. Той переклав йому слова Коена:

— Твої наміри близькі і зрозумілі Творцеві, але діяння твої — ні!

І тоді Масуді зрозумів, що його бажання здійснюються і його шлях правильний. Тепер він упізнав це речення, він знав його вже давно по-арабськи, бо це було те саме речення, яке сказав хозарському каганові ангел декілька століть тому. І тепер Масуді знав, що Коен — один з тих двох, кого він шукає, бо Коен шукав хозарів на гебрейських дорогах так само, як Масуді — на ісламських. Коен був тою особою, існування якої Масуді передбачив ще під час свого знайомства з хозарським словником. Словник і сни з'єднувались в одне ціле.

Але якраз тоді, коли Масуді стояв на порозі великого відкриття, коли виявилось, що його здобич — то його брат-близнюк у пошуках хозарських слідів, — саме тоді Масуді повністю покинув свій Хозарський словник і ніколи більше до нього не вернувся. Було це так.

Усі стали на нічліг, багряними віхтями падала темрява, і Масуді рівно дихав у своїй постелі. Відчував своє тіло як корабель, що здіймається і опускається на хвилях. У сусідній кімнаті хтось грав на лютні. Між анатолійськими лютністами потім довго ще ходили розмови про ту ніч і ту гру. Масуді відразу почув, що інструмент, на якому грають, незвичайний. Дерево, з якого він був зроблений, не знало сокири, і тому звук у ньому не був убитим. Крім того, дерево це росло десь високо в горах, у лісах, що не чують шуму води. І, нарешті, сам корпус інструмента був зроблений не з дерева, а з кості якоїсь тварини. Масуді почув це так, як поціновувачі вина чують різницю між сп'янінням від вина білого і червоного. Мелодія, яку грав невідомий, була знайома Масуді. Належала вона до малознаних, і тому він здивувався, що хтось у цій глушині виконує саме її. У тій мелодії було одне дуже складне місце, і Масуді ще в ті часи, коли він грав на лютні, створив для неї свій особливий персторяд, який пізніше застосовували усі лютиісти, що грали ту мелодію. Проте незнайомий грав не за правилами Масуді; він користувався якимось іншим, ще кращим способом, і Масуді ніяк не міг утямити, як він це робить, не міг знайти ключа до тої гри. Це його здивувало. Він зачекав, доки мелодія повториться, і тоді нарешті

зрозумів. Незнайомий використовував на складному місці не десять пальців, а одинадцять. Тепер Масуді знав, що грає шайтан, бо диявол при грі користується ще й хвостом.

— Це він мене наздогнав, чи я його? — прошепотів Масуді і кинувся у сусідню кімнату. Там він побачив чоловіка з тонкими пальцями однакової довжини. Сивина змійками стікала вздовж його бороди. Мав ім'я Абир Ібн Акшані і тримав у руках інструмент з панциря білої черепахи.

— Покажіть мені, — вигукнув Масуді, — покажіть мені! Адже це неможливо...

Абир Ібн Акшані позіхнув, зовсім поволі відкриваючи рота, ніби народжував крізь нього якесь невидиме дитя, яке здобувало свою остаточну форму тільки минаючи його язик і губи.

— Що тобі показати? — перепитав він і зареготав. — Хвоста? Але тебе не цікавить мелодія чи гра, ти давно їх покинув. Тепер ти читач снів. Себто тебе цікавлю я. Ти просиш допомоги в чорта. Бо, як написано у книгах, чорт бачить Бога, а людина — ні. То що ти хочеш знати про мене? Я їжджу верхи на страусі, а коли йду пішки, веду за собою юрби демонів і дрібних шайтанчиків, серед яких затесався і один поет. Він писав вірші ще століття до того, як Аллах створив перших людей, Адама і Хаву. Його вірші повідають про нас, шайтанів, і про наше диявольське сім'я. Та я сподіваюся, ти не сприймеш їх надто серйозно, бо в тих віршах немає справжніх слів. Справжнє слово завжди як яблуня зі змією кругом стовбура, з корінням у землі і кроною в небі. Я розповім тобі щось інше про себе і про тебе.

Звернемось до відомих фактів. До тих найвідоміших, про які знає кожен читач Корану. Я, як і всі шайтани, зроблений з вогню, ти — з глини. Я не маю іншої сили, крім тої, яку влив у тебе і яку з тебе виймаю. Бо з істини можна взяти тільки те, що в неї покладеш. Втім цього ніколи

не буде мало — істина поміщає усе. Ви, люди, якщо досягнете раю, зможете перетворюватись там, на небі, у що захочете, але на землі ви весь час замкнені в одну-єдину оболонку, яку отримали від народження. У нас все навпаки: на землі ми переходимо у будь-яку подобу й міняємо її, коли захочемо, проте на небі ми засуджені: там, за райською річкою Кевсер, ми завжди будемо тими, ким є насправді, — шайтанами. Та наше вогняне походження робить так, що пам'ять наша не може зовсім зблякнути, як ваша, замішана на глині. У цьому — найбільша різниця між нами, шайтанами, і вами, людьми. Аллах зліпив тебе обома руками, мене ж — тільки одною, зате мій диявольський рід з'явився раніше від твого, людського. Отже, головна відмінність між нами полягає у часі. І хоч твої страждання ідуть у парі з моїми, мій рід швидше від твого зійшов у джехенем, в пекло. А після вас, людей, у пекло зійде іще інший, третій рід. Тому твої страждання завжди будуть коротшими від моїх. Бо Аллах уже почув тих третіх, прийдешніх, які волатимуть до нього, вказуючи на нас пальцями: "Умнож їхні страждання, щоб скоротити наші!" А це значить, що страждання не є безконечними. Тут і захована відгадка, тут починається те, про що не пишуть книги, і тут я тобі можу стати в пригоді. Зверни увагу: наша смерть давніша від вашої. Мій шайтанячий рід має більший досвід у мистецтві вмирання, ніж твій, людський, і краще володіє цим мистецтвом. Тому я знаю і тобі можу розповісти про смерть дещо більше, ніж будь-хто з твого роду, яким би мудрим і досвідченим він не був. Ми живемо зі смертю довше від вас. Тому слухай, якщо маєш золото у вусі, і лови нагоду. Бо той, хто розповідає сьогодні, може це зробити і завтра, а той, хто слухає, може почути лише раз — коли йому говорять. І Акшані розказав Масуді

Оповідь про смерть дітей

Смерть дітей завжди кладе відбиток на смерть їхніх батьків. Мати народжує, щоб дати життя своїй дитині, дитина помирає, щоб створити форму смерті свого батька. Якщо син помирає раніше, смерть батька залишається вдовою, калікою, сиротою без взірця для наслідування. Ми, демони, тому й помираємо так легко, що не маємо потомства. І ніякий взірець смерті для нас не встановлений. Отак і чоловіки, що не мають

дітей, помирають легко, бо уся їхня всеохопна діяльність означає для вічності лиш одне-єдине згасання довжиною в мить. Одним словом, майбутню смерть дітей, мов у дзеркалі, можна розгледіти у смерті їхніх батьків, що нагадує дію закону обернених зв'язків. Смерть — єдине, що наслідується у зворотньому напрямку, проти течії ріки часу, що переходить від молодших до старших, від сина до батька: предки наслідують смерть своїх нащадків, як дворянський титул. Спадкова келія смерті — герб знищення — йде проти течії часу з майбутнього в минуле, пов'язуючи смерть з народженням, час із вічністю, Адама Рухані зі самим собою. Таким чином, смерть належить до явищ родових і спадкових. Тут не йде мова про перейняті у спадок довгі вії чи мітки на тілі. Я говорю про те, як чоловік переживає свою смерть, а не від чого він помирає. Померти можна від меча, хвороби чи років, та кожен під час цього відчуватиме щось зовсім інше. Батьки ніколи не можуть відчути своєї смерті, це завжди смерть когось іншого, до того ж тільки майбутня. Це смерть, як уже пояснювалось, їхніх власних дітей. В такий спосіб смерть перетворюється на спільний сімейний здобуток, якщо можна так сказати. Той, хто не залишить за собою дітей, матиме лишень свою смерть. Одну-єдину. І навпаки, той, у кого є діти, не буде мати своєї смерті, а тільки їхню, помножену в стократ. Страшною є смерть чоловіків з великим потомством, бо їхня смерть помножується: адже життя і смерть не перебувають у пропорції один щодо одного. Я наведу тобі приклад. Багато століть тому в одному хозарському монастирі жив монах, що звався Мокадаса аль-Сафер. Він молився у той спосіб, що протягом свого довгого життя в монастирі, де, крім нього, жило ще 10 тисяч монахинь, запліднив своїм сім'ям усіх їх. І народилося у нього стільки ж дітей. Знаєш, від чого він помер? Ковтнув бджолу. А знаєш, як помер? Помер на десять тисяч способів одразу, пройшовши через смерть десять тисяч разів. За кожну свою дитину помирав окремо.

Його не треба було навіть хоронити. Усі ті смерті розірвали його на такі дрібні шматки, що нічого від нього не залишилось, окрім цієї притчі.

Це як у тій другій, всім відомій притчі про в'язку лозин, яку ви, люди, неправильно тлумачите. Батько, який на смертному ложі кличе до себе

синів і показує їм, як легко зламати одну лозину, насправді показує, як легко помирає той, хто має лиш одного сина. А коли він показує, як важко переломити весь оберемок — тоді показує, яким тяжким і довгим трудом буде смерть для нього. Показує, як тяжко вмерти, залишаючи багатьох дітей за собою, коли їхні смерті розплодяться, бо батько переживає кожну з них наперед. Отже, кількість лозин в оберемку говорить не про твою силу, а про ту загрозу, яка над тобою висить. А про жіночу смерть і жіночий рід ми зараз говорити не будемо: це зовсім окрема історія, вона належить до іншого ґатунку, ніж чоловіча смерть, і закони її теж інші…

Приблизно так виглядає ця таємниця над таємницями звідти, звідки ми, шайтани, зі своїм досвідом смерті, дещо більшим від вашого, людського, можемо її бачити. Оскільки ти — ловець снів, поміркуй над цим, і, якщо будеш уважним, з'явиться і для тебе можливість у цьому пересвідчитись.

— Це ж як? — запитав Масуді.

— Мета твого полювання, яка відома усім читачам снів, що гребуться по тому смітнику, як і ти, — знайти двох людей, які сняться один одному навзаєм. Той, хто спить, завжди бачить у сні яву другого. Адже ж так?

— Саме так.

— Уяви собі тепер, що той другий помирає, бо нема яви, суворішої за смерть. Той, хто бачить у сні яву помираючого, насправді бачить його смерть, бо в ту хвилину явою для нього є його умирання. Отже, сплячий як на долоні може побачити смерть і в той же час залишитись живим. Проте він ніколи вже не зможе прокинутись, бо не буде більше того другого, який створював у своєму сні яву цього, живого, а тепер помирає, не буде вже шовкопряда, який тче нитку його життя. Отже, той, хто бачить ввві сні чужу смерть, не може більше прокинутись і розповісти нам, що він узрів у тому сні і як виглядає смерть, пережита

на власному досвіді простим смертним, хоч і матиме до цього безпосереднє відношення. Але ти, читач снів, маєш доступ до прочитання його сну, ти можеш побачити у ньому смерть і пізнати її усю, до краю, перевіривши і доповнивши тим мій досвід і досвід мого роду. Кожен може грати музику чи писати словник. Залиш це для інших, бо тільки вибрані — такі, як ти, — можуть заглянути до тої безодні між двома поглядами, в якій живе смерть. Використай свій дар ловця снів для того, щоб упіймати щось велике. Питаючи — дивись, чого просиш, — закінчив свою притчу словами зі святої книги Абир Ібн Акшані.

Надворі кров'ю стікала ніч, світало. Було чути, як під шатром дзюркоче вода у крані. Сам краник мав форму чоловічого члена із бронзи та двох металевих яєчок, порослих залізними волосинами, і був відшліфований на тому кінці, який притулявся до рота. Масуді напився і ще раз змінив ремесло. Він назавжди покинув свій Хозарський словник і перестав збирати відомості про життя свого мандрівного єврея. Свої папери, списані вмоченим у каву пером, він викинув разом із торбою, як зайвий тягар, не потрібний на ловах за смертю. Так продовжилась його гонитва за новою метою і старою здобиччю.

Була перша джума ертесі в місяці сафер, і Масуді думав так, як опадає з дерев листя; думки одна за одною відривалися від своїх корінців і падали, якийсь час Масуді ще бачив, як вони гойдаються над ним, а потім ті назавжди опускались на дно своєї осені. Він заплатив усім найнятим лютністам і співакам, відпустив їх і тепер сидів з заплющеними очима, прихиливши плечі до стовбура пальми, черевики пекли йому ступні, і він чув, що між ним і вітром стоїть лише гіркий і мерзлий піт. Вмочав у той піт варене яйце, і воно ставало солоним. Прийдешня субота була для нього великою, як п'ятниця, і він добре знав, що має робити. Про Коена знав, що той іде в Царгород, тому більше не мусив переслідувати і ловити його по всіх стежках і ущелинах чужих снів, в яких Масуді обсцикали, ґвалтували і шарпали на всі боки, немов худобу. Значно важливіше і тяжче було придумати, як знайти Коена в Царгороді — місті усіх міст. Проте він і не збирався його там шукати: його повинен був знайти для Масуді хтось інший. Необхідно

було лиш відшукати того, хто снився Коену. А ним, якщо добре подумати, могла бути тільки одна-єдина людина. Та, про яку Масуді вже давно почав здогадуватись.

— Як запах липового меду у чаї з ружі не дає почути справжнього запаху того чаю, так і мені щось заважає дивитися і розуміти сни інших про Коена. Там є ще хтось, хтось третій, і він мені заважає…

Масуді вже давно підозрював, що, крім нього, дослідника арабських джерел про хозарське плем'я, існують десь на світі ще принаймні двоє інших. Першим був Коен, який займався гебрейськими джерелами про навернення хозарів а третім, поки що невідомим, мав би бути дослідник християнських джерел з того ж питання. Зараз необхідно було знайти того третього — якогось грека, чи просто християнина, людину вчену, що цікавилася б хозарськими справами. Та людина і буде тою особою, яку шукатиме Коен у Царгороді. Треба знайти того третього. І Масуді відразу знав, як це зробити. Але якраз тоді, коли Масуді все обміркував і вже збирався вирушати, він відчув, що знову потрапив до якогось сну, цього разу сам того не бажаючи. Проте поруч не було ані людей, ані тварин. Лише пісок — безводний простір, розлогий, наче небо, і позад нього місто над містами. А уві сні хурчали могутні великі води, глибокі аж до серця, солодкі й смертоносні, і Масуді запам'ятав їх по тому хурчанню, що заходило у всі звивини його тюрбана, складеного так, що виписувалось на ньому одне слово з п'ятої сури Божої книги. Масуді знав, що пора року одна у сні й інша у житті. І тоді він збагнув, що сон той бачить пальма, до якої він прихилився. Снилась їй вода. Більше нічого у тім сні не сталося. Тільки шум річки, майстерно завитий, ніби якась сліпучо-біла чалма… Він увійшов у Царгород зі спекою на краю місяця шабана і виклав на найбільшому базарі один сувій Хозарського словника на продаж. Єдиним охочим купити його виявився якийсь монах грецького обряду на ім'я Теоктист НікольськийА, який відвів Масуді до свого господаря. Той, не торгуючись, купив сувій і запитав, чи не знайдеться ще. Так Масуді зрозумів, що він дійшов до мети і перед ним є той очікуваний третій, якого бачить уві снах Коен і який стане для Масуді наживкою на Коена. Бо не було жодного сумніву, що Коен ішов

до Царгороду заради нього. Багатим покупцем хозарського сувою з Масудієвої торби був наємний дипломат у Царгороді, що працював в англійського посла на Високій Порті і звався Аврам Бранкович. Той християнин родом із Ерделя у Волощині був чоловіком кремезним, наче дуб, носив розкішні одежі, й Масуді найнявся до нього за слугу. Оскільки Аврам-ефенді по ночах працював у своїй книгозбірні, а днями спав, Масуді вже першого ранку пощастило увійти в його сон. У сні Аврама Бранковича Коен їхав верхи, міняючи верблюда на коня, говорив по-іспанськи і наближався до Царгороду. Масуді вперше побачив, як хтось снить Коена вдень. Було очевидно, що Бранкович і Коен снились один одному взаємно і позмінно. Так замикалося коло і надходив час рішень.

— Коли прив'язуєш на ніч верблюдицю, — вирішив Масуді, — завжди краще здоїти її до краю, бо ніколи не знаєш, кому вона служитиме завтра! І почав розпитувати про дітей свого господаря. Він дізнався, що вдома, у Ерделі, Аврам-ефенді має двох синів; молодший з них хворіє на якусь болячку волосся, і, коли з його голови випаде остання волосина, він помре. А другий син Аврама на ім'я Ґрґур Бранкович уже носив шаблю і їздив кінно у сідлі, обвішаному турецькими головами… Це було все, і Масуді того вистачило. Все інше — справа часу і терпіння, — вирішив він, і взявся витрачати свій час. Перш за все він почав забувати музику, своє найперше ремесло. Забував, проте, не одну пісню за другою, а частину за частиною у тих піснях; спочатку з його пам'яті зникали найнижчі тони, потім хвиля забуття припливом насувалась на все вищі звуки, тоді у пісні пропадала плоть, і врешті у Масуді залишався лиш їхній ритм, немов сухий кістяк. Потім він почав забувати і свій хозарський словник, слово за словом, і, коли одного вечора якийсь слуга Бранковича кинув того словника до вогню, він не дуже-то й побивався…

Але саме тоді відбулося щось непередбачене. Як дятел — пташка, що вміє літати навпаки, хвостом уперед, — в останній джумі місяця шавваль Аврам-ефенді покинув Царгород. Він залишив свою дипломатичну службу і разом з усією свитою і слугами вирушив на війну до Дунаю. Там, у містечку Кладово, в 1689 році по Ісі, вони зупинилися

на ніч у австрійському таборі принца Баденського, і Бранкович вступив до нього на службу. Масуді не знав, що думати і що робити, бо його єврей ішов у Царгород, а не у Кладово, і розрахунки Масуді більше не складалися. Він сидів на березі Дунаю й повільно закладав чалму. І тоді почув хурчання річки. Вода була десь далеко внизу, але її шум він упізнав, цей шум бездоганно заходив у всі згини його чалми, з яких виписувалось одне слово із п'ятої сури Корану. Це була та сама вода, яка снилася пальмі у пісках перед Царгородом декілька місяців раніше, і тепер Масуді знав, що все знову в порядку і його шлях повинен закінчитися саме тут, на березі Дунаю. Цілими днями він сидів у шанці і грав у кості з одним із писарів Бранковича. Писар той програвав, мов проклятий, проте не кидав гри в надії повернути усе втрачене навіть тоді, коли турецькі пушкарі взялися поливати їхній рів огнем. Масуді, в свою чергу, також нікуди не йшов, бо за його плечима Бранкович знову бачив сон про Коена. Коен їхав верхи через хурчання якоїсь річки, що текла крізь сон Бранковича, і Масуді знав, що це хурчить той самий Дунай, який він уже чув. Тоді вітер порснув на нього болотом і він зрозумів, що все починає збуватися. Посеред гри до їхнього окопу влетів загін турецьких воїнів, розносячи сморід сечі, і, доки яничари убивали наліво і направо, Масуді гарячково шукав між ними хлопця з одним сивим вусом. І побачив його. Масуді зустрів того ж самого Коена, якого він ловив по чужих снах, — рудого, зі скупою усмішкою під своїм срібним вусом, з дрібними кроками позаду себе і торбою на плечі. В ту хвилину воїни порубали писаря, простромили списом сплячого Аврама Бранковича і підскочили до Масуді. Врятував його Коен. Побачивши Бранковича, Коен повалився на землю, а кругом нього розлетілися папери з торби. Масуді відразу знав, що Коен впав у найглибший сон, з якого уже ніколи не зможе прокинутись.

— Що там таке, тлумач загинув? — майже радісно запитав своїх воїнів турецький паша, і Масуді відповів йому по-арабськи:

— Ні, він лише заснув.

Це продовжило життя Масуді на один день: пашу здивувала така відповідь, і він запитав у Масуді, звідки той про це знає. І Масуді розповів паші те ж саме, що говорив йому Абир Ібн Акшані. Що він, Масуді, — той, хто зав'язує і розплутує вузли чужих сновидінь, що ремесло його — ловець снів, що він дотепер ішов за своїм посередником, який був своєрідною наживкою для його здобичі і який зараз помирає, простромлений списом, а він просить дарувати йому життя до ранку, щоб побачити сон Коена, бо Коен зараз бачить ві сні смерть Бранковича.

— Залиште його живим, доки цей не прокинеться, — сказав паша, і воїни закинули сплячого Коена на плечі Масуді; так він і пішов за ними у турецький табір, несучи на плечах упійману здобич. А Коен і справді бачив сон про Бранковича, і Масуді здавалося, що він несе двох, а не одного. Хлопець на його плечах бачив Аврама-ефенді у сні, як і завжди, звичайно, ніби він живий. Бо сон його усе ще був явою Бранковича. І якщо Бранкович коли й був на яві — то саме зараз, коли він помирав, простромлений списом, бо смерть не знає сну. А для Масуді тут починалося те, про що повідав йому Абир Ібн Акшані. Масуді ловив сон Коена, у якому той бачив смерть Бранковича, як раніше бачив його життя.

Отак усе й було. Масуді провів той день і ніч, сторожуючи Коенові сни, наче якісь сузір'я на піднебіннях своїх щелеп. Кажуть, що він бачив смерть Бранковича так, як бачив її сам Бранкович. Через це світанок він зустрів з посивілими віями й дрижачими вухами, а на пальцях його повиростали величезні смердючі нігті. Він так швидко про щось думав, що й не помітив чоловіка, який перерубав його тіло навпіл, змахнувши шаблею один-єдиний раз, аж з нього, не розмотуючись, злетів пояс. За шаблею лишився зміястий слід і роззявилась страшна і звивна рана, схожа на уста, що промовляють якесь неясне слово, як скрик плоті. Кажуть, що той страшний звивистий удар шаблі назавжди запам'ятався усім, хто його бачив, а ті, хто це запам'ятав, казали потім, що впізнали його у книзі якогось Аверкія Скіли "Найкращі підписи шаблею", у якій була зібрана колекція найвідоміших шабляних ударів останнього. В його

книзі, виданій у 1702 році у Венеції, той розруб мав назву одної з зірок в сузір'ї Овна. Чи вартувала свого та страшна смерть Масуді і що він розповів паші перед своєю стратою, не відає ніхто. Чи перейшов він через міст-Сират, тонший від волосини і гостріший від шаблі, який веде над пеклом до раю, знають тільки ті, що вже не говорять. Одна легенда каже, що його музика відійшла у рай, а сам Масуді — в пекло, промовивши: "Найбільше, чого мені хотілось би, — не знати жодних пісень; тоді разом з усіма гультяями й злодіями я увійшов би просто в рай! Музика збила мене зі шляху, коли я був за крок до істини". Над могилою Масуді шумить Дунай, а на могильному камені висічено напис:

Усе, що я заробив і чого навчився, відійшло зі стуком ложки об зуби.

МОКАДАСА АЛЬ-САФЕР

МОКАДАСА АЛЬ-САФЕР (IX, X і XI століття) — хозарський священик з одного жіночого монастиря. Протягом усього свого другого життя він разом з якимось ченцем із сусіднього монастиря грав партію в шахи без поля й фігур. Вони грали, роблячи один хід за рік на величезному просторі між Каспійським і Чорним морями, а за фігури їм служили всі ті тварини, на яких вони позмінно випускали сокола. Задіяною в грі була не тільки суша, на якій вони полювали звіра, але й увесь ловецький простір над морем. Мокадаса аль-Сафер був одним із найкращих ловців снів серед хозарів. Вважають, що у своєму словнику снів йому вдалося відтворити одну волосину з голови Адама Рухані (пор. Масуді Юсуф).

Спосіб його молитви й порядок у монастирі, до якого він належав, примусили його запліднити 10 000 сестер-монахинь. Останньою з тих, хто послав йому ключ від своєї спочивальні, була за легендою, царівна Атех. Маленький жіночий ключик зі золотою монетою замість голівки. Цей ключ вартував Мокадасі аль-Саферу голови, бо став причиною каганових ревнощів. Помер Мокадаса аль-Сафер заточений у клітці, що висіла над водою.

МУАВІЯ, Д-Р АБУ-КАБИР

МУАВІЯ, д-р АБУ-КАБИР (1930–1982) — арабський гебраїст, професор Каїрського університету. Займався порівняльним вивченням релігій Близького Сходу. Навчався в університеті у Єрусалимі, захистив у Сполучених Штатах Америки дисертацію на тему "Гебрейська ідея в Іспанії у XI столітті та вчення мутекалимів". Був чоловіком огрядним, широким у плечах, аж ліктем не сягав до ліктя, знав напам'ять більшість пісень Юди Халеві і вірив, що Хозарський словник, виданий Даубманусом у 1691 році, все ще лежить на якійсь старій полиці. Щоб утвердитись у своєму переконанні, він реконструював таблицю обігу книги в XVII столітті і в пізніший час, склав точний список усіх знищених і небагатьох збережених екземплярів і зробив висновок про те, що принаймні два примірники того знищеного видання існують дотепер. Він ніколи не натрапив на їхній слід, хоча міг і яйце оком виїсти. В той час, коли він на небувалому творчому злеті видав свою трьохтисячну за рахунком бібліографічну одиницю, почалась ізраїльсько-єгипетська війна 1967 року. Як офіцер єгипетської армії він пішов на фронт, був поранений і потрапив у полон. Військові документи свідчать про тяжкі ушкодження голови і тіла, наслідком яких стала його довічна чоловіча неміч. Коли він повернувся в рідні краї, його голова була обмотана ніяковими усмішками, які волочилися за ним, ніби шаль. В якомусь готелі він скинув свою уніформу і перший раз побачив у мідному дзеркалі свої рани. Вони пахли, як послід синиці, і він зрозумів, що ніколи вже не зможе лягти із жінкою. Помалу одягаючись, він думав: "Тридцять років був я кухарем, поволі готував і зготував собі ту страву, якою й став; я був сам собі пекарем і тістом, і замісив із себе такий хліб, який хотів, а тоді з'явився раптом інший кухар зі своїм ножем і за якусь мить зробив із мене зовсім іншу, незнайому страву. Тепер я божа сестра — той, кого немає!" Він не повернувся до своєї сім'ї в Каїр і не поновив своєї роботи в університеті. Оселившись у порожньому домі свого батька в Александрії, він жив наспіх і дивився, як білі пухирці повітря з-під його нігтів вихоплюються в світ, наче повітряні міхурі, що виходять із риб'ячих жабрів. Він хоронив своє волосся, носив бедуїнські сандалі, що

залишають слід копит, і одної ночі, під дощем, важким, немов волові очі, побачив свій останній сон. Той сон він записав:

Дві жінки бачать, як через стежку, від лісу до струмка, шмигає невелике і рябе світлошерсте звіря, подібне до вибіленого личка на двох тонесеньких ніжках, і скрикують:

— Гляди, та це ж (і кажуть назву)! Мабуть, їй когось вбили чи знищили її хатину. Налякана, вона завжди гарнішає. Треба негайно дати їй якусь книжечку й олівець чи трохи повидла. Вона візьме їх, щоб читати чи щось писати, але не на папері, а на квітах...

То був сон д-ра Абу-Кабира Муавії. Наступної ночі він побачив його ще раз і знову, як і першого разу, не запам'ятав назви звіряти. А потім він заново відіснив усі свої сни один за одним, тільки у зворотному порядку. Спочатку — отой позавчорашній, потім — триденної давності, потім ще попередній, і так далі, лише швидко, аж поки усі сни минулого року не переснив за одну ніч. Після тридцять сьомої ночі він закінчив роботу, дійшов до своїх найперших дитячих снів, тих, яких уже не пам'ятав у житті, і зрозумів, що його слуга, мулат Аслан, який мив брудний посуд своєю бородою, срав тільки тоді, коли плавав, а хліб міг різати босими ступнями, схожий на нього більше, ніж він сам на себе після тих тридцяти семи років. Так він дійшов до останнього свого сну. У його ночах його час, немов хозарський час, тік від кінця до початку життя, і витік. Відтоді йому вже нічого ніколи не снилося. Він був чистим і готовим до нового життя. Тоді й почав він щовечора приходити до Сучої корчми.

У Сучій корчмі платилося лише за місце, тут нічого не наливали і не подавали, жеброта, яка приходила сюди, пила і їла те, що несла зі собою, або усі єдиним гуртом сідали за столи, щоб відіспатися. Часом корчма бувала повною, а ніхто нікого не знав; часом усі роти працювали разом, а ніхто не вимовляв ані слова. Тут не було ні ляди, ні кухні, ані вогню, ані прислуги, лише при вході платилося за місце. Муавія сідав між гостями Сучої корчми, палив тютюн і повторяв весь час одну-єдину

вправу: жодній своїй думці він не дозволяв затримуватись довше диму, що виходив з люльки. Він удихав той дим і дивився, як люди кругом нього пожирають зашкарублі млинці, називані "подерті гачі", а чи повидло з гарбуза і винограду, дивився, як проходять шматки їжі крізь їхні гіркі погляди, як витирають вони хустинами свої зуби і як тріскають на їхніх спинах уві сні сорочки. Дивився на них і думав про те, що кожна мить його і їхнього часу створена зі вже зужитого матеріалу, зі зношених хвилин минулого, що минуле те вмуроване у теперішній час і він складається з нього, бо ніякого іншого матеріалу нема. Ті незліченні миті минулого, що як наріжні камені закладаються нині по кілька разів на століття у різноманітні будови сьогодення, легко могли б розпізнатися між нашими днями, якби ми тільки звернули на них увагу, подібно до того, як легко розрізняємо ми в обігу монети часів Веспазіана…

Ті думки не приносили йому полегшення. Полегшення приходило єдино від оцих людей, які чекали від майбутнього одного: що воно одурить усіх інших так само, як одурило їх. Це кодло зайнятих собою ненажер допомагало йому звестися на ноги в новому для нього світі. Його заспокоювало усвідомлення того, що мало хто з усього цього люду, який смердить однаково скрізь аж до Малої Азії, може бути нещаснішим за нього. Але найголовнішим було те, що Суча корчма вже сама по собі виявилась місцем якраз для Муавії. Зі своїми столами, виґлянцюваними морською сіллю і світильниками на риб'ячому жирі, вона була щонайменше років на сімдесят старішою від свого часу, і це заспокоювало Муавію. Бо будь-чого, що мало хоч якесь відношення до нього чи до його часу, він не міг терпіти. Але, оскільки і в минулому на нього, знову ж таки, чигала його робота, якою він гидував точнісінько так само, як і своїм сьогоднішнім днем, він заглиблювався у щось напівминуле, де опал і нефрит — то все ще посестри, де зозуля ще рахує людям дні і де куються ще ножі з обома тупими краями…

Після вечері з яловичих і козячих вух він ішов до давно не відмикуваних покоїв батькового дому і там до пізньої ночі гортав стоси англійських і французьких газет, які виходили в Александрії в кінці XIX

століття. Він сидів навпочіпки і, прислухаючись, як затікає в нього живильна темна плоть, читав ті газети з жадібною цікавістю, бо вони не мали до нього ані найменшого стосунку. Найдосконаліше виконували цю умову оголошення.

Щовечора гортав він оголошення давно померлих людей; позбавлені змісту пропозиції вилискували в пилюці, старшій за нього. Ті жовті сторінки пропонували французьку ракію від подагри і воду для жінок і для чоловіків, August Zigler з Угорщини сповіщав про те, що в його спеціалізованій крамниці устаткування для лікарень, лікарів і баб-повитух можна придбати засоби від розладів шлунку, панчохи для жилавих ніг і надувні гумові устилки. Спадкоємець якогось халіфа з XVI століття хотів продати сімейний палац на 1500 кімнат, який стояв у найгарнішому місці туніського морського узбережжя, лише на 20 метрів нижче від рівня води. Можна було його розгледіти за хорошої погоди або за південного вітру, що зветься "тарам". Стара пані, не називаючи свого імені, пропонувала до продажу будильника, що будить запахом троянди або коров'ячого лайна; хтось рекламував скляне волосся і браслети, які ковтають руку, щойно їх одягнеш. Християнська аптека Пресвятої Трійці пропонувала розчин д-ра Лемана від веснянок і лишаїв та порошок для верблюдів, коней і овець, який збуджував апетит і захищав худобу від корости й надмірної втоми на водопої. Якийсь безіменний покупець хотів придбати одну єврейську душу на виплату, до того ж тільки найнижчого рангу, ту, яка зветься нефеш. Відомий архітектор зголошувався з пропозицією напрочуд дешево збудувати за проектом замовника розкішну літню садибу на небі у раю, ключі від якої передавалися власнику ще за життя, відразу після оплати рахунку, виплаченого, до того ж, не будівникові, а каїрській голоті. Пропонувалися засоби від облисіння під час медового місяця, виставлялося на продаж чарівне слово, яке за бажанням могло перетворитися на ящірку чи троянду-сомнамбулу, або на досить вигідних умовах фут землі, з якого кожної третьої джуми у місяці ребі-уль-акері можна було побачити нічну райдугу. Кожна жінка, позбавившись, як від комах, прищів, веснянок і родимих плям, може стати гарною за допомогою білил англійської фірми Rony & Son.

Порцеляновий сервіз для зеленого чаю у формі перської квочки з курчатами можна було придбати разом із казанком, в якому певний час жила душа сьомого імама…

Безліч імен, адреси неіснуючих вже фірм, продавців і крамниць, які віддавна не працюють, рясніли на сторінках старих газет, і д-р Муавія занурився у той померхлий світ, наче в якесь нове рятівне покоління, яке не цікавилось його поразками і бідами. Одного вечора 1971 року, коли кожен зуб у його роті стояв як окрема буква, д-р Муавія сів і написав відповідь на одне оголошення з 1869 року. Уважно переписавши ім'я і назву якоїсь вулиці, про яку не знав навіть, чи є така зараз у Александрії, він відіслав листа поштою. Відтоді Муавія щовечора відповідав на якесь одне оголошення з кінця XIX століття. Стоси його листів ішли у невідоме, і якось зранку прибула перша відповідь. Невідомий писав, що, правду кажучи, згадуваний у листі д-ра Муавії патент Турул із Франції для домашнього господарства уже не продається, але зате пропонував придбати дещо інше. І справді, зранку наступного дня після отримання того листа в будинку Муавії з'явились дівчина й папуга, які дуетом заспівали пісню про дерев'яні черевички. Потім папуга співав сам якоюсь незнайомою Муавії мовою. Коли Муавія запитав, хто з них двох продається, дівчина відповіла, що можна вибирати. Д-р Муавія подивися на дівчину: вона мала гарні очі і груди, як два зварені на твердо яйця. Оговтавшись, він наказав Асланові звільнити одну велику кімнату на піддашші, повісив у ній скляний обруч і купив папугу. А тоді повільно, за мірою надходження відповідей на свої листи від хтозна-яких нащадків колишніх власників оголошень, він став заповнювати ту кімнату. Туди потрапило багато меблів дивної форми й незрозумілого призначення, величезне верблюдяче сідло, жіноча сукня з дзвіночками замість ґудзиків, залізна клітка, яку підвішують під саму стелю й тримають у ній в'язнів, два дзеркала, одне з яких трохи пізнило у відображенні його рухів, а друге було розбитим, якийсь старий рукопис із віршем, написаним незнайомими буквами і невідомою мовою. У вірші писалося:

Zaludu fcigliefcmi farchalo od frecche

Kadeu gniemu ti obrazani uecche

Umifto tuoyogha, ca ifkah ya freto

Obras moi ftobiegha od glietana glieto

Uarcchiamti darouoy, ereni fnami ni

Okade obraz tuoi za moife zamini.

Через рік верхня кімната заповнилася, і д-р Муавія був приголомшений, коли одного ранку, зайшовши до неї, він зрозумів, що придбані ним речі складаються у щось таке, що має зміст. Впадало у вічі, що частина придбаних речей була обладнанням до чогось схожого на лікарню. Лише на якусь древню, незвичайну лікарню, у якій лікували способом, що сьогодні ним уже не лікують. Та лікарня Муавії була обладнана кріслами, що мали дивні прорізи, лавками з кільцями для прив'язування сидячих, дерев'яними шоломами, що мали отвори тільки для лівого чи тільки для правого ока, або отвір для одного лиш третього ока, на тім'ї, і Муавія позносив усі ті предмети в окрему кімнату. А тоді запросив свого колегу з медичного факультету і показав йому ті речі. Це вперше після війни 1967 року він знову бачив когось зі своїх університетських товаришів. Той оглянув предмети і сказав: "Якось увечері повернувся з кладовища мрець, щоб повечеряти зі своєю родиною. Він залишився таким самим дурнем, як і за життя. Смерть не додала йому розуму… Це — старовинне обладнання для лікування снів, чи, краще сказати, для виправлення зору, який використовується в сні. Бо, за певними віруваннями, у сні ми користуємось іншим зором, ніж звичайно…"

Д-р Муавія засміявся на ці слова і зосередив свою увагу на другій половині предметів. Вони залишались у першій великій кімнаті з папугою, проте відшукати між ними зв'язок було тяжче, ніж у кімнаті з приладами для попередження сліпоти вві сні. Він довго намагався

знайти якийсь спільний знаменник для усього того мотлоху і нарешті вирішив звернутися до способу, яким користувався у своєму попередньому житті науковця. Вирішив використати комп'ютер. Він з'єднався по телефону з колишнім своїм співробітником із Каїра, спеціалістом з теорії ймовірності, і попросив того внести до свого комп'ютера назви усіх предметів, які він перераховував йому в листі. Через три дні комп'ютер видав результат, і д-р Муавія отримав повідомлення з Каїра. Про вірш машина знала тільки те, що він написаний якоюсь слов'янською мовою на папері 1660 року з водяним знаком ягняти під прапором на трилиснику конюшини. Решта предметів — папуга, верблюдяче сідло з дзвіночками, засушений плід у формі шишки, подібний до риби, клітка для в'язнів та усі інші — мали один-єдиний спільний знаменник, а саме: результат, що випливав із тої мізерної інформації, яка потрапила в машину головним чином зі студій самого д-ра Муавії, показував, що усі ті предмети згадувались у втраченому на сьогодні Хозарському словнику.

Так д-р Муавія знову опинився на тому ж місці, з якого вирушив перед війною. Він ще раз зайшов до Сучої корчми, запалив люльку, оглянувся навколо, погасив її і повернувся в Каїр до своєї давньої університетської роботи. На столі чекали на нього стоси листів і запрошень на наукові зібрання, з яких одне він вибрав і почав готувати повідомлення для наукового з'їзду, що мав відбутися у Царгороді в жовтні 1982 року на тему "Культура чорноморського узбережжя середніх віків". Він ще раз прочитав працю Юди Халеві про хозарів, написав доповідь і вирушив у дорогу з надією на те, що там, можливо, зустріне когось, хто знатиме про хозарські справи більше за нього. Той, хто вбив д-ра Муавію у Царгороді, сказав, впираючи у нього револьвера:

— Роззяв рота, щоб я не зіпсував тобі зуби!

Д-р Муавія роззявив рота, і той убив його. Приціл був таким точним, що всі зуби Муавії залишилися цілими.

МУСТАЙ-БЕҐ ШАБЛЯК

МУСТАЙ-БЕҐ ШАБЛЯК (XVII століття) — один з турецьких воєвод у Требинє. Сучасники його оповідали, що в тілі Мустай-бега не трималася їжа, і він, мов той голуб, їв і гадив одночасно. У військові походи він брав зі собою годувальниць, щоб ті поїли його молоком зі своїх грудей. Проте з жінками, як, зрештою, і з чоловіками, він діла не мав — своє ложе міг розділити лише з мертвими, і в шатро йому приносили купованих, обмитих і розряджених жінок, чоловіків а чи дітей, які лежали при смерті. Лише з ними він міг спати, ніби остерігаючись запліднити тіло, яке залишиться жити. Говорив, що робить дітей не для цього, а для іншого світу.

— Я ніколи не знаю, — нарікав він, — який рай і чиє пекло на них чекають. Вони відлітають межи єврейських янголів або до християнських чортенят, і я ніколи не побачу їх на тому світі, коли ввійду в дженет…

Якомусь дервішу він дуже просто розтлумачив свою схильність. Коли смерть і любов, той і цей світ наближаються так близько один до одного, чимало нового можна дізнатися про них обох. Це — як із тими мавпами, що час від часу відходять до іншого світу. Коли вони повертаються назад, кожен слід, залишений їхніми зубами, стає чистою мудрістю. Тож хіба можна дивуватись, що часом дехто із людей дає тим мавпам укусити себе за руку, а опісля читає зі сліду на руці істину? Мені такий слід не потрібен…

Тому Мустай-беґ, окрім коней, яких любив, але не сідлав, купував собі покійників, яких не любив, але сідлав. Недалеко від моря беґ тримав розкішну кінську гробницю, витесану з мармуру, за якою доглядав дубровницький єврей на ім'я Самуель Коен. Той єврей залишив запис про одну подію, яка трапилася в таборі Шабляк-паші під час походу в Волощину.

Якогось вояка з пашиного загону запідозрили в зраді, хоча переконливих доказів його вини не було. Він єдиний залишився живим після сутички загону з ворогом на березі Дунаю. Рада вважала, що вояк

утік і тому врятував свою голову; вояк, натомість, переконував, що бій відбувся серед ночі, всі нападаючі були зовсім голими і він єдиний захищався до останку й залишився живим тільки тому, що не піддався страху. Його привели до Шабляка, щоб той розсудив, чи винен вояк. Хлопцеві відірвали рукав і поставили перед пашею, який за час суду не промовив ані слова, як і всі інші учасники того німого розслідування. Несподівано паша, мов звір, кинувся на хлопця, здичавіло вп'явся зубами в його плече і відразу ж збайдужіло відвернувся від нещасного, якого негайно вивели з шатра. Паша ані не глянув на нього як слід, ані не сказав йому жодного слова, — він тільки зосереджено жував шматок відкушеного м'яса з таким виразом обличчя, який з'являється в людини, що хоче пригадати смак давно куштованої їжі чи визначити вік напою. Потім він виплюнув м'ясо з уст, і на цей знак хлопця надворі порубали на шматки, бо в такий спосіб його вина вважалася утвердженою.

Оскільки я недовго на службі в паші — закінчує своє повідомлення Коен — мені не довелося бачити багато схожого, але я знаю, що коли паша ковтає відгризене м'ясо, звинувачення відразу знімається і людину випускають на волю як невинну.

Шабляк-паша мав велике, неправильної будови тіло — здавалося, що свою шкіру він носив поверх одягу, а між волоссям і черепом намотував чалму.

ПЕРСТОРЯД

ПЕРСТОРЯД — термін, який в музиці означає найзручніше розташування і порядок постановки пальців на інструменті під час виконання певної мелодії. Серед малоазійських лютністів XVII століття в особливій ціні були персторяди Юсуфа Масуді. Вираз "шайтанів персторяд" має значення особливо складного для виконання місця. Існує іспанська версія "шайтанового персторяду", яку використовували маври. Вона збереглася лише в перероблену для гітари варіанті, і з неї видно, що, крім десяти пальців, під час гри використовувався і одинадцятий — за легендою, шайтан на тому місці застосовував свого

хвоста. Існує думка, що початково вираз "шайтанів персторяд" мав зовсім інше значення — він розкривав порядок дій, необхідних для виготовлення золота, або ж порядок, у якому треба садити дерева в саду, щоб вони плодоносили від весни аж до осені, і тільки пізніше, застосований у музиці, він перетворився на персторяд, а у новому його змісті приховався і зачаївся зміст попередній. Тому його таїнство може перекладатися з мови одних людських почуттів на мову інших, а сам він не буде втрачати від цього й крихти своєї цінності.

РІЗЬБАРІ МУЗИКИ

РІЗЬБАРІ МУЗИКИ — хозари мали різьбарів, які тесали і встановлювали на шляхах вітрів величезні брили скель зі солі. На шляху кожного зі сорока хозарських вітрів, одна половина яких була солона, а друга солодка, зводилась певна сукупність соляних мармурів, і, коли надходила щорічна пора оновлення вітрів, юрми людей збиралися на тих місцях і слухали, хто з будівничих склав найкращу пісню, — бо вітри, торкаючись тих брил, проходячи між ними й розчісуючи їм верхи, співали щоразу іншу пісню, аж доки мармури разом зі своїми творителями не зникали назавжди, розмиті дощами, пошматовані поглядами перехожих і злизані язиками баранів та биків.

Один такий різьбар музики, араб, вибравши собі за супутників якогось єврея й хозара, вирішив здійснити подорож до свого каміння, щоб почути, як воно співатиме весною. Біля якогось храму, де натовпи людей дивились спільні сни, єврей і хозарин посварилися і в сутичці убили один одного. Араба, котрий спав у той час в храмі, звинуватили в убивстві єврея, оскільки всі знали, що вони були сусідами і не любили один одного. Тому євреї стали вимагати його смерті. Араб роздумував так: хто замірився на три сторони, той не піде в четверту. Бо в хозарській державі греків захищає християнський закон, євреїв — єврейський, арабів — іслам; законів, отже, значно більше, аніж самої хозарської держави… Виходячи з цього, араб захищався у той спосіб, що стверджував… [на цьому місці текст уривається]. Таким чином, замість смертної кари його засудили до галерних робіт і він ще встиг почути

музику своїх мармурів, перш ніж вони розпалися в твердій тиші, об яку розбиваються голови.

УРИВОК ІЗ БАСРИ

УРИВОК ІЗ БАСРИ — під цією назвою в переписі з XVIII століття зберігся один арабський текст, про який вважають, що він є уривком з лексикографічного видання Йоганнеса Даубмануса. Це видання під назвою Хозарський словник побачило світ у Пруссії в 1691 році і відразу ж після виходу було знищене, тому переконатись у достовірності існуючого припущення не можна, як не можливо визначити й місце в словнику, яке міг займати цей уривок. У ньому говориться:

Як ваша душа на дні тримає тіло, так Адам Рухані, третій ангел, на дні своєї душі тримає всесвіт. Адам Рухані зараз, у 1689 році по Ісі, стоїть на стежці, що сходить вниз, наближаючись до перехрестя шляхів Місяця і Сонця, до пекла Арімана; тому-то ми вас, ловців снів і читачів мрій, які йдете за ним услід і намагаєтесь укласті його тіло яко книгу, не переслідуємо так, як могли б. Проте, коли наприкінці XX століття по Ісі він буде на тій стежці свого шляху, яка веде угору, його держава сну наблизиться до Творця, і тоді ми змушені будемо вас, тих, хто шукає і визбирує по снах людей частини Адамового тіла, вбивати. Бо не можемо дозволити, щоб книга його плоті стала державою. Але — не думайте собі, що тільки нас, кількох дрібних шайтанів, займає Адам Рухані. Ви, в кращому випадку, зможете скласти пучку його пальця чи родимку з його стегна. І ми тут для того, щоб перешкодити складанню пучки його пальця чи родимки з його стегна. Інші ж шайтани займаються іншими — тими, хто поміж людей складає інші його члени. Втім, не вводьте себе в оману. Найбільшої частини його неосяжно великої плоті, держави вашого сну, ніхто з вас, людей, ніколи й не торкнувся. Труд створення Адама Рухані є щойно в зародку. Книга, яка повинна втілити його тіло на землі, є все ще тільки в снах людей. До того ж частиною своєю — в снах померлих, звідкіль її не можна витягти, як ні води з висхлих криниць.

ХОЗАРИ

ХОЗАРИ — арабське Khazar, китайське K'osa — ім'я народу тюркського походження. Сама назва походить від тюркського слова qazmak (мандрувати, переселятися) або від quz (сторона гір, обернута до півночі, північні схили). Зустрічається й назва Aq-Khazar, що означає білі хозари — очевидно, ця назва виникла для розмежування білих хозарів та чорних (Qara-Khazar), про яких згадує Істахрі. З 552 року хозари, очевидно, входили до складу західного тюркського царства й, можливо, брали участь у поході першого кагана західних тюрків на перську фортецю Сул або Дарбанд. В шостому столітті землі на північ від Кавказу належали савірам (одному з двох могутніх гунських племен). Разом з тим у X столітті Масуді-писар повідомляє, що тюрки називали савірами хозарів. Як би там не було, а коли мусульманські джерела згадують про хозарів, не можна з певністю сказати, чи мова йде завжди про один народ. Складається враження, що увесь народ мав свого двійника, як і його володар. Виходячи з цього припущення, і їхні імена — білі та чорні хозари — можна розуміти по-іншому: оскільки слово "хозар" по-арабськи має значення білий і чорний птах, можна вважати, що білі хозари означають дні, а чорні — ночі. В будь-якому випадку, на початку своєї збереженої в джерелах історії хозари перемогли якесь могутнє північне плем'я, що звалося W-n-d-r і про яке згадано у праці Худуд-аль-Алам (Закутки світу). Назва того племені співзвучна з назвою оногундурів — цим іменем греки називали болгарів. Отже, перші військові сутички хозарів на території Прикавказзя були, мабуть, з болгарами й арабами. Ісламські джерела кажуть, що перша арабсько-хозарська війна відбулася на Кавказі в 642 році. Під час бою під Баланджаром у 653 році арабський воєначальник загинув, і війна таким чином закінчилася. Масуді-писар повідомляє, що столиця, яка від початку знаходилася в Баланджарі, пізніше була перенесена в Самандар, а потім — у Атіль чи Ітіль. Друга арабсько-хозарська війна почалася в 772 році або дещо раніше й закінчилася в 773 році поразкою хозарів. Це відбулося за часів правління Магомета Марвана, саме тоді, коли каган сповідував іслам. Як свідчить карта арабського географа Ідрісі, хозарська держава простягалася у верхній течії Волги й Дону, захоплюючи Саркел і Атіль. Істахрі згадує про караванний шлях із

Хозарії до Хорезму, а крім того зустрічаються згадки й про "королівську путь" з Хорезму до Волги.

Ісламські джерела описують хозарів як добрих землеробів й риболовів. У їхньому краї є одна долина, в якій зимою збирається багато снігу, котрий танучи утворює озеро. У ньому вони розводять рибу, таку масну, що пекти її можна без олії, на власному жирі. А потім влітку, коли вода висихає, вони сіють у тій долині жито, яке, вдобрене риб'ячим перегноєм, швидко достигає, отож, за рік вони збирають на тому ж місці один врожай риби і один пшениці. Хозарська винахідливість сягає так далеко, що на своїх деревах вони навчилися вирощувати молюсків. Пригинаючи гілки дерев, які ростуть на морському узбережжі, вони притискають їх камінням до дна, і через два роки на третій, коли м'якуни (молюски) намертво чіпляються до гілок, вони відпускають дерево, гілки випростовуються і витягують за собою з води справжнісінький урожай молюсків найвишуканіших смаків. Через хозарське царство тече річка, що має дві назви, бо одна її течія йде зі сходу на захід, а друга в тому ж самому руслі — з заходу на схід. Назви тої річки — то назви двох календарних хозарських років: хозари вважають, що протягом чотирьох пір року завжди минає не один рік, а два, до того ж один з них тече в напрямку, протилежному до другого, як і їхня найбільша річка. Ті два роки сортують свої дні і пори, як колоду карт, через що зимові дні чергуються з весняними, а літні з осінніми. Та й це ще не все: один із тих двох хозарських років тече у напрямку з майбутнього в минуле, а другий — з минулого в майбутнє.

У хозарів є палиці, на яких вони мітять зарубками усі важливі події свого життя; зарубки ті мають вигляд тварин і означають стан і настрій, а не саму подію. У формі тої тварини, яка найчастіше повторюється на палиці, роблять могилу для її власника. Тому могили на їхніх цвинтарях розміщені групами, залежно від того, яку форму вони мають — тигра, пташки, верблюда, рисі чи риби, яйця чи кози.

Хозари вірять у те, що в найтемнішому проваллі Каспійського моря живе безока риба, яка відклацує, мов годинник, єдиний правильний час

всесвіту. За хозарськими віруваннями, на початку все існуюче — попереднє й прийдешнє, всі події і речі пливли розтоплені у вогняній ріці часу, істоти з минулого й майбутнього були змішані, як мило з водою. Кожна жива твар, сіючи жах навколо, могла в той час сотворити яку завгодно іншу, і лише хозарський бог солі обмежив їхню сваволю і дозволив усім створінням народжувати тільки подібних собі. Він розділив минуле і майбутнє, встановивши свій престол у сьогоднішньому. Він мандрує в прийдешньому дні і літає над минулим, оглядаючи його, як сторож. Він сам зі себе творить цілісінький світ, та сам його й поглинає, пережовуючи усе старе, щоб потім виблювати той світ назад заново омолодженим. Доля всього людського роду, книга народів записана у всесвіті, де кожна зірка — то колиска і вже втілене життя одної мови чи народу. Тому всесвіт — це досяжна для зору і стиснена в клубок вічність, у якій блимають, мов зорі, долі людського племені.

Хозари можуть читати кольори, як нотні записи, букви або числа. Щойно увійшовши в мечеть чи в християнський храм і узрівши там настінні розписи, хозари беруться виголошувати речитативом, читати або співати зміст фресок, ікон чи інших зображень зі стін, вказуючи на те, що старі майстри володіли знаннями про це таємне, невідоме нам мистецтво. У періоди посилення в хозарському царстві єврейських впливів, хозари починають відмежовуватись від тих розписів і забувати своє вміння, але найбільше воно постраждало в період іконоборства у Царгороді, так після того і не відродившись.

Хозари завжди бачать майбутнє в просторі, а не в часі, їхні храми розміщені у строгому й наперед визначеному порядку: з'єднуючись між собою, вони творять образ Адама Рухані, третього ангела, символа хозарської царівни і її секти священиків. У хозарів мешканці одного сну оселяються в іншому, і хозари можуть іти за ними від села до села. У секті згаданої царівни Атех є священики, які мандрують за тими створіннями зі сну в сон і описують їхні життя, наче житія святих чи пророків, перераховуючи усі їхні подвиги і подаючи докладні описи їхньої смерті. Ті ловці снів перебувають в немилості у хозарського

кагана, однак заподіяти їм шкоди він не може. Ловці снів завжди носять зі собою листок якоїсь рослини, яку вони таємно вирощують і називають "ку". Коли такий листок притулити до подертого вітрила чи до рани, всі пошкодження вмить заростають і гояться, не залишаючи від себе й сліду.

Устрій хозарської держави доволі складний, а її піддані поділяються на народжених під вітром (ними є хозари) і всіх інших, народжених над вітром, тобто переселенців з інших земель, — до таких належать греки, євреї, сарацини і руси. Найчисленнішими в царстві є хозари; усі інші народи становлять лише зовсім невеликі групи. Проте адміністративний поділ царства проведений таким чином, що це зовсім не впадає у вічі. Держава поділена на області, які в тих місцевостях, де живуть гебреї, греки чи араби, названі по-їхньому; натомість найбільша частина хозарської держави, яка заселена виключно хозарами, розділена на декілька областей з різними назвами. І лише одна з цих суто хозарських областей має хозарську назву, інші ж здобули свої назви і місця в державі в зовсім інший спосіб. Так, наприклад, на півночі утворився цілий новий народ, який зрікся хозарського імені і називає свою хозарську мову і свою місцевість по-іншому. З огляду на всі існуючі обставини і на несприятливе положення хозарів у царстві, багато з них справді зрікаються свого походження й мови, своєї віри і звичаїв і видають себе за греків чи арабів, вважаючи, що так отримають більше. На заході хозарської держави живе невелике число греків і євреїв, що прийшли сюди з ромейської (Візантійської) імперії. В одній із заселених ними областей кількість євреїв (після вигнання тих із грецької держави) перевищує кількість усіх інших народів, але така ситуація спостерігається лише у згаданій області. Подібне положення в іншій області займають християни, а хозарів тим часом називають там нехристами. І хоча співвідношення між усіма хозарами, які живуть у державі, і її грецьким та єврейським населенням становить п'ять до одного, тобто переважання перших очевидне, цей факт залишається непоміченим, бо всі переписи і документи в хозарській державі ведуться не на основі загального стану речей, а лиш за назвами областей.

Посланці цих областей представлені при дворі у кількості один посланець від області, незалежно від числа душ, представниками яких вони виступають. А це означає, що хоча у державі й переважають хозари, при дворі їх майже нема. За таких умов і співвідношень сил просування по службі можливе лише у випадку сліпого повинування нехозарам. Вже саме приховування свого імені "хозарин" відкриває для них певні можливості й дозволяє зробити перший крок при дворі. Наступні кроки залежать від їхньої спритності в нападках на хозарів і від уміння ставити хозарські інтереси в залежність від інтересів греків, євреїв, туркменів, арабів чи готів, як іменують тут слов'ян. Чому справи стоять саме так, сказати важко. Один арабський хроніст IX століття пише: "Недавно мій ровесник-хозарин сказав мені такі незвичні речі: — До нас, хозарів, потрапляє лише одна частка майбутнього — найбільш тверда і непрохідна, найбільш неприступна, і крізь неї ми продираємося узбіччям, як крізь сильний вітер. А часом вона — як розплескана калюжа, що поволі набігає й мочить наші ноги пліснявим і заяложеним сміттям майбутнього. Отже, до нас потрапляє або найбільш неприступна частина майбутнього, або ж пригладжена й затерта від постійного вжитку, і ми навіть не знаємо, кому в цьому великому переділі й розтягуванні перепадає його краща, ще не зужита частина...."

Ці слова будуть зрозумілішими, якщо знати, що каган не допускає до влади молодшу генерацію раніше, ніж йому виповнюється 55 років, але таке правило поширюється лише на хозарів. Усі інші просуваються по службі швидше, оскільки каган, котрий сам є хозарином, вважає, що вони не можуть бути для нього небезпечними, оскільки їх є мало. Згідно з останніми указами двору, посади для хозарських службовців знижуються, а не підвищуються, коли їх покидають ті, хто займав раніше, себто якісь особи каганового віку або чужинці. Тому за якийсь час, коли нове покоління 55-річних хозарів буде готове зайняти державні посади, всі ці посади виявляються поділеними між іншими або значитимуть так мало, що не буде змісту їх займати.

В Ітілі, хозарській столиці, існує таке місце, де двоє людей — можливо, що й зовсім незнайомих — розминаючись один з одним, обмінюють навзаєм імена і долі, як капелюхи, і залишок свого життя проводять уже в новій ролі. Серед тих, хто очікує в черзі свого часу на обмін долі з кимось іншим — з ким завгодно — завжди найбільше хозарів.

У військовій столиці держави, яка знаходиться в самому центрі найгустіше заселеної хозарами області, бойові нагороди і відзнаки розділяються рівномірно між представниками всіх народностей: влада завжди слідкує за тим, щоб число нагород було рівним і в греків, і в готів, і в арабів, і в євреїв, які живуть у хозарському царстві. Те ж саме стосується русів і всіх інших, навіть і самих хозарів, котрі всі відзнаки і грошові нагороди, їх супроводжуючі, отримують в однаковій мірі з усіма, хоч вони і є набагато чисельнішими за інші народи. В той же час у південних провінціях, населених греками, чи західних, де живуть євреї, або східних, в яких зустрічаються перси, сарацини та й інші, відзнаки розділяються між представниками лише тих народів, а хозарів у тому поділі обходять стороною. Причина в тому, що ці провінції й області вважаються нехозарськими, хоча хозарів у них живе та ж кількість, що й всіх інших. Таким чином, у своїй області хозари діляться окрайцем з усіма, а в інших ніхто не дає їм ані крихти.

В той же час хозари, як основне населення, несуть найбільший тягар усіх військових зобов'язань, хоча воєначальників серед них не більше, ніж серед інших народів. Воїнів переконують у тому, що тільки в бою можна знайти необхідну рівновагу й спокій, а все інше не має значення. Отже, тільки хозари піклуються про безпеку держави і її єдність, відповідають за оборону країни і її захист, а в той час усі інші — євреї, араби, греки, готи й гіерси, що живуть у Хозарії — тягнуть лямку кожен до себе і на свою сторону.

Під час військових дій відносини в царстві зі зрозумілих причин змінюються. Тоді хозарам дають більше свободи і дивляться на це крізь пальці, усі починають згадувати про їхні славні перемоги в минулому, бо

вони — добрі воїни, які вміють тримати й ногою списа і шаблю, а рубають однаково спритно направо й наліво, бо серед них немає лівшів чи правшів, а обидві їхні руки з дитинства на рівних вивчені для бою. Натомість усі інші поселенці, щойно починається війна, встають під знамена своїх земляків: греки разом з ромейськими військами палять усе на своєму шляху і вимагають з'єднання з Візантією, араби переходять на сторону халіфа і його флоту, перси біжать до необрізаних. Втім, після закінчення війни усе це швидко забувається, ранги, які чужинці здобули у ворожих військах, залишаються за ними і в хозарському війську, а хозари знову вертаються до фарбованого хліба.

Фарбований хліб є ознакою становища хозарів у своїй Державі. Хозари випікають хліб, оскільки всі хлібодатні землі країни населені виключно хозарами. В центральних місцевостях, у підніжжях гірського масиву Кавказу, всі їдять фарбований, хліб, який продається за безцінь. В той же час нефарбований хліб, який випікають ті ж хозари, продається лише за золото. Самим хозарам дозволено купувати і їсти лише той дорогий, нефарбований хліб. Щойно хтось із хозарів ослухається і купить дешевий фарбований хліб, що, за законом, суворо заборонено, це відразу ж виявлять за його нечистотами. Існують окремі служби збирачів податків, які час від часу заглядають у хозарські нужники і карають винних.

ХОЗАРСЬКА ПОЛЕМІКА

ХОЗАРСЬКА ПОЛЕМІКА — як подає Дімаскі, під час полеміки, від якої залежало, до котрого з віросповідань прихиляться хозари, в країні панував великий неспокій. За час бесід, що велися в розкішних палатах хозарського кагана, хозарська земля почала ходити під ногами. Перебувала вся у русі. Ніхто нікого не міг зустріти двічі на одному місці. Один свідок бачив натовп людей, які носили каміння й питали: де нам його покласти? То було пограничне каміння хозарського царства, межі з його кордонів. Бо царівна Атех наказала носити межові камені в руках і не класти їх на землю, аж доки не вирішиться питання про хозарську віру. Року тих подій не встановлено достеменно, проте аль-Бекрі

повідомляє, що хозари швидше від інших релігій прийняли іслам, і було це в 737 році після Іси. Окремо стоїть питання про те, чи перехід у іслам і полеміка припадають на один і той самий час. Очевидно, що ні. Тому рік полеміки залишається невідомим. Проте суть її цілком зрозуміла. Перебуваючи під невпинним тиском, метою якого було навернення його до одного з трьох віросповідань — ісламу, християнства чи юдаїзму, — каган прикликав до себе трьох учених мужів: першим був єврей — один з-поміж вигнанців із халіфату, другим — грецький теолог з університету в Царгороді, а третім — арабський тлумач Корану. Той третій називався Фарабі Ібн Кора, і, оскільки по дорозі йому чинили різноманітні перешкоди, до полеміки він приєднався останнім. Тому на початку розмова велася лише за участю християнського й гебрейського посланців, і грек почав усе більше схиляти кагана на свій бік. Зі слизькими очима і рябим волоссям, він сидів за двірцевою учтою і промовляв:

— У бочці головним є отвір, у глеку — те, що не є глеком, у душі — те, що не є людиною, в голові — те, що не є головою, а се значить — слово… Слухайте, отже, ті, хто не має поживи від тиші.

Ми, греки, даючи вам хрест, не беремо від вас за це у заклад ваше слово, як роблять сарацини чи євреї. Ми не домагаємось, щоб разом із хрестом ви прийняли і нашу грецьку мову. Навпаки: залишайтеся зі своєю, хозарською. Та знайте: на вас чекає зовсім інше, якщо ви приймете юдаїзм чи закон Магомета. Із їхньою вірою вам доведеться перейняти й їхню мову.

Після тих слів каган був готовий надати перевагу грекові, але тут у полеміку втрутилась царівна Атех. Вона сказала:

Чула я від одного птахолова, що на березі Каспійського моря є місто, в якому живуть два великих майстри — батько і син. Батько той — маляр, — сказав мені птахолов, — і ти знайдеш його відразу за найчистішою з усіх синіх фарб, які стрічала дотепер. А син — поет, і його

вірші ти впізнаєш, бо буде тобі здаватися, ніби вже їх десь чула, лише не від людини, а від якоїсь рослини чи тварини…

Я вбрала на пальці дорожні перстені й пішла до Каспійського берега. У згаданому місці я почала розпитувати і знайшла майстрів, про яких ішла мова. За вказівками птахолова я відразу їх упізнала: батько писав богорівні картини, а син складав чудесні вірші якоюсь прегарною і зовсім незнайомою мені мовою. Вони сподобалися мені, та й я припала їм до вподоби. І вони запитали: кого з нас двох ти вибираєш?

Вибираю сина, — відказала я їм, — бо йому не потрібен тлумач.

Проте грек не ловив ґав і зауважив, що ми, чоловіки, ходячі, бо зліплені з двох кульгавих, а жінки — зрячі, бо складені з двох зизих. Прикладом йому послужив випадок із його власного життя.

Молодим хлопцем вподобав я собі одну дівчину. Вона не звертала на мене уваги, але я був наполегливим, і якось увечері я освідчився Софії (так її звали) у своєму коханні з такою пристрастю, що вона обняла мене, і на своїй щоці я відчув її сльози. Смак тих сліз одразу відкрив мені, що вона незряча, але для мене це нічого не змінило. Ми тримали одне одного в обіймах, коли раптом з лісу, що стояв поруч, почувся стукіт кінських копит.

— Чи білий той кінь, копита якого чути крізь наші поцілунки? — запитала вона в мене.

— Ми не знаємо і не дізнаємось про це, — відказав я їй, — доки він не вийде з лісу.

— Ти нічого не зрозумів, — промовила Софія, і в ту хвилину з лісу вийшов білий кінь.

— Так, я усе зрозумів, — відповів я і запитав, якого кольору в мене очі.

— Зеленого, — сказала вона.

Погляньте, у мене сині очі…

Ця притча грецького посланця похитнула каганову впевненість, і він майже зовсім схилився до християнського Бога. Відчувши це, царівна Атех вирішила покинути палац і на прощання мовила, звертаючись до кагана:

Мій повелитель запитав у мене сьогодні зранку, чи в моєму серці те ж саме, що й у його. Тоді я мала довгі нігті зі срібними наперстками-свищиками на них і курила нарґіле, що випускав зелені кільця диму.

На запитання свого володаря я відповіла: ні! — і чубук випав з моїх уст.

Володар пішов засмучений, бо не знав, про що я думала, коли дивилася йому услід. Я думала: однаково випало б, якби я сказала й "так!"

Почувши це, каган наче отямився і зрозумів, що грек лише зодягнений у ангельський голос, але істина — на іншому боці. Тоді він врешті дав слово людині халіфа, Фарабі Ібн Корі і попросив, щоб перш за все той пояснив йому сон, побачений ним одної з минулих ночей. У тому сні з'явився йому ангел і сповістив про те, що помисли його любі Богові, але діла його — ні. Тоді Фарабі Ібн Кора запитав у кагана:

— Чи ангел у твоєму сні був ангелом пізнання, а чи ангелом одкровення? Чи він явився тобі яблуневим стовбуром, а чи якось інакше?

Коли каган відповів, що той не був ані першим, ані другим, Ібн Кора сказав:

— Звичайно, що так: він не був ані першим, ані другим, бо був третім. Той третій називається Адам Рухані, і ти зі своїми священиками намагаєшся піднестися до нього. То — ваші помисли, і вони добрі. Проте ви намагаєтеся вершити їх, розуміючи Адама яко книгу, написану з ваших снів і вашими ловцями снів. То — ваші діяння, і вони недобрі: ви творите свої діла і пишете свою книгу, бо не маєте Божої Книги. Оскільки Божа Книга є у нас, прийміть її і розділіть із нами, а відречіться від своєї…

На ті слова каган обійняв Фарабі Ібн Кору, і все вирішилось. Він прийняв іслам, роззувся, помолився Аллаху і наказав спалити своє ім'я, одягнене на нього, за хозарським звичаєм, ще до народження.

ЖОВТА КНИГА

Гебрейські джерела з хозарського питання

ATEX

ATEX (VIII століття) — ім'я хозарської царівни, що жила в період юдаїзації хозарів. Даубманус подає гебрейський варіант написання її імені зі значеннями всіх літер слова At'h:

Виходячи з літер, були зроблені й висновки про особливі риси хозарської царівни.

Aleph, перша буква її імені, означає Верховну корону, мудрість, а отже — погляд угору і погляд донизу, як від матері до дитини. Тому Атех не потрібно було куштувати сімені свого коханця, щоб пізнати, яке вона матиме потомство — жіноче чи чоловіче. Бо до таїни мудрості

причетне все, що нагорі, і все, що унизу, вона — неосяжна. Алеф є початок, який уміщає всі інші літери й розпочинає хід семи днів тижня.

Teth — дев'ята буква єврейської азбуки, цифрове значення якої — "просте 9". У книзі Темунах Teth значить Сабат, що свідчить про її розміщення під знаком планети Сатурн і господнього відпочинку; таким чином, вона означає й наречену, оскільки Субота — наречена, за тлумаченням у книзі Jesch. XIV, 23; крім того, вона пов'язана з замітанням мітлою, що має значення руйнування нечисті й навернення невірних, а також втілює силу. У відомій хозарській полеміці царівна Атех допомогла гебрейському представникові; на поясі вона носила підвішений череп свого коханця Мокадаси аль-Сафера, якого годувала перченою землею й поїла соленою водою, і сіяла йому в очницях волошки, щоб і на тому світі він бачив голубе.

He — четверта буква Божого Імені. Вона символізує руку, міць, сильний змах, суворість (ліва рука) і милосердя (права), виноградну лозу, що спинається від землі й сягає до неба.

Під час хозарської полеміки царівна Атех була напрочуд красномовною. Вона сказала:

— Думки сипали на мене з неба, мов сніг. Опісля я ледве одігрілася й вернулась до життя...

Царівна Атех допомогла Ісакові Сангарі, гебрейському учаснику хозарської полеміки, в той спосіб, що своїми міркуваннями загнала в кут арабського учасника, в результаті чого хозарський каган визначився на користь єврейської віри. Деякі джерела вважають, що Атех писала вірші, які збереглися в "хозарських книгах", що ними користувався Юда Халеві, гебрейський хроніст хозарської полеміки. За іншими джерелами, саме Атех першою уклала словник чи то енциклопедію хозарів з докладними відомостями про їхню історію, віру і читачів снів. Усе це було зібране у формі римованих віршів, які розміщалися в алфавітному

порядку, і навіть полеміка при дворі хозарського володаря була описана у віршованій формі. Коли в царівни Атех запитали, хто переможе у полеміці, вона відповіла: "Якщо сходяться двоє воїнів, переможцем стає той, хто краще лікує свої рани". Як на дріжджах виростав потім "Хозарський словник" у збірнику царівни, який, за повідомленням одного джерела, називався "Про страсті слова". Якщо це було справді так, то царівна Атех є першим автором цієї книги, її пратворцем. Лиш у тому первісному словнику, написаному хозарською мовою, не було ще трьох сьогоднішніх книг; в той час то був єдиний словник на єдиній мові. Від того первісного словника до нашого сьогоднішнього дійшло зовсім мало, як від туги самотнього пса, перенесеної дітьми, що передразнюють собачий гавкіт, до іншого пса.

Саме завдяки участі в полеміці царівни Атех каган прийняв молитовне покривало й Тору, що викликало лють інших учасників полеміки. Тому ісламський демон покарав царівну Атех, змусивши її забути свою хозарську мову й усі свої вірші. І навіть ім'я свого коханця. Єдине, що залишилося в її пам'яті, була назва одного плоду, схожого за формою на рибу. Перед тим як це сталося, царівна Атех, відчуваючи небезпеку, наказала зловити якомога більше папуг, яких можна було б навчити людської мови. Таким чином, для кожного слова з Хозарського словника у палац був принесений один папуга. Кожен був навчений окремій статті й завжди міг розказати напам'ять вірші, які складали ту статтю. Зрозуміло, що вірші були написані хозарською мовою, і тою ж мовою папуги їх декламували. Коли справа дійшла до відходу від хозарської віри, хозарська мова теж почала різко зникати, і тоді Атех випустила на волю усіх папуг, навчених словам із хозарського словника. Вона сказала: "Летіть і навчіть своїм пісням інших птахів, бо не пройде багато часу, як тут про них ніхто вже не згадає..." І птахи розлетілися по лісах на узбережжі Чорного моря. Там вони вчили цим пісням інших папуг, ті інші вчили ще інших, і нарешті настала така мить, коли самі лиш папуги знали ті вірші й говорили хозарською мовою. У XVII столітті на узбережжі Чорного моря впіймали одного папугу, що вмів рецитувати декілька віршів якоюсь незрозумілою мовою, про яку господар папуги, один царгородський дипломат на ім'я Аврам Бранкович казав, що то

хозарська мова. Він наказав одному зі своїх писарів записувати за папугою все, що той говоритиме, сподіваючись у той спосіб натрапити на "папужі вірші", тобто на поезію царівни Атех. Здається, що саме так папужі вірші з'явилися в Хозарському словнику Даубмануса.

Необхідно згадати, що царівна Атех була захисницею наймогутнішої секти хозарських священиків, так званих ловців або читачів снів. Її енциклопедія була не чим іншим, як спробою об'єднати в одному цілому ті записи, що їх століттями робили ловці снів, записуючи свій досвід. Одним з найкращих у тій секті, незважаючи на свій юний вік і перші очі, був її коханець. Тій секті первосвящеників присвячений один із віршів царівни Атех:

Засинаючи увечері, всі ми перетворюємося на акторів і виходимо щоразу на іншу сцену, щоб виконати свою роль. А вдень? Вдень, на яві, ми вчимо ту роль. Буває, ми завчаємо її гірше, аніж треба, і тоді не сміємо вийти на сцену, а ховаємось за спинами інших акторів, які краще знають свої слова і кроки.

А ти — ти той, хто приходить, щоб побачити наше дійство, а не щоб грати. Нехай твоє око впаде на мене тої миті, коли я буду готова його зустріти, бо ніхто не буває і мудрим і гарним усі сім днів у тижні.

Існує також переказ про те, що присутні в хозарських палатах єврейські посланці врятували царівну Атех від гніву арабського і грецького місіонерів, домовившись про те, щоб замість неї покарали її коханця, хозарського первосвященика зі секти ловців снів. Вона погодилася, і його замкнули в клітці, підвішеній над водою. Втім це не врятувало царівну від призначеного їй покарання.

ДАУБМАНУС ЙОГАННЕС

ДАУБМАНУС ЙОГАННЕС (XVII століття) — "typographic Ioannes Daubmannus" польський друкар. В першій половині XVII століття він

видав у Пруссії польсько-латинський словник, але те ж саме ім'я стоїть і на титульній сторінці ще одного словника, виданого у 1691 році під назвою "Lexicon Cosri — Continens Colloquium seu disputationem de Religione..." Таким чином, Даубманус виступає і як перший видавець книги, що її друге видання читач тримає зараз у руках. Даубманусове видання Хозарського словника було знищене ще в 1692 році за розпорядженням інквізиції, але два його примірники уникнули тої долі й залишилися в обігу. Матеріали до словника, складеного з трьох словників про хозарське питання, Даубманус, очевидно, отримав від одного монаха східнохристиянського обряду, та й сам він також доповнював отриманий матеріал, через що його вважають не тільки видавцем, а й редактором Хозарського словника. Про це свідчать і мови, використані у згаданому виданні. Авторство паралельного латинського тексту належить напевно Даубманусові, бо монах, найвірогідніше, не знав латини. Сам же словник був видрукований арабською, гебрейською та грецькою (або сербською) мовами, зберігаючи текст у тому ж вигляді, в якому він потрапив до рук видавця.

В той же час одне німецьке джерело стверджує, що Даубманус, який видав Хозарський словник у 1691 році, і Даубманус — видавець польського словника з першої половини XVII століття — це дві різні особи. За тим прусським джерелом, Даубманус-молодший у ранньому дитинстві захворів на тяжку хворобу, що згодом зробила його калікою. В той час він ще не носив імені Йоганнес Даубманус, а звався своїм справжнім іменем Яків Там Давид бен Яхія. Подейкують, ніби якась перекупка, що спродувала фарби, гукнула йому вслід: "А щоб тобі добра не було ні вдень, ні вночі!" Невідомо, що стало причиною того прокляття, проте воно збулося. Був початок першого місяця адара, коли хлопець з першим снігом вернувся додому скривленим, як шабля. Відтоді він ходив, тягнучи одну руку за собою по землі, а другою підтримуючи за волосся голову, яка без опори не могла триматися рівно. З того ж часу він і зайнявся друкарством, бо в тому ремеслі його голова, схилена на плече, анітрохи йому не заважала, а, навпаки, була як на своєму місці. Він засміявся і промовив: "Темрява замість світла!" — і став на службу до справжнього Даубмануса — до того старшого, що звався

Йоганнесом. І не пошкодував. Як Адам охрестив дні у тижні, так і він дав імена кожному зі семи друкарських умінь, він виймав букви з ящика і весь час співав, для кожної букви мав іншу пісню, і на перший погляд здавалося, що між ним і його хворобою немає жодної незгоди. Але саме тоді через Пруссію мандрував знаменитий тогочасний цілитель, один з тих небагатьох, що бачили, як Елохім вінчав Адама із душею. І Даубманус-старший відправив до того цілителя свого Якова Там Давида на лікування. Бо Яків у той час уже був парубком і на його обличчі лежав один з тих світлих усміхів, про які кажуть — смачно посолений; він носив рябі ногавиці і в місяці елулі в печі, де яйця літом тримають у комині, готував собі яєшню так часто, що десять квочок не встигали за ним нестися. У хлопця тільки очі зблиснули на лезі ножа, яким він різав хліб, коли йому розказали цю новину, а тоді він зав'язав вузлом вуса і зник, несучи в руці свою голову. Невідомо, скільки тривала його подорож, але одного сонячного ранку Яків Там Давид бен Яхія повернувся з Німеччини здоровим, високим і стрункім, і з новим іменем. Він узяв собі ім'я свого благодійника Даубмануса — того старшого, що проводжав його колись горбатим, а тепер зустрічав здоровим, з радістю і наступними словами:

— Не можна говорити про половину душі! Бо тоді одну її половину ми могли б тримати у раю, а другу — в пеклі! Ти — підтвердження цього.

І справді, з новим іменем Даубманус-молодший почав нове життя. Проте життя це було подвійним, як ердельський таріль з двійним денцем. Даубманус-молодший і далі одягався джиґуном і ходив на ярмарок з двома картузами — одним при поясі, а другим на голові, чергуючи їх для повного лиску. Він був таки справді красенем, мав лляне волосся, що виросло у місяці іярі, і так багато вроди на обличчі, як місяць сиван має у своєму володінні різних днів, а їх у ньому тридцять. Уже й женити його хотіли. Аж тут раптом виявилося, що після одужання з обличчя Даубмануса зник його знаменитий усміх. Той усміх, що його він зранку здмухував із уст, перш ніж увійти в друкарню, і далі, за звичкою з минулих років, чекав на нього перед входом в майстерню, ніби щеня, лишень тепер він ловив його в повітрі верхньою губою так, як

ловлять приклеєні вуса, щоб вони не впали. І усміх цей на ньому так і висів. Люди перешіптувались про те, що в друкаря, відколи той скинув свого горба й розпрямився, вселився страх. Він злякався — говорили кругом нього — тої висоти, з якої раптом поглянув на світ, злякався нових краєвидів, яких не міг упізнати, а найбільше — своєї схожості з іншими людьми, яких тепер він перевищував зростом, — він, що колись був нижчим за всіх на вулиці.

Попід тими вуличними балачками крадькома і пошепки текли ще й інші, темніші чутки, схожі на мул, що осідає на дно річки. За одною з тих темних чуток, джерелом давньої хлоп'ячої радості Даубмануса і його втіхи під час хвороби було те, що він, скручений і згорблений недугою, міг сам себе сягати і смоктати, і так він дізнався, що чоловіче сім'я має смак жіночого молока. Отак він і відновлювався сам із себе. Але відколи випростався, це стало неможливим… Усе це могли бути лиш чутки, що роблять людське минуле таким же невідомим, як і майбутнє, проте відколи молодий Даубманус одужав, кожен міг побачити, як доволі часто серед підмайстрів він повторює один дивний жарт. На якусь хвилю Даубманус кидав роботу, торкався однією рукою до землі, а другою хапав свою власну голову за волосся і підіймав її. Голова тоді розпливалася в тій давній, смачно присоленій усмішці, і давній бен Яхія починав співати так, як давно вже від нього ніхто не чув. Висновок, що напрошувався, був простим: за своє виздоровлення друкар заплатив надто високу ціну; недаремно він часто повторював: "Вертається мені та Німеччина у снах, як неперетравлений обід". А найгіршим було те, що й робота в друкарні вже не приносила йому колишньої втіхи. Він набивав свою рушницю буквами і йшов на полювання. Та вирішальною подією, тим каменем, що ділить воду одного потоку на два моря, стала для нього зустріч із жінкою. Вона прийшла здалеку, носила бузкові сукні, які носять єврейки у Греції під турками, і була вдовою якогось романьйота, що десь під Кавалою робив колись сир качкаваль. Даубманус помітив її на вулиці. Серця їхні перетнулися поглядами, але коли він простягнув до неї два свої пальці, вона промовила: — Птахів, що не живуть у клітках, видно по тому, як, сидячи на гілках, вони ставлять свої кігті по два, а не один і три. І відмовила йому. Це переповнило чашу. Даубманус-

молодший зовсім втратив голову. Та коли він вже остаточно вирішив усе покинути і піти з міста, несподівано помер старий Даубманус, а до друкарні його наступника, Даубмануса-молодшого, якось увечері зайшов християнський монах з трьома качанами капусти на рожні й шматком солонини у торбі, сів до вогню, на якому кипіла вода в мідному казані, кинув у ту воду солі й солонини, нарізав капусти і промовив: "Мої вуха переповнені Божими словами, а рот — капустою..." Звали його НікольськийА і раніше він був писарем у монастирі Ніколє на тій самій Мораві, де колись давно Менади роздерли Аполлона. Він запитав Даубмануса, чи не видасть той книги доволі дивного змісту, такої, що ніхто, мабуть, не візьметься за її видання. Даубманус-старший чи й бен Яхія відмовилися б від такої пропозиції не вагаючись, але Даубманус-молодший, розгублений і заплутаний, узрів у тому якусь нову надію для себе. Він погодився, і Нікольський почав з пам'яті диктувати йому словника, доки не виповів за сім днів цілої книги, пережовуючи капусту своїми різцями, такими довгими, наче вони росли аж із носа. Коли рукопис був готовий, Даубманус віддав його в набір, не перечитуючи, зі словами: "Знання — недовговічний крам: швидко псується. Як і майбутнє". Після того як словник був набраний, Даубманус відтиснув один примірник отруйною типографською фарбою і відразу ж сів читати. Що далі він читав, тим глибше проникала отрута, і тіло Даубмануса все більше й більше скручувалося. Кожен приголосний у книзі вражав якийсь його орган. До нього повернувся горб, кості знову набрали своєї первісної форми, в якій вони росли і твердли колись давно в утробі, а утроба в часі читання знову набула того положення, до якого звикла ще змалку, позникали всі болі, якими було заплачено за його зцілення, голова знову лягла в долоню лівої руки, а права рука потягнулась до землі, і в ту хвилину, коли вона торкнулася до неї, обличчя Даубмануса знову заясніло, як у дитинстві, по ньому розлилася та забута й блага усмішка, що з'єднувала докупи всі його роки, і він помер. Крізь той щасливий усміх уста його зронили останні склади, прочитані ним у книзі, і вони говорили: Verbum саго factum est — Слово стане плоттю.

ДОГОВІР ПРО ЗАРУЧИНИ САМУЕЛЯ КОЕНА Й ЛІДІСІЇ САРУК

ДОГОВІР ПРО ЗАРУЧИНИ САМУЕЛЯ КОЕНА Й ЛІДІСІЇ САРУК (XVII століття) — в Дубровницькому архіві, в досьє місцевого сефарда Самуеля Коена зберігся договір про заручини, в якому говориться:

"У добрий час і в добру годину відбуваються заручини Самуеля Коена та панянки Лідісії, дочки шанованого старця, господаря Шелома Сарука, що спочив у Бозі, мешканця міста Солуні. Умови заручин наступні: по-перше, мати дівчини, добродійка Сіті, хай буде благословенна вона межи жонами, дає в посаг за своєю дочкою, згаданою вище Лідісією, одну іспанську подушку й жіноче вбрання, за своїми можливостями та гідністю. По-друге, день весілля назначається від сьогодні за два з половиною роки. Між сторонами укладається домовленість про те, що, якби згаданий панич Самуель не прибув з будь-яких причин у визначений день шлюбу з Лідісією, — чи то з власного бажання, а чи з волі вищих сил, — від того дня всі коштовності та предмети, що їх наречений подарував нареченій, за законом і правом не підлягають поверненню і наречений не має жодного права виказувати свою незгоду чи обурення з цього приводу. Перелік подарованих предметів наступний: браслети, які вона носить на руках, намиста, перстені, капелюшок, панчохи й шерстяні підколінники, усього разом 24 предмети. Усе це складає вартість на суму двох тисяч і двіста акчів і переходить яко дар у неподільну і довічну власність згаданої дівчини — якщо наречений не з'явиться в умовлений час, щоб узяти з нею шлюб. Крім того, згаданий вище панич Самуель Коен прирікає тяжкою клятвою, яку дає кожен під загрозою відлучення, що не засватає жодної іншої жінки на світі й не візьме шлюбу ні з ким іншим, окрім своєї нареченої Лідісії.

Усе це записано й ствердженo згідно всіх правил та законів, і панич Самуель присягнув відповідною клятвою сьогодні, в понеділок, у першій чверті місяця шевата 5442 року, і всьому написаному тут належить вірити довічно.

Аврам Хадіда, Шеломо Адроке та Йосеф Бахар Ізраель Алеві, судді".

На звороті цього документу рукою одного з дубровницьких стражів порядку було зроблено декілька записів про Коена. В одному з повідомлень говорилося, що дня 2 квітня 1680 року в розмові на Страдуні Коен розповів наступну притчу:

На деякі вітрильники свого флоту хозари замість вітрил одягали рибальські сіті. І ті човни пливли, як і всі інші. Коли один грек запитав у хозарських священиків, як це їм вдається, якийсь єврей, що був присутній при тій розмові, відповів замість них: "Либонь, ці сіті напинає щось інше, а не вітер".

Друге повідомлення дубровницького шпигуна стосується шляхтянки Євфросинії Лукаревич. У травні того ж року в Лучариці Самуель Коен зустрів добродійку Євфросинію і запитав у неї наступне:

— Чи ти увесь час така ж гарна, чи інакша у п'ятницю ввечері, коли міняються душі, бо тоді ти не впускаєш мене, щоб я тебе побачив?

На ці слова добродійка Євфросинія витягла з-за пояса маленького каганця, піднесла його до своїх очей, заплющила одне око, а іншим глянула на ґніт. Той погляд виписав ім'я Коена у повітрі, запалив ґніт і освітив її шлях до самого дому.

КАГАН

КАГАН — титул хозарського володаря; походить від єврейського слова коен, що значить князь. Першим каганом після прийняття хозарським царством юдаїзму був Савріел, а його дружина називалася Серах. Ім'я кагана, котрий вирішив провести "хозарську полеміку", запросивши до свого палацу євреїв, греків і арабів, щоб ті розтлумачили його сон, не відоме. За єврейськими джерелами, що їх наводить Даубманус, наверненню хозарів у юдаїзм передував сон кагана, про який він розповів своїй дочці або ж сестрі, царівні Атех, наступне:

— Снилося мені, що я іду по пояс у воді й читаю книгу. Та вода — то річка Кура, каламутна, повна трав, з тих, що її можна пити лише процідивши крізь волосся чи бороду. Часом, коли набігає якась вища хвиля, я піднімаю книгу високо над головою, щоб не замочити її, а тоді знов продовжую читати. Глибина вже поряд, і я повинен закінчити читати ще до того, як підступлю до неї. І тоді з'являється мені ангел з птахом на плечі й говорить: "Твої наміри любі Господу, але справи твої — ні". На цьому місці я прокидаюсь і відкриваю очі. І бачу, що й далі стою по пояс у тій самій каламутній Курі з травами, тримаю в руці ту саму книжку, а передо мною, як і раніше, стоїть ангел. Той самий, зі сну, з птахом на плечі. Я швидко заплющую очі, але річка, ангел, птах і все інше залишається таким, як і до того; відкриваю очі — те саме. Просто жах. Навмання я читаю з книги: "Хай не похваляється той, хто взутий…", і на цьому місці стуляю очі, але продовження бачу й дочитую те речення з закритими очима: "… як і той, хто босий". В ту хвилину з плеча ангела злетіла пташка, і я знову підняв повіки. Було видно, як птах відлітає. І тоді я зрозумів: більше немає закривання очей перед істиною, нема порятунку в стулюванні повік, немає ні сну, ні яви, ні прокидання, ні засинання. Усе — один і той самий єдиний довічний день і світ, що обвився навколо тебе, мов гадина. Тоді я узрів велику й далеку радість малою, але близькою; велику справу відчув марнотою, а малу — своєю любов'ю… І зробив те, що зробив.

КОЕН САМУЕЛЬ

КОЕН САМУЕЛЬ (1660–24.IX.1689) — дубровницький єврей, один із авторів цієї книги. Вигнаний в 1689 році з Дубровника, він помер у тому ж році по дорозі в Царгород, впавши у заціпеніння, з якого вже ніколи не вийшов.

Джерела: Образ Коена, мешканця дубровницького ґето, вимальовується на основі повідомлень дубровницької жандармерії (поліції), складених пісним італійським стилем людьми без рідної мови, на основі судових актів і заяв акторів Ніколи Ріґі та Антона Кривоносовича, а також беручи до уваги інвентарний перепис усіх речей

з Коенового дому, проведений за час його відсутності згідно з рішенням єврейської громади Дубровника й збережений між паперами дубровницького архіву в серії Processi politici e criminali 1680–1689. Про останні дні життя Коена відомо з коротких повідомлень, відправлених у Дубровник з абхехаму белградських сефардів. До них додається так само й перстень, на якому в 1688 році Коен вирізав рік 1689, тобто рік своєї смерті. Щоб отримати повну картину, всі ці дані необхідно розглядати паралельно з донесеннями дубровницьких емісарів, котрих посол республіки св. Влаха у Відні, Матія Марин Бунич відіслав як спостерігачів на австро-турецьку битву під Кладово у 1689 році й котрі залишили про Коена всього кілька речень, у яких повідомляли, що в тій роботі було "більше полови, ніж зерна".

Сучасники описують Самуеля Коена струнким чоловіком з червоними очима й одним сивим вусом, що суперечив його юному вікові. — Скільки його знаю, він завжди мерз. Може, лиш трохи відігрівся за останні роки — сказала якось про нього його мати, пані Клара. За її словами, по ночах уві снах він багато й далеко мандрував, через що зранку, бувало, прокидався змучений і брудний, а часом накульгував на одну ногу — аж доки не відпочине від своїх снів. Мати говорила, що в той час, як Коен спить, вона завжди відчуває якийсь дивний неспокій, і пояснювала це тим, що уві сні він поводить себе не як єврей, а як людина іншої віри, котра і в суботу їздить у снах верхи й часом співає крізь сон восьмий псалом, той, що допомагає знаходити втрачені речі, лише на християнський лад. Окрім жидівської, він володів іспанською, латинською і сербською, а по ночах, у своїх снах, бурмотів щось якоюсь дивною мовою, якої не знав удень і котра, як виявилось пізніше, була волоською. На похороні він мав страшний рубець на лівому плечі, як від зубів. Він прагнув побачити Єрусалим, а уві сні справді зрив місто на березі часів і ходив його вулицями, притрушеними сіном і тому тихими, жив у вежі, заставленій комодами, завбільшки з невелику церковцю, і слухав джерела, подібні до дощу. Та незабаром виявилося, що місто, яке він бачить у снах і приймає за Єрусалим, — ніяке не святе місце, а Царгород, що незаперечно підтверджувалось одною гравюрою Царгороду, яку Коен придбав, скуповуючи давні карти неба і землі, міст і

зірок, і на якій він упізнав вулиці, площі й вежі зі своїх снів. Коен володів деякими безсумнівними здібностями, проте, на думку пані Клари, вони не мали жодного практичного застосування. Спостерігаючи за тінями від хмар, він визначав, з якою швидкістю летять вітри в небі, він добре пам'ятав зв'язки, події й числа, проте швидко забував людей, імена і предмети. Дубровницькі горожани запам'ятали його незмінно стоячим перед вікном своєї кімнати в ґето, з глибоко опущеним поглядом. Насправді в той спосіб він читав свої книги, що лежали перед ним на підлозі й аркуші яких він гортав пальцями своїх босих ніг. Якось до требинського Шабляк-паші дійшли чутки про дубровницького єврея, котрий добре плете кінські перуки, і за якийсь час Коен поступив на службу до паші, де підтвердив, що розмови про нього не були порожніми балачками. Він доглядав за ошатною кінською гробницею паші, що стояла над морем, і плів перуки, які на свята і в походах одягалися пашиним вороним на голови. Коен був задоволений своєю службою, а самого пашу мало коли й бачив. Натомість, він часто зустрічався з його воїнами, спритними в бою і в сідлі. Порівнюючи себе з ними, він і помітив, що уві сні ставав начебто швидшим, аніж був на яві. Зробивши такий висновок, він переконався в його правдивості своїм власним і надійним способом. Уві сні він бачив себе під яблунею з оголеною шаблею в руках. Була осінь в тому сні, і, тримаючи клинець у руці, він чекав, коли подме вітер. Коли це врешті сталося, з дерева глухо почали падати яблука, ніби десь далеко били копитами коні. Перше яблуко, що зірвалося з гілки, він підхопив шаблею і розрубав навпіл. Коли він прокинувся, надворі була осінь, як і у сні. Він позичив шаблю, вийшов через браму Піла й зійшов під міст. Там росла яблуня, і він став чекати на вітер. Коли той дмухнув і яблука почали падати, він зрозумів, що жодного з них йому не наздогнати шаблею. Так воно й було насправді, і Коен переконався, що в сні він дійсно швидший і спритніший, аніж удень. Може, було так через те, що у снах він вправляв свою майстерність, а вдень ні. Він часто бачив себе в сні у темноті, рухаючись крізь яку він тримає у правій руці шаблю, а на ліву намотує довгу верблюжу вуздечку, другий кінець якої підтягує до себе в темряві хтось інший. Його вуха наповнені густою мрякою, і крізь ту мряку він чує, як хтось у пітьмі здіймає на нього шаблю і як, розтинаючи

темінь, до його обличчя наближається сталь, та він незмильно відчуває її і підставляє свою зброю навперейми тому змахові й невидимому клинцеві, який і справді зі скреготом вивалюється з темряви на його шаблю.

Підозри, що впали на Самуеля Коена, і покарання, які послідували за ними, прийшли раптово й з усіх сторін. Він був звинувачений у заборонених релігійних розпитуваннях дубровницьких єзуїтів, у близьких стосунках з одною християнською аристократкою і в розповсюдженні єретичного ессенського вчення, не згадуючи вже про свідчення одного ченця, який стверджував, що Коен на очах усього Страдуна проковтнув своїм лівим оком пташку у леті.

Усе почалося з вкрай дивного візиту Самуеля Коена до єзуїтського монастиря в Дубровнику 23.IV.1689 року, який закінчився його ув'язненням. Того ранку Коена бачили на скелях, по яких він дряпався до єзуїтів, тримаючи крізь усміх межи зубами свою люльку — побачивши у сні, як курять люльку, він сам почав курити. Перед брамою монастиря він подзвонив і, щойно йому відкрили, почав розпитувати ченців про якогось християнського місіонера й просвітителя, старшого від нього на вісім сотень років; він не знав імені того місіонера, але міг переказати напам'ять весь його життєпис: як у Солуні і в Царгороді той навчався у школах і ненавидів ікони, як десь у Криму вчив гебрейську мову, як у хозарському царстві навертав до християнства невірних, а з ним у парі ходив і його брат, що допомагав йому. Помер він — додавав Коен — у Римі в 869 році. Він просив монахів назвати йому ім'я того просвітителя, якщо лиш воно їм відоме, і питав поради у пошуках його житія. Єзуїти, проте, не пустили Коена й на поріг. Вони вислухали все, що він казав, безперестанку хрестячи його уста, й відразу ж після того покликали охорону, яка кинула його в темницю. Все пояснювалось тим, що відколи в 1606 році синод у церкві Богородиці виніс рішення проти євреїв, мешканцям дубровницького ґето було заборонено виказувати будь-яке зацікавлення питаннями християнської віри, і порушення цієї заборони каралося 30 днями ув'язнення. Доки Коен відсиджував свої 30 днів, протираючи лави вухами, сталися дві події, варті уваги. Єврейська

громада прийняла рішення провести перепис усіх Коенових паперів, і в той же час з'явилася жінка, яку цікавила доля Коена.

Добродійка Євфросинія Лукаревич, родовита шляхтянка з Лучариці, щодня о п'ятій годині пополудні, щойно тінь від Мінчетної вежі опинялася по той бік мурів, брала порцелянову люльку, набивала її найжовтішим тютюном, який перележав зиму в сушеному винограді, запалювала грудинкою ладану або сосновою тріскою з острова Ластового, давала якомусь хлопцеві зі Страдуна срібняка й відсилала його із запаленою люлькою у в'язницю до Самуеля Коена. Хлопець передавав її Коенові запаленою і за якийсь час повертав із тюрми назад в Лучарицю викуреною до тієї ж добродійки Євфросинії.

Та добродійка Євфросинія, що походила зі знатного роду Геталдичів-Крухорадичів, була видана заміж у дім дубровницьких шляхтичів із роду Лукарів і славилась як своєю небувалою вродою, так і тим, що ніхто ніколи не бачив її рук. Говорили, наче руки її мають по два великих пальці, бо на місці мізинця на них росте ще один великий палець, і тому кожна її рука могла бути водночас і лівою, і правою. Кажуть, що це добре можна було розгледіти на одному портреті, який домальовувався таємно від добродійки Лукаревич і на якому в тій своїй руці з двома великими пальцями вона тримала якусь книгу. Якщо не зважати на ті розмови, то життя добродійки Євфросинії мало чим відрізнялося від життя її верстви — вона, як то кажуть, не була білою вороною. Лише час від часу, ніби під владою якихось чарів, вона ходила дивитися вистави лицедіїв, що відбувалися у ґето. Ті єврейські театральні дійства ще не були тоді заборонені дубровницькою владою, і добродійка Євфросинія якось навіть віддарувала комедіантам із ґето одне зі своїх убрань, "синє з жовтими й червоними стяжками", для головної жіночої ролі, яку теж виконували чоловіки. У лютому 1687 року в "пастуших сценках" жіночу роль отримав Самуель Коен: у згаданій блакитній сукні добродійки Євфросинії він грав пастушку. В донесеннях, які отримали дубровницькі власті, говорилося про те, що під час дійства "жид Коен" поводив себе доволі незвично, манерами своїми "порушуючи задум комедії". Переодягнений у пастушку, "весь у шовках, заплітках і мережках

кольорів бузкового й багряного, вимальований рум'янами й білилами, аж не пізнати", Коен повинен був "рецитувати" освідчення в коханні, "віршом уложене", промовляючи до якогось пастушка. Але, замість звертатися до нього, він раптом обернувся посеред вистави до добродійки Євфросинії (в чию сукню був убраний) і на загальне здивування подарував їй люстерко з наступними "любезними речами":

Дурно ти шлеш мні люстерко свого щастя,

Коли у нім зовсім нема твого причастя;

Замість твоєго іскомого привіта

Свій там знайдуєм лик з літа і до літа.

Дар твій тобі шлю назад, бо сну не маю:

Образ не свій, а твій видіти там чаю.

Добродійка Євфросинія на диво спокійно вислухала цю тираду і щедро нагородила виконавців помаранчами. Більше того — весною, коли надійшла пора причасть і пані Лукарева повела до церкви доньку, весь чесний люд на власні очі узрів, як вона вносить у церкву ще й якусь ляльку, вбрану в синю сукню, покроєну з тої самої одежі в жовті й червоні стяжки, в якій "Жид Коен рецитував вірші на дійстві в ґето". Коли Коен це побачив, то закричав, показуючи на ляльку, що то його донька під крижмом, чадо його любові, "плід страсті" його приводиться до храму, хай і християнського. Того вечора добродійка Євфросинія перестріла Самуеля Коена перед церквою Богородиці якраз тої миті, коли ґето замикалося, дала йому край свого пояса для поцілунку і повела його на тому поясі, як на вуздечці, за собою, а біля перших же тіней простягнула йому ключа й назвала дім у Прієку, де вона чекатиме його наступного вечора.

У призначений час Коен стояв перед дверима з вічком замка над клямкою, через що йому довелося запихати ключа догори зубцями, а саму клямку тиснути вгору, щоб увійти. Він опинився у вузькому коридорі, права стіна якого була звичайною стіною, як будь-яка інша, а ліва складалася з чотиригранних стовпців, що сходинками відходили вліво. Коли він глянув поза ті стовпчики, перед ним відкрився далекий краєвид і порожній простір, у глибині якого, десь там, де місяць, стогнало море. Але море те не лежало в просторі: воно стояло в нім сторчма, ніби якась завіса, нижній згин якої зморщується, хвилюється і шарудить, оторочений піною. З правого боку до стовпців було причіплене щось на кшталт сталевої огорожі, яка не дозволяла підійти до них впритул. Пригледівшись, Коен зрозумів, що ціла ліва стіна коридору насправді є сходами, поставленими на підлогу своєю бічною стороною й тому не придатними до вжитку, оскільки хідник на тих сходах стирчав прямовисно зліва від ніг, а не лежав під ними. Він рушив уздовж тих сходів-стіни, все більше відхиляючись уліво, і раптом посеред шляху загубив під ногами ґрунт. Він покотився й впав на один із тих стовпців-сходинок і, коли спробував підвестися, збагнув, що підлога більше не знаходиться внизу, а перетворилась на стіну, не змінюючись ні в чому іншому. Одночасно східчаста стіна, залишаючись у всьому такою ж, як і раніше, перетворилася на звичні для користування сходи, лиш тільки світло, яке до того виднілося попереду в глибині коридору, тепер змістилось і світило високо над Коеном. Тими сходами він без труднощів вийшов нагору, до світла і до якогось покою. Перш ніж увійти, він ще раз глянув крізь огорожу в далечінь і знову побачив там море — тепер уже таким, яким зазвичай його й бачив: воно стогнало, розлите у безодні під його ногами. Коли він увійшов, добродійка Євфросинія сиділа боса і плакала у свої коси. Перед нею на триногому ослоні стояв личак, у ньому лежала невелика хлібина, а на носі личака стояла запалена вощана свічка. З-під кіс виглядали оголені перса добродійки Євфросинії, які, мов очі, мали брови й вії, а з них капало якесь темне молоко, як чорні погляди. Руками з двома великими пальцями вона кришила хліб і клала його собі на коліна. Коли крихти розкисали від сліз і молока, вона струшувала їх на підлогу під своїми ногами, а ноги ті замість нігтів мали на пальцях зуби. Зведеними докупи

ступнями вона жадібно жувала струшений додолу хліб, але оскільки ковтати його не було жодної можливості, ті пережовані куски так і валялися в пилюці кругом неї…

Побачивши Коєна, вона пригорнула його і відвела у свою спочивальню. Тієї ночі вона взяла його собі за коханця, напоїла своїм чорним молоком і сказала:

— Лиш не пий забагато, щоб не постаріти, бо то час тече з мене. До певної міри він додає снаги, а потім знесилює…

Після ночі, проведеної з нею, Коен вирішив перейти у її християнську віру. Він говорив про це скрізь, не криючись, наче в якомусь божевіллі, і незабаром про новину довідалися всі, проте нічого так і не сталося. Коли він повідав про свої наміри добродійці Євфросинії, вона сказала:

— І не думай того робити, бо, якщо хочеш знати, я й сама не християнської віри — чи то пак, я християнка лише в цьому часі, по чоловікові. Насправді у свій особливий і дуже складний спосіб я належу до твого, єврейського світу. Мабуть, ти помітив, що часом на Страдуні можна побачити добре знайому плахту на якійсь зовсім незнайомій особі. Усі ми ходимо під такими плахтами, і я теж. Я — диявол, ім'я моє — сон. Я прийшла із гебрейського пекла, з Геєни, моє місце зліва від Храму, між духами зла, я породження Гебхурахове, про якого сказано "atque hinc in illo creata est Gehenna". Я — перша Єва і зовуся Ліліт, я знала ім'я Єгови і посварилася з Ним. Відтоді я лечу в Його тіні між семизначними змістами Тори. В теперішньому своєму образі, який ти бачиш перед собою і який любиш, я створена змішуванням Істини й Землі; я маю трьох батьків і жодної матері, і мені заказаний зворотній шлях. Якщо ти поцілуєш мене у чоло, я помру. Якщо перейдеш у християнську віру, сам помреш за мене. Тоді ухоплять тебе чорти християнського Пекла, і вже вони будуть дбати про тебе, а не я. Для мене ж, опинившись поза межами мого впливу, ти станеш назавжди втраченим. Не тільки в цьому, але й у інших, наступних життях…

Так дубровницький сефард Самуель Коен залишився тим, ким він і був. Та, незважаючи на це, чутки про нього й далі продовжували розповзатися світом. Його ім'я було швидшим від нього самого, і з тим іменем уже діялися речі, які Коена ще тільки чекали в майбутньому. Чаша переповнилася на масницю 1689 року, в неділю святих апостолів. Одразу після свята дубровницький актор Нікола Ріґі був приведений в суд і дав свідчення у справі про порушення громадського порядку, спричинені безпосередньо ним і його трупою. Він був звинувачений у тому, що висміяв у своїй комедії шанованого в місті дубровницького єврея Папу-Самуеля, як, зрештою, й інших євреїв, а Самуеля Коена виставив на посміховисько цілого міста. Актор боронився, стверджуючи, ніби він зовсім не підозрював, що під жидівською маскою знаходився Коен. Щороку, лиш тільки вітер змінить колір, молодь починала готувати якісь забави. Так і на цей раз Ріґі з актором Кривоносовичем взялися готувати "жидіаду", традиційну на масницю виставу з жидом в головній ролі. Оскільки Божо Попов-Сарака зі своєю аристократичною братією того року відокремився, міська громада вирішила зустріти свято маскарадом. Був винайнятий віз, на якому спорудили шибеницю, а Кривоносович, що вже грав раніше роль Жида, придбав собі пошиту з вітрила сорочку і капелюха з рибальської сітки, руду бороду зробив із кужелі й написав промову, яку звичайно проголошує в "жидіадах" Єврей перед смертю. В домовлений час вони зустрілися вже загримовані (в масках), і Ріґі присягав перед судом, що він був переконаний, ніби на возі, як це щороку було на свята, знаходиться Кривоносович, який, переодягнений Жидом, стоїть під шибеницею й терпить всі удари, плювки та інші глуми, як того й вимагає дійство. Отож, умістивши на возі всіх акторів, Ката і Жида, вони рушили містом від чорної братії до білої, показуючи комедію. Обійшовши Плацу, вони рушили до Госпи і Лучариці. По дорозі Ріґі яко Кат так званого Єврея (і, як він свято був переконаний, актора Кривоносовича під його маскою) відірвав тому біля великого фонтану носа з маски, в Таборі обсмалив йому бороду, біля малого фонтану віддав на глум юрби, що завзято на нього плювала, на двірцевій площі (ante Palatium) відірвав йому руку, зроблену з набитої соломою панчохи, і не помітив нічого незвичайного, хіба лиш те, що від підстрибування возу по дорозі з уст Єврея вилітали короткі мимовільні

посвистування. Коли в Лучариці, перед домом пана Лукаревича, надійшов за сценарієм час повішення Жида, Ріґі накинув тому зашморга на шию, усе ще впевнений, що під маскою знаходиться актор Кривоносович з їхньої трупи. І тоді раптом той, хто був під маскою, почав читати зовсім не ту промову, яку на цьому місці належало йому читати, а якісь вірші чи ще щось інше, бог його зна що, звертаючись отак, з тим зашморгом на шиї, до добродійки Євфросинії Лукаревич, яка стояла на балконі своїх палат із мокрим волоссям, щойно вимитим жовтком дятла. Те звернення анітрохи не було схоже на передсмертне слово Єврея з "жидіади" і звучало натомість так:

Осінь є намистом для моєї пані,

А зима пасочком на твоєму стані,

Сукнею на тебе вже весна спадає,

Літо чобітками ніжки вже взуває;

Кожен рік на тебе щось нове надягне,

Під вагою шатів до землі вже тягне,

Скинь всю одіж з себе, скинь всі пори року,

Щоб мій жар сердечний не загас нівроку.

Тільки тоді, почувши слова, схожі більше на освідчення в коханні з комедії масок, аніж на передсмертну промову Єврея з "жидіади", актори й глядачі відчули щось недобре і Ріґі, запідозривши обман, здер з читця маску. На загальне здивування, під маскою замість актора Кривоносовича виявився справжній єврей із ґето, Самуель Коен. Той жид з власної волі терпів усі побої, приниження й знущання, зайнявши місце Кривоносовича, проте Нікола Ріґі аж ніяк не може нести за це

відповідальності, оскільки він не знав, що під маскою на возі знаходиться Коен, який підкупив Кривоносовича, намовивши того відступити йому своє місце і про це змовчати. Так несподівано для всіх було встановлено, що Ріґі не винен у стражданнях і приниженнях Самуеля Коена, і навіть навпаки — сам Самуель Коен провинився перед законом, згідно з яким на свята євреям заборонялося знаходитись між християнами. Оскільки Коен лише недавно вийшов із тюрми, де відбував покарання за свій візит до єзуїтів, нове звинувачення стало останньою краплею для того, щоби жида, в якого "обважніле волосся" і який десь у Герцеговині глядить туркам кінські могили, засудили до вигнання. Не було відомо лише, чи захоче єврейська громада стати на сторону Коена і заступитися за нього, що могло б сповільнити справу або й зовсім змінити її хід. Тому, в той час як Коен сидів у в'язниці, всі чекали, що скаже ґето.

А в ґето вирішили, що довго лиш зимою ягід чекають. В другій половині місяця іяра того ж року равві Абрагам Папо та Іцхак Нехама переглянули й уклали список всіх паперів і книг, що знаходились у домі Коена. Бо чутки про його візит до монахів схвилювали не тільки єзуїтів, а й гетто.

Коли вони підійшли до дому, всередині було тихо. Вони задзвонили і зрозуміли зі звуку, що ключ у дзвонику. Він висів усередині, причіплений до язичка. В кімнаті горіла свічка, хоч матері Коена ніде й не було. Всередині вони знайшли ступку для цинамону, підвішену аж під стелею колиску, лежачи в якій можна було читати книжку, притиснуту над очима до стелі, пісочницю з піском, що пахнув лавандою, підсвічник-трійцю з написами на кожному рукаві, що означають назви трьох людських душ: нефеш, руах і нешмах. На вікні росли квіти, і сорти їхні вказували на те, що перебувають вони під захистом зірок із сузір'я Рака. На полицях під стінами лежали лютня, шабля і 132 напірники з червоної, синьої, чорної і білої мішковин, заповнені рукописами Коена або його переписами чужих рукописів. На одному тарелі вмоченим у сургуч пером була виведена інструкція для швидкого й безболісного пробудження: для того, щоб прокинутись, людині потрібно лише

написати яке-небудь слово, і вона відразу ж вийде зі сну — настільки чин писання є в своїй суті чином надприродним і божественним, а не людським. Стеля над колискою була покреслена буквами й словами, написаними в хвилини пробудження. Серед книжок увагу відвідувачів привернули три, що були знайдені на підлозі кімнати відразу під вікном, де Коен звичайно читав. Було очевидно, що він читав їх усі три одночасно, і те позмінне гортання сторінок нагадувало своєрідну багатошлюбність. На підлозі лежало краківське видання книги дубровницького поета д-ра Дидака Ісайї Коена (помер у 1599 році), іменованого Дидаком Пиром, — De illustribus familiis (1585 рік), поруч була книга Арона Коена Zekan Агоп (Борода Аронова), видана у Венеції в 1637 році з уміщеною в ній копією Аронового гімну Ісакові Юшуруну, який помер у дубровницьких темницях, а збоку лежало видання Добра олива (Semen Atov) Шаламуна Оефа, діда Арона Коена. Було зрозуміло, що книги добиралися за ознакою сімейної належності, але нічого іншого з тої закономірності не випливало. Тоді равві Абрагам Папо відкрив вікно. Якраз дув суховій, і його подих залетів до кімнати. Равві розгорнув одну з книг, якусь хвилину послухав, як тріпочуть на вітрі сторінки, і промовив до Іцхака Нехами:

— Послухай, а чи не здається тобі, що вона шарудить слово: нефеш, нефеш, нефеш?

Тоді равві відкрив наступну книгу і ясно й голосно почулося, як сторінки її, гортані вітром, вимовляють слово: руах, руах, руах.

— Якщо третя промовить слово нешмах, — сказав Папо, — ми будемо знати, що книги кличуть Коенові душі.

Щойно Абрагам Папо розкрив третю книгу, як вони разом почули, що книга шепоче слово: нешмах, нешмах, нешмах!

— Книги сваряться через щось у цій кімнаті, — вирішив Равві Папо. — Одні речі хочуть знищити якісь інші.

Вони непорушно сіли і почали розглядати кімнату. Раптом на підсвічнику запалилися вогники, наче народжені шелестом книг. Один пломінець відокремився від свічки й заплакав у два голоси, на що равві Папо сказав:

— Це перша, наймолодша душа Коенова плаче за його тілом, а тіло — за душею.

Тоді та душа наблизилась до лютні на полиці й почала торкатися струн, полилася тиха музика, і тою музикою душа супроводжувала свій плач. — Буває, звечора, — плакала душа Коена, — коли сонце загляне тобі в очі, може тобі привидітися, що мотиль, який перелітає стежку близько біля тебе, — то далекий птах, а радість, яка пролетить низько, — то високо злетівша туга… Тоді видовжився другий пломінь, перейшов у людську подобу і, ставши перед дзеркалом, почав одягатися й маститися білилами. Під час цього подоба підносила бальзами, рум'яна й пахучі мастила до дзеркала, ніби тільки в його відображенні могла розгледіти і вибрати кольори; в той же час накладаючи білила вона не зазирала до дзеркала, наче боялася, що те може заподіяти їй якусь шкоду. Так вона прикрашалася, аж доки зовсім не перетворилася на Коена з червоними очима й одним сивим вусом. А тоді зняла з полички шаблю і приєдналася до першої душі. Тим часом третя Коенова душа, найстарша, літала високо під стелею у формі світлячка чи вогника. Доки перші дві душі тиснулися докупи біля полички з рукописами, третя відокремилася, вороже зайнявши свій кут під стелею, і здирала букви, накреслені на стелі над колискою, де було писано:

Тепер равві Папо та Іцхак Нехама вирішили, що Коенові душі сваряться через ті мішки з рукописами, але було їх стільки, що переглянути усі не вийшло б ніяк. Тоді равві Абрагам запитав:

— Чи ти думаєш про кольори цих мішків те ж саме, що і я?

— Хіба їхні кольори не такі ж, як кольори, що з них складається вогонь? — зауважив Нехама. — Порівняймо їх зі свічкою. Вона має кілька пломенів: синій, червоний і чорний; се трибарвне полум'я пече і завжди торкається матерії, яку воно спалює — ґноту і оливи. Зверху ж, над тим трибарвним полум'ям, стоїть інше, біле, яке не пече, а світить, спираючись на той нижній, потрійний пломінь, — себто, вогонь, що живиться вогнем. Мойсей стояв на горі в тому білому полум'ї, яке не спалює, а осяває, в той час як ми стоїмо біля підніжжя гори в трибарвному вогнищі, яке пожирає й палить все, окрім білого полум'я, котре є символом найвищої й найпотаємнішої мудрості. Шукаймо, отже, те, що нам треба, в білих мішках!

Всередині було не так уже й багато — не більше, ніж може поміститися в міхи. Вони знайшли там одне видання Юди Халеві, що вийшло в Базелі 1660 року і було доповнене перекладом тексту з арабської на гебрейську мову, який зробив рабин Єгуда Абен Тібон, з наведеними латинськими коментарями видавця. В інших мішковинах лежали рукописи Коена, серед яких увагу відвідувачів привернув передусім текст під назвою

Запис про Адама Кадмона

Хозари в снах людей бачили літери і йшли за ними в пошуках пралюдини, предвічного Адама Кадмона, що був і чоловіком, і жінкою. Вони вірили в те, що кожній людині належить одна буква з тої азбуки і кожна така буква втілює якусь частину Адама Кадмона на землі, а у людських снах ті букви переплітаються і оживляють Адамове тіло. Проте букви і мова, складена з них, — не та, що нею користуємося всі ми. Хозари вірили, що знають, де проходить межа між двома мовами і двома азбуками, між божими словами — давар — і нашими, людськими. Межа, як вони стверджували, знаходиться між дієсловами та іменниками! Себто, тетраграм — таємне ім'я Боже, яке вже александрійська септанта ховала за невинним словом kirios, — насправді є зовсім не іменником, а дієсловом. Не слід забувати й про те, що Абрагам брав до уваги дієслова, якими Господь користувався під час

створення світу, а не іменники. Таким чином, мова, якою ми говоримо, складається з двох нерівних сил, відмінних у самій своїй природі. Бо глагол, логос, закон, уявлення про добрі вчинки, про правильні й мудрі діяння передував самому акту створення світу і всього, що буде в ньому існувати і вступати у зв'язки. А іменники з'явилися лиш після з'яви на цьому світі живих тварей, тільки щоб дати їм імена. Так назви приходять, наче прикраси на шати, після Адама, який промовляє у своєму 139 псалмі: "Ще нема й слова на устах моїх, а ти, Господи, вже все відаєш". Те, що іменниками позначаються людські імена, є додатковим свідченням того, що вони не належать до ряду слів, котрі творять Ім'я Боже. Бо Ім'я Боже — Тора — то глагол, а не іменник, і глагол той починається з Алеф. Бог дивився в Тору, коли творив світ, тому слово, з якого починається світ, є глагол. Таким чином, наша мова складається з двох шарів — першого, божественного шару і другого шару сумнівного походження, пов'язаного, очевидно, з Геєною — простором на північ від Господа. Так пекло й рай, минуле і майбутнє уміщаються вже в самій мові і в письменах тої мови.

І в письменах мови! Саме тут видно, звідки падає тінь. Земна азбука є дзеркалом небесної, і саме вона розпоряджається долею мови. Ми вживаємо поруч іменники й дієслова, хоча дієслова й стоять незмірно вище над іменниками, бо ні вік їхній, ані походження не можуть зрівнятися: адже дієслова з'явилися до Сотворения світу, а іменники — після. Все це повторено і в азбуці: букви, якими записуються іменники, і букви, що ними позначаються дієслова, не можуть, отже, мати однакової природи і споконвіку поділяються на два ряди знаків, але сьогодні вони змішані в наших очах, бо забування приходить з очей. Як літери земної азбуки відповідають кожна певній частині людського тіла, так літери небесної азбуки відповідають кожна певній частині тіла Адама Кадмона, а білі простори між буквами вказують на ритм рухів його тіла. Та, оскільки співіснування божої й людської азбук немислиме, одна з них завжди поступається місцем, щоб дати простір іншій, і навпаки, коли друга росте вшир, перша завжди відступає. Те ж саме стосується й біблійних письмен — Біблія завжди дише. Одної миті у ній сяють глаголи, а щойно вони пригасають, як починають чорніти імена,

лиш ми того не можемо бачити, як не можемо прочитати, що виписує чорний вогонь на білому. Так і тіло Адама Кадмона позмінно заповнює нашу сутність або, як у часи відпливу, покидає її — залежно від того, де знаходиться небесна азбука — у наступі чи в відступі. Літери нашої азбуки з'являються на яві, а літери небесної азбуки, коли божі письмена розбухають і витісняють з наших сонних очей письмена людські, з'являються у наших снах, розсипані, як світло чи пісок у земних водах. Бо у снах думають очима і вухами, мова у сні не має імен і користуються в ньому єдино дієсловами, і лиш у сні кожна людина стає цадиком і не може бути вбивцею... Я, Самуель Коен, автор цих рядків, як і всі ловці снів, занурююсь в лабіринти темної сторони світу і намагаюся зловити там божі іскри, ув'язнені в темряві, хоча може статися, що й моя душа залишиться там, в ув'язненні. З літер, які я там визбирую, і з літер моїх попередників я складаю книгу, котра, як говорили хозарські ловці снів, створить тіло Адама Кадмона на землі...

Перезирнувшись у сутінках, двоє чоловіків перетрусили вміст білих мішковин і не знайшли в них нічого, крім декількох десятків зібраних в азбучному порядку слів, — очевидно, саме це Коен і називав Хозарським словником (Lexicon Cosri); то були укладені за порядком літер дані про хозарів, про їхню віру, звичаї і про всіх осіб, причетних до них самих, їхньої історії й до навернення їх у юдаїзм. Це був матеріал, схожий на той, який багато століть раніше зібрав у своїй книзі про хозарів Юда Халеві, але Коен пішов далі, шукаючи відповіді на питання про неназваних у Халеві християнського та ісламського учасників хозарської полеміки. Коен намагався розшукати їх імена та аргументи й доповнити свій словник їхніми біографіями, розширивши його тими статтями, які в єврейських джерелах з хозарського питання були відсутніми. Так, наприклад, у словнику Коена була знайдена чернетка до опису життя якогось християнського проповідника й місіонера, про якого, очевидно, Коен і розпитував єзуїтів, але була вона скупою, не називала жодних імен, про які Коену так і не вдалося дізнатися, й тому не могла доповнити собою словника. "Юда Халеві, — записав Коен з приводу цієї незакінченої біографії, — його видавці та інші гебрейські коментарі й джерела згадують ім'я лише одного з трьох учасників релігійної

полеміки при дворі хозарського кагана. Це — єврейський представник Ісак Сангарі, який розтлумачив хозарському володарю його сон про зустріч з ангелом. Інших учасників полеміки — християнського та ісламського — гебрейські джерела не називають поіменно, вказуючи тільки, що один з них був філософом, а про другого, арабського, навіть не повідомляють, був він убитий до полеміки чи після неї. Може, десь на світі — писав далі Коен — хтось збирає записи і звістки про хозарів, як це робив Юда Халеві, й укладає з них такий самий збірник джерел а чи словник, який роблю і я. Може, це робить хтось, хто не належить до нашої віри — якийсь християнин чи сповідувач ісламського вчення. Може, десь на світі існує двоє інших, які шукають мене так, як я шукаю їх. Може, вони мріють про зустріч зі мною так, як я мрію про зустріч з ними, і прагнуть пізнати те, що знаю я, бо для них моя істина — таїна, як і їхня для мене — потаємна відповідь на мої запитання. Недаремно кажуть, що кожен сон — то шістдесята частиця істини. Може, я й недаремно бачу в снах Царгород і себе у ньому зовсім іншою людиною, аніж я є насправді, — спритним у сідлі й швидким із шаблею, трохи кульгавим і набожним по-іншому, ніж я. В Талмуді записано: "Хай іде до трійці і почує про свій сон!" Хто є моєю трійцею? Чи це не є — поруч зі мною самим — той другий, християнський шукач хозарських слідів і третій, ісламський? Чи в моїх душах умістилися три віри, як одна? Чи дві мої душі одійдуть в пекло, і лиш одна — у рай? Чи, може, як вчить книга про сотворення світу, трійця необхідна завжди, і тому одного завжди буде мало, а отже, нічого дивного, що я шукаю двох інших, як і вони, можливо, шукають третього. Я не знаю, але знаю твердо і впевнений у тому, що три мої душі воюють у мені: одна з них носить в піхвах шаблю і вона вже в Царгороді; друга вагається, плаче й співає, граючи на лютні, а третя стоїть супроти мене. Та третя мені недосяжна — або ж вона не досягла до мене. Тому я бачу в снах тільки того першого, з шаблею, а другого, з лютнею, не бачу. Рабин Хізда сказав: "Сон, який не розтлумачиться, — як непрочитаний лист", я ж перевертаю його слова навпаки й кажу зворотнє: "Непрочитаний лист — як сон, який не приснився". Скільки відправлено мені снів, яких я так ніколи й не отримав і не відіснив? Я не знаю, але знаю добре, що одна моя душа може розгадати походження іншої, зазираючи в чоло сплячої людини. Я

відчуваю, що уламки моїх душ можна знайти в інших людських істотах, або в верблюдах, чи в каменях, чи в травах; сон когось іншого вийняв тіло з моєї душі і десь далеко будує з нього свій дім. Бо мої душі для свого вдосконалення потребують допомоги інших душ — таким чином одні душі рятують інші. Я знаю, що мій хозарський словник охоплює всі десять чисел і 22 літери хозарської абетки; з них можна створити цілий світ, та ба — я не вмію. Мені не вистачає деяких імен, а через це не можуть бути доповнені деякі літери. Як хотів би я замість словника з імен створити словник з одних лише дієслів! Але людині це не під силу. Бо букви, що означають дієслова, походять від Елохіма, вони не відомі нам, і природа їхня не людська, а божа; лише ті букви, що означають імена й іменники, ті, що походять із Геєни й від диявола, творять мій словник і досяжні для мене. Таким чином, я змушений триматись імен та диявола..."

— Баал халомот! — вигукнув равві Папо, коли вони дійшли до цього місця в записах Коена. — Чи він при своєму розумі?

— Я думаю про що інше, — відповів йому Нехама і загасив свічку.

— Що ж ти думаєш? — запитав равві Папо і загасив світильник; всі душі прошепотіли кожна своє ім'я й зникли.

— Я думаю, — промовив Нехама у повній темряві, й пітьма кімнати з'єдналася з пітьмою його рота, — я думаю, що для нього буде краще: Землин, Кавала чи Солунь?

— Солунь, єврейська матір? — здивувався равві Папо. — Нізащо. Послати його рудокопом у Сидерокапсі!

— Пошлемо його в Солунь, до нареченої, — в задумі вирік другий старець, і, не запалюючи світла, вони вийшли.

Надворі чекав їх суховій і посолив їм очі.

Так доля Самуеля Коена була вирішена. Його вигнали з Дубровника, і, як свідчать повідомлення жандармерії, він розпрощався зі своїми товаришами "на святого Томи апостола, року 1689, у спеку, від якої линяли хвости в худоби, а Страдун був засипаний пташиним пір'ям". Того дня надвечір добродійка Євфросинія одягнулася в чоловіче вбрання і, не ховаючись, ніби була в звичному жіночому одязі, вийшла на вулицю. Того вечора Коен востаннє йшов дорогою від аптеки до Спонзи, і під аркою Гаришта вона кинула йому під ноги срібняка. Він підняв монету й ступив у затінок. В першу хвилину він відсахнувся, думаючи на неї, що то якийсь чоловік, але щойно вона торкнула його своїми пальцями, він упізнав її.

— Не їдь нікуди, — сказала вона йому. — Зі суддями все можна владнати. Ти лиш скажи. Нема такого заслання, якого не можна було б відлежати на лавах у приморських тюрмах. Я вплету кому слід кілька золотих шкудо в бороду, і нам не треба буде розлучатися.

— Мені треба йти не тому, що мене вигнали, — відповів Коен. — Для мене уся та їхня писанина варта не більше, ніж крик ворони. Я йду, бо настав мій час. З дитинства мені сниться, що я б'юся в темряві на шаблях і кульгаю уві сні. Я бачу сни мовою, якої не розумію у житті. Так триває вже двадцять два роки, і тепер надійшов час, щоб сон той справдився і розтлумачився. Або зараз, або ніколи. А справдиться він там, де я його бачу — в Царгороді. Бо недаремно сняться мені ті криві вулички, муровані, щоб убивати вітер, ті вежі і вода під ними…

— Якщо ми більше не зустрінемось у цьому житті, — відказала на те добродійка Євфросинія, — зустрінемось в якомусь іншому, в наступному. Може, ми тільки корені тих душ, що проростуть із нас одного дня. Може, твоя душа і вагітна і колись вона народить мою душу, лише перед тим обидві вони повинні пройти назначений їм шлях…

— Якщо навіть і так, у тому майбутньому житті ми все одно не зможемо впізнати одне одного. Твоя душа — то не душа Адама, яка

переходить у душі всіх наступних поколінь і помирає заново в кожному із нас.

— Коли так, ми зустрінемось у інший спосіб. І я хочу тобі сказати, як ти мене впізнаєш. Тоді я буду чоловіком, але мої руки будуть ті ж самі, що й зараз — кожна з двома великими пальцями, так що кожна може бути і лівою, і правою...

Промовивши це, добродійка Євфросинія поцілувала Коена в перстень, і вони розлучилися назавжди. Смерть добродійки Лукаревич, яка настала незабаром після цього і була такою жахливою, що про неї співали в народних піснях, не могла кинути підозри на Коена, бо в той час, коли добродійка Євфросинія померла, він і сам уже впав у свою летаргію, в сон без повернення й пробудження.

Спочатку всі думали, що Коен поїде до своєї нареченої в Солунь і одружиться з нею, як це й заповідалося єврейською громадою Дубровника. Проте він зробив по-іншому. Того вечора він набив свою люльку, а зранку викурив її у таборі требинського Шабляк-паші, який готувався до походу в Волощину. Так Коен, наперекір усьому, вирушив до Царгороду. Проте він ніколи туди так і не прибув. Очевидці зі свити паші, яких дубровницькі євреї підкупили рослинними барвниками для льону, щоб ті розповіли їм про смерть Коена, говорять наступне.

Того року паша зі своїм військом ішов на північ, а хмари над ними весь час летіли на південь, наче забираючи зі собою їхню пам'ять. Вже навіть це було недобрим знаком. Вони пильнували своїх гончаків, що мчали крізь запахи босняцьких лісів, як крізь пори року, і зупинились на нічліг у Шабацькому заїзді саме в ніч затемнення місяця. Якраз тоді на Саві один жеребець паші переламав собі ноги, і паша наказав покликати наглядача кінських гробниць. Коен, проте, спав так міцно, що не чув наказу, і паша вдарив його батогом межи очі, тягнучи батога так довго, як відро з криниці, й Коенові від того удару тріснув обруч на руці. Коен відразу ж підхопився й побіг виконувати свою роботу. Після цієї події слід Коена тимчасово губиться, бо з табору паші він переходить у

Белград, який знаходився тоді під владою австрійських військ. Відомо, що в Белграді він часто бував у величезному двоповерховому домі турецьких сефардів, наповненому протягами, які звивались по коридорах, — єврейський дім "абхехам" з більш як сотнею кімнат, з п'ятдесятьма кухнями і тридцятьма пивницями. На міських вулицях і на узбережжях він дивися на платні дитячі бої, в яких діти бились один з одним до крові, як півні, а глядачі закладалися, хто виграє. Він оселився в старому заїжджому дворі, в одній з 47 кімнат, що належали місцевим німецьким євреям ашкеназі, і там знайшов книгу про тлумачення снів, написану іспано-єврейською "ладиною". Вечорами він дивився, як дзвони церков над Белградом наче рала орють хмари.

— Коли вони дійдуть до краю неба, — записав він, — тоді повернуться і через нові хмари вирушать назад.

Коли загін Шабляк-паші вийшов до Дунаю — одної з чотирьох райських річок, тої, що символізує алегоричний шар Біблії, — Коен знову приєднався до нього. Саме тоді стався випадок, який приніс Коену велику прихильність паші. Паша взяв зі собою в похід одного грека, високої ціни майстра з лиття зброї та гармат, котрий зі всіма своїми формами та іншим ливарним приладдям відставав від загону на день ходу. Щойно почалися перші сутички зі сербами й австріяками, як паша розпорядився відлити в Джердапі гармату, чиї ядра летіли б на відстань трьох тисяч ліктів і важили по два єгипетські кантари кожне. Бо від гармат — казав паша — помруть курчата в яйцях і поскидають лисиці, а мед згіркне у вуликах. За греком вирішили відправити Коена. Проте якраз був сабат, і Коен, замість вирушити в дорогу, ліг спати...

Зранку він осідлав одного верблюда, нащадка двогорбого самця і одногорбої самиці, який провів літо обмазаний дьогтем і тепер був готовий до подорожі. Він узяв зі собою ще й коня-огиря, з тих, що їх пускають розганяти кров кобилам, перш ніж парують їх із жеребцями. Міняючи верблюда на коня, Коен проїхав за день дводенний шлях і виконав свою роботу. Коли здивований паша запитав у нього, хто й коли вчив його їздити верхи, Коен відповів, що вчився уві сні. Така відповідь

дуже сподобалася паші, і він подарував Коенові сережку, яку силять в носа. Коли гармату відлили, почався наступ на австрійські позиції. Шабляк віддав наказ своїм військам, і всі рушили на сербські позиції, а серед інших і Коен, що замість шаблі носив якусь торбу, хоча в ній, як всі знали, не було нічого путнього — тільки старі дрібно списані аркуші в білих ряднинах.

— Під небом, в'язким, наче каша, — розповідає очевидець, — ми влетіли до окопу, де залишилося тільки троє чоловіків — бо всі інші вже давно втекли. Двоє грали в кості, не звертаючи на нас жодної уваги, а поруч, перед шатром, наче непритомний, спав якийсь заможно вбраний вершник, і накинулись на нас лише його пси. За якусь мить ми порубали одного з гравців і прокололи списом сплячого вершника. Зі списом у грудях він підвівся, опершись на лікоть, і подивився на Коена, а той від цього погляду впав, наче скошений кулею, і розсипалися навсібіч папери з його торби. Паша запитав, чи це Коена вбили, і тоді другий гравець промовив по-арабськи:

— Якщо його звати Коен, то це не куля, а тільки сон звалив його з ніг…

Це виявилося правдою, і ті дивні слова продовжили гравцю життя на один день. Бо слова людські — як голод: щоразу мають іншу силу…

Кінець повідомлення про Самуеля Коена, єврея з дубровницького гетто, — це розповідь про його останній сон, тяжку й глибоку летаргію, в яку він впав, як у відкрите море, без відступу й повернення назад. Останнє повідомлення про Самуеля Коена подав требинському Шабляк-паші той гравець, якому зберегли життя під час бою. Те, що він оповів паші, назавжди залишиться зашитим у шовк шатра на березі Дунаю, і тільки уривки тої розмови дійшли до нас крізь зелену тканину, яка не пропускає дощу. Гравець звався Юсуф Масуді, і він був читачем снів. У чужих снах він міг піймати навіть зайця, не те що людину, і служив у того вершника, котрого розбудили ударом списа. Той вершник був знаною й багатою особою, звався Аврам Бранкович і самі лиш його

гончаки вартували корабля з порохом. Масуді говорив про нього справді неймовірні речі. Він переконував Шабляк-пашу в тому, що Коен у своєму тяжкому сні бачить саме того Аврама Бранковича.

— Кажеш, що ти читач снів? — запитав на це паша. — Чи можеш тоді прочитати і цей сон Коена?

— Звичайно, можу. Я вже зараз бачу, що йому сниться: оскільки Бранкович умирає, йому сниться смерть Бранковича.

Від цих слів паша наче ожив.

— Це значить, — швидко зміркував він, — що Коен зараз може пройти через те, через що не пройде жоден смертний: він може бачити Бранковича, який умирає, може пройти крізь його смерть і залишитися живим?

— Так, — згодився Масуді. — Але він не може прокинутися і розповісти нам, що він бачив у тому сні.

— Зате ти можеш бачити, яка смерть йому сниться…

— Можу, і зранку розповім вам, як помирає людина і що вона в цей час відчуває…

Ані Шабляк-паша, ані ми ніколи не дізнаємося, чи говорив це гравець лише для того, щоб на один день продовжити своє життя, чи й справді він міг бачити Коенів сон і знайти в ньому смерть Бранковича. Паша таки вирішив, що справа варта спроби: сказавши, що кожен завтрашній день має ціну ще ненабитої підкови, а вчорашній — вже стесаної, він залишив Масуді живим до ранку.

Тої ночі Коен спав востаннє; його величезний ніс, наче якийсь птах, стирчав поверх усмішки сплячого, а усмішка та нагадувала недоїдки

якогось давнього частування. Масуді до ранку не відходив від сплячого, а коли почало світати, анатолієць так змінився на виду, наче в побачених ним снах його били батогом. А побачив він у них наступне.

Бранкович ніби й не вмирав від рани, нанесеної списом. Він навіть не відчував тої рани. Відчував значно більше від однієї рани, і число тих ран збільшувалось із величезною швидкістю. Він відчував, що стоїть зверху на якомусь високому стовпі й рахує. Була весна, і віяв вітер, який заплітав вербам коси, тому всі верби від Мориша до Тиси і Дунаю стояли закосичені. Щось схоже до стріл впивалося в його тіло, лише все відбувалося навпаки, у зворотньому порядку: кожну стрілу він відчував спершу як рану, потім стріла входила в тіло, а тоді біль минав, чувся посвист повітря і нарешті починала дзвеніти тятива, з якої була випущена стріла. Отак, вмираючи, він рахував стріли від першої до сімнадцятої, а тоді впав зі стовпа і перестав рахувати. Падаючи, він вдарився об щось тверде, непорушне й велике. Але то була не земля. То була смерть. Від удару всі його рани розлетілися в різні сторони, так що одна не могла відчути іншої, і лиш тоді він упав на землю — вже мертвий.

А потім у тій-таки смерті він помер вдруге, хоча здавалося, що в ній уже немає місця навіть для найменшого болю. Поміж ударів стріл він помирав одночасно ще раз, але зовсім по-іншому, помирав незрілою хлоп'ячою смертю і боявся лише, що не зможе достатньо швидко закінчити той величезний труд (бо смерть — то тяжкий труд) і одночасно з падінням зі стовпа прийти до кінця й тієї другої смерті. Тому він напружувався і поспішав. У своєму застиглому поспіху він лежав на мальованій хатній печі, змурованій у вигляді маленької, ніби дитячої, церковці з позолоченими банями. Пекучі й крижані болі розпирали його тіло і, вивільняючись із нього, швидко змінювали роки. Морок розповзався, наче волога, кожна кімната у домі чорніла по-своєму, і тільки вікна ще мерехтіли останнім денним світлом, ледь блідішим від мороку в кімнаті. Хтось зі свічкою заворушився у невидимих сінях і, ніби сторінки з книги, почав швидко стуляти перед собою безконечні чорні одвірки, відсуваючи світло все далі, а тоді нарешті ввійшов досередини.

В цей час щось потекло з нього, і разом з сечею він випустив минуле, залишившись порожнім. А потім, ніби водяна повінь, ніч надворі піднялась із землі у небо, і йому вмить опало все волосся, наче хутряна шапка з уже мертвої голови.

І тоді в сні Коена з'явилася ще й третя смерть Бранковича. Була вона ледь примітною і чимось затуленою, що могло б бути довго накопичуваним часом. Здавалося, що сотні років стоять між двома першими смертями Бранковича і цією третьою, яку ледве можна було розгледіти з місця, на якому перебував Масуді. Спершу Масуді вирішив, що Бранкович помирає смертю свого пасинка Петкутина, та оскільки він знав, як помер Петкутин, то швидко зрозумів, що то не його смерть. Та третя смерть була швидка й коротка. Бранкович лежав у якійсь дивній постелі, а незнайомий чоловік ухопив подушку і почав його нею душити. У цей час Бранкович думав про одну-єдину річ: про те, що треба дотягнутися до яйця на столику біля ліжка і розбити його. Бранкович не знав, для чого саме це потрібно, але доки його душили подушкою, він пам'ятав, що це — єдина важлива річ. В той же час він почав розуміти, що людина відкрила своє учора й завтра з великим запізненням, через мільйони років після свого створення, — спершу завтра, а потім учора. Вона відкрила їх одної давньої ночі, коли в темряві згасав сьогоднішній день, затиснутий, майже розчавлений між минулим і майбутнім, які тої ночі так набухли, що ледве між собою не з'єдналися. Зараз було так само. Сьогоднішнє згасало, затиснуте між двома вічностями — минулим і майбутнім, і Бранкович помер утретє, в ту хвилину, коли минуле і майбутнє зіткнулися в ньому і роздушили його — саме тоді, як він ухопив зі столика і роздушив яйце…

А тоді сон Коена став порожнім, як висхле русло річки. Прийшов час прокидатися, але тепер не було нікого, хто снив би Коенову яву, як це колись робив Бранкович. Тому з Коеном повинно було статись те, що й сталося. Масуді побачив, як у сні Коена, що поступово переходив у передсмертний хрип, з усіх речей, що його оточували, мов капелюхи, позлітали імена, і світ зробився незаймано чистим, як в перший день існування. Самі лиш перші десять чисел і ті букви азбуки, що означають

дієслова, сяяли над усіма речами навколо Коена, як золоті сльози. І тоді він пізнав, що числа десятьох заповідей — то теж дієслова і що забуваються вони останніми, коли забувається якась мова, зберігаючись як відлуння й тоді, коли самі заповіді вже зникли з пам'яті.

На цьому місці Коен прокинувся у свою смерть, і перед Масуді зникла стежка, бо на все, що він бачив, опустилася завіса, на якій водою з ріки Ябок було написано:

"Бо сни ваші — то дні у ночах".

Головна література: Анонім, Lexicon Cosri, Continens Colloquium seu disputationem de religione, Regiemonti Borussiae excudebat typographus loannes Daubmannus, Anno 1691 passim; про предків Коена див.: М. Пантић, "Син вјереник једне матере"… Анали Хисторијског института Југославенске академије знаности и умјетноси у Дубровнику, 1953, II, стр. 209–216.

LIBER COSRI

LIBER COSRI — назва латинського перекладу книги про хозарів Юди Халеві, що побачив світ у 1660 році. Автор перекладу Джон Буксторф (John Buxtorf, 1599–1664) паралельно зі своїм латинським перекладом подав і гебрейську версію книги. Буксторф був сином батька з тим самим іменем і прізвищем і рано навчився біблійної, рабинської та середньовічної гебрейської мови. Він також перекладав латиною Маймоніда (Базель, 1629 рік) і брав участь у знаменитій довгій полеміці з Луїсом Капелою стосовно біблійної діакритики і позначень голосних звуків. Переклад книги Халеві він видав у Базелі в 1660 році, доповнивши його своєю передмовою, з якої видно, що під час роботи він користувався венеційським виданням, перекладеним гебрейською Ібн Тібоном. Погоджуючись із Халеві, він вважав, що голосні звуки є душею слова, і тому на кожен з 22 приголосних припадає по три голосних звуки. Читання, за своєю суттю, є поцілянням одним каменем в інший,

якщо за камені взяти приголосні, а за їхню швидкість — голосні. За його теорією, у Ноїв ковчег під час потопу увійшло також і сім чисел у подобі голубів, бо голуб вміє рахувати до семи. Лише числа ті мали ознаки голосних, а не приголосних звуків.

Хоча "Хозарське листування" відоме одразу після 1577 року, широкі маси отримали доступ до праці Халеві тільки після виходу Буксторфового видання у 1660 році, бо у своєму додатку він помістив ще й листа Хіздая Ібн Шапрута і відповідь на нього хозарського короля Йосифа.

ЛУКАРЕВИЧ (LUCCARI) ЄВФРОСИНІЯ

ЛУКАРЕВИЧ (LUCCARI) ЄВФРОСИНІЯ (XVII століття) — дубровницька аристократка з роду Геталдичів-Крухорадичів, видана заміж за дворянина з роду Luccari. У своєму покої вона тримала клітку з пташкою сойкою, чия присутність у домі оберігає від хвороб, а на стіні — грецького годинника, який на свята виконував тропарі й кондаки. Вона говорила, що відкривання кожних нових дверей у житті — щоразу така ж невідомість, як ворожіння на картах, а про свого заможного чоловіка — що вечеряє він тишею й водою. Була знана своєю легковажною поведінкою і небувалою вродою, а від нападів боронилася сміхом, говорячи, що плоть і дух не ходять одним шляхом, та ще мала на кожній руці по два великих пальці. Завжди, навіть під час обіду, вона носила рукавички, любила червоні, сині й жовті страви і вбирала сукні тих барв. Вона мала двох дітей: дочку та сина. Однієї ночі семирічна дочка побачила через вікно, яке з'єднувало її покій з материним, як мати народжує. В присутності своєї пташки в клітці добродійка Євфросинія народила маленького бородатого дідка зі шпорами на босих ногах. З'явившись на світ, він вигукнув: "Голодний грек і на небо вилізе!", а потім перегриз власну пуповину й відразу ж кудись побіг, ухопивши замість одягу чийогось капелюха і гукнувши на порозі сестру по імені. З того часу дівчинка оніміла, стала сама не своя, і її забрали геть з очей, відправивши в Конавлє. Говорили, що з добродійкою Євфросинією все це діялось через те, що вона сіла на хліб і підтримувала таємний зв'язок з

одним євреєм із дубровницького ґето на ім'я Самуель Коен. На докори за легковажну поведінку добродійка Євфросинія з презирством відповідала, що не збирається питатися чужого розуму.

— Істину рече, же сотня паничиків сладкия, кріпкия, вчения та достойния, коїмо вік вікувать, мні би-м усладою стала! Но, у Рагузі й за сто літ дзбана не наповниш, все часу мало. А сто літ ждать — хто має?

На всі інші звинувачення вона не відповідала нічого. Розказують, що за дівочих літ вона була Марою, після заміжжя зробилася відьмою, а по смерті на три роки стане упиркою, але в це останнє вірили не всі, бо вважалося, що найчастіше робляться упирями турки, рідше — греки і зовсім ніколи — євреї. А про добродійку Євфросинію пошепки говорили, що вона таємно сповідує Мойсееву віру.

Та що б там не казали люди, а коли Самуеля Коена вигнали з Дубровника, добродійка Євфросинія не залишилась байдужою; говорили, що вона помре з туги. І відтоді по ночах, мов камінь, вона клала собі на серце свій власний кулак, з обидвох сторін якого випинало по великому пальцю. Та, замість того щоб померти, одного ранку вона зникла з Дубровника; опісля її бачили в Конавлє, тоді — на Данчах, де пополудні вона сиділа на могилі й розчісувала коси, а ще пізніше — на півночі по дорозі до Белграду і далі вниз до Дунаю, де вона шукала свого коханця. Довідавшись, що Коен помер під Кладово, вона більше не вернулася додому. Обстриглася, закопала свої коси, і ніхто не знає, що з нею потім сталося. Вважають, що її смерть оспівана в одній народній пісні, довгій і тужливій, записаній у Которі в 1721 році і збереженій до сьогодні тільки в італійському перекладі під назвою "Дівчина-латинянка і волоський воєвода Дракула". Переклад той зберігся погано, але відомо, що поруч з героїнею пісні, в якій вгадується образ добродійки Євфросинії, у воєводі Дракулі слід бачити особу на ім'я Влад Малеску, який і справді жив у Трансільванії на межі XVII і XVIII століть. У найкоротших словах пісня повідомляє про наступне:

В ту пору, коли білий очерет пускає свої пагони, одна вродлива і печальна жінка зійшла до Дунаю, шукаючи свого милого, загубленого на війні. Коли ж дізналася, що милий загинув, вона пішла до воєводи Дракули, який має всевидющі очі і краще од всіх інших виліковує від туги. Під його волоссям виднівся зовсім чорний череп, на обличчі лежала мовчазна зморшка, а між ногами висів могутній прутень, до якого у свята він прив'язував зяблика на довгій шовковій нитці, і той ніс його, летючи перед воєводиними очима. За поясом він мав невелику морську мушлю, якою спритно міг обдерти живу людину, а потім знову вбрати її в ту саму шкіру, тримаючи за чуприну. Він варив напої для солодких смертей, і на його дворі завжди було повно упирів, котрі гасили свічки, благаючи в Дракули нової смерті. Бо смерть була для них єдиним доторком до життя. Клямки на дверях його покоїв рухалися самі собою, а в подвір'ї стирчав у небо вузький вертлявий смерч, який безупинно крутився навколо себе і перемелював усе, чого сягав. Він кружляв тут уже сім тисяч років, і в його осерді — чи то в оці — протягом усіх цих семи тисяч років було світло, як у сонячний полудень, і кисло місячне сяйво. Коли молода жінка увійшла, слуги воєводи Дракули сиділи в затінку того вихора й кружляли чарку таким чином: один дудлив напій з барила, а інший у цей час виводив голосом якісь протяжні звуки, схожі на пісню, і так перший пив, аж доки другий не спинявся, щоб набрати в груди повітря. А тоді мінялися ролями. У той спосіб вони проспівали на честь гості спершу гласи вечірні, потім пісню на польські гласи і нарешті пісню, яку співають "головою до голови", приблизно наступного змісту:

"Щороку навесні, щойно птахи беруться рахувати рибу в Дунаї, на усті ріки в море проростає білий очерет. (Він росте лише три дні, в час, коли перемішуються між собою солоні й прісні води, і насіння його прудкіше від будь-якого іншого насіння; воно проростає швидше, ніж повзе черепаха, і біжить угору, обганяючи мурахів, які метушаться на його стеблі. В сухому місці насіння білого очерету може лежати спокійно хоча б і двісті років, та щойно воно падає в вологий грунт, як за неповну годину паросток пробивається на поверхню, за три — чотири години сягає висоти одного метра, а потім ширшає, і під вечір його вже не

охопиш пальцями. До ранку він стає товстий, як людське тіло, і високий, як хата; рибалки прив'язують до його стебел свої сіті, і, виростаючи, він витягує їх сам з води. Птахи знають, що білий очерет проростає навіть в утробі, і добре стережуться, щоб не ковтнути його зерна чи паростка. Та все ж рибалки і пастухи помічають часом пташку, яка розпадається в леті, і знають, що та пташка в хвилину безумства чи якоїсь пташиної туги, що так схожа на людську брехню, надзьобалась зернят білого очерету і вони розірвали її у повітрі). При корені білого очерету завжди видно сліди, як від зубів, і пастухи кажуть, що білий очерет проростає зовсім не з землі, а з рота якогось водяного демона, котрий свище і говорить крізь стебло, заманюючи до свого насіння птахів чи інших жертв. Через це з білого очерету не роблять флоярок, бо не добре грати в чужу флоярку. Інші рибалки розповідають, що птахи-самці часом замість свого сімені запліднюють самиць сіменем білого очерету; так і відновлюється на землі яйце смерті..."

Коли пісня закінчилась, дівчина пустила своїх хортів до лисиць, а сама увійшла до вежі воєводи Дракули і дала йому гаман золота, щоб він прогнав її тугу. Він обійняв її, повів до свого ложа і відпустив лише тоді, коли хорти вернулися від лисиць. Був ранок, коли вони розпрощалися, а ввечері біля Дунаю пастухи знайшли виючих хортів, і біля них — молоду вродливу жінку, роздерту, наче пташку, запліднену зерням білого очерету. Тільки її шовкові сукні все ще обвивалися навкруг величезної стеблини, яка вже пустила корені й шуміла крізь її коси. Дівчина привела на світ бистру дочку — свою смерть. Її врода у тій смерті розділилася на сироватку і кисле молоко, а на дні виднілися чиїсь уста, які тримали корінь очерету...

МОКАДАСА АЛЬ-САФЕР

МОКАДАСА АЛЬ-САФЕР (VIII–IX століття) — найкращий поміж читачів і ловців снів. За переказами, він уклав чоловічу половину хозарської енциклопедії, в той час як жіночу її половину зібрала царівна Атех. Свою частину енциклопедії, чи то хозарського словника, аль-Сафер не хотів писати для сучасників і нащадків: він уклав його древньою хозарською

мовою V століття, якої жоден із його сучасників вже не розумів. Він писав словника виключно задля предків — тих, які колись бачили вві снах свою частину тіла Адама Кадмона, ту частину, яка вже ніколи нікому не присниться. Коханкою аль-Сафера була хозарська царівна Атех, і одна легенда оповідає про те, як він умивав їй перса своєю бородою, вмоченою у вино. Аль-Сафер закінчив свої дні в ув'язненні, причиною якого, як подають джерела, стало непорозуміння між царівною Атех і хозарським каганом. Непорозуміння виникло через один лист царівни, який ніколи і нікому не був відісланий, проте якимось чином все ж потрапив до каганових рук. Оскільки лист стосувався аль-Сафера, він викликав каганові ревнощі й гнів. У листі писала:

Я посадила рожі в твої чоботи, у твоєму капелюсі росте моя левкоя. Доки чекаю на тебе у своїй єдиній вічній ночі, крізь мене віють дні, мов клапті дертого листа. Я збираю їх буква до букви, і по складах читаю слова твоєї любові. Та мало можу прочитати, бо іноді знаходжу чужий рукопис, і між твоїх листів зринають уривки якогось іншого листа, входить у мою ніч якийсь чужий день і чуже слово. Я жду, коли ти прийдеш, і листи з днями стануть не потрібними. І питаю: чи писатиме мені й тоді той другий, чи й далі буде ніч?

Згідно з іншими джерелами (Даубманус пов'язує їх з рукописом з каїрської синагоги), цей лист — чи то вірш — отримав зовсім не каган, а сам аль-Сафер, і йшлося в ньому про аль-Сафера та Адама Кадмона. Як би там не було, лист викликав ревнощі або ж політичну заздрість хозарського кагана, оскільки ловці снів були сильною опозиційною партією царівни Атех, що протистояли каганові. Аль-Сафер був покараний і ув'язнений в залізній клітці, підвішеній на дереві. Царівна Атех щороку слала йому крізь свої сни ключа від своєї спочивальні, а його муки могла полегшити лиш тим, що підкуповувала демонів, і ті накоротко замінювали аль-Сафера в клітці кимось із людей. Через це життя аль-Сафера складалося певною частиною з життів інших людей, котрі по черзі позичали йому свій тиждень або два. Решту часу коханці обмінювалися звістками своїм особливим способом: він вигризав зубами кілька слів на панцирях черепах і раків, яких ловив у річці під кліткою, а

тоді випускав їх назад у воду, а вона тим самим способом відповідала йому, пускаючи свої любовні послання, написані на інших черепахах, у ріку, що впадала в море під кліткою. Коли шайтан забрав у царівни Атех пам'ять про хозарську мову і примусив її ту мову забути, вона перестала писати, проте аль-Сафер і далі випускав у воду свої послання, намагаючись нагадати їй своє ім'я і слова з її віршів.

Декілька сотень років після тих подій на узбережжі Каспійського моря спіймали двох черепах, панцирі яких були списані посланнями. Посланнями якогось чоловіка і якоїсь жінки, що кохали одне одного. Черепахи усе ще повзали разом, і на їхніх спинах можна було прочитати послання закоханих. Чоловіче послання говорило:

Ти — як та дівчина, що ніколи не вставала рано, а коли віддалася в сусіднє село і перший раз піднялась на світанку, побачила на полях паморозь і сказала свекрусі: у нашому селі цього нема! Отак, як вона, і ти думаєш, що на світі немає любові, бо ти ніколи не прокидалася так рано, щоб її зустріти, вона ж щоранку була тут в свій час…

Жіноче послання було коротшим і умішалося в кількох словах:

Мій дім — то тиша, мій харч — мовчання. Сиджу в своєму імені, наче весляр в човні. Не можу спати — так тебе ненавиджу.

Мокадаса був похоронений в могилі, що має форму кози.

САНГАРІ ІСАК

САНГАРІ ІСАК (VIII століття) — рабин, гебрейський представник у хозарській полеміці. Лише починаючи з XIII століття про нього стали згадувати як про знавця Кабали та як про особу, що перевела хозарів у юдаїзм. Він був переконаний у винятковості гебрейської мови, проте володів і багатьма іншими. За твердженням Сангарі, відмінність між мовами полягає в наступному. Всі мови, окрім божої, є мовами

страждань і словниками болю. "Я помітив, — говорив він, — що крізь якусь щілину в часі — а може, в мені — витікають страждання, бо інакше було б їх дотепер вже значно більше. Те ж саме відбувається і з мовами". Р. Ґедаліах (бл. 1587 р.) утвердив, що відповіді Ісака Сангарі на хозарському дворі звучали хозарською мовою. Згідно з дослідженнями Халеві, Сангарі опирався на вчення рабина Наума Писаря, котрий описав, як мудреці учились від пророків. "Чув я се од рабина Майяша, — пише учитель Сангарі, рабин Наум, а Сангарі в свою чергу переказує це каганові, щоб потім усе разом ввійшло до книги Халеві, — чув я од рабина Майяша, який навчався у достойників, а ті взяли се од пророків як заповідь, дану Мойсееві на Синайській горі. Вони остерігалися передавати наступним поколінням вчення самітників, що видно з наступних порад, які один старець на смертному ложі дає своєму синові:

— Синку мій, підпорядковуй у майбутньому свою мудрість, якої навчив тебе я, мудрості чотирьох приставлених до тебе мужів.

— Чому ж тоді, — запитав син, — ти сам ніколи це підпорядковував їхній мудрості свою?

— Тому, — відказав старець, — що сам я свою мудрість перейняв від багатьох, які, у свою чергу, навчились її теж від багатьох. Так я здобув свій власний досвід, а вони й далі дотримувалися свого. Натомість ти навчався від одної-єдиної особи — від мене. Тож краще тобі забути науку однієї особи і прийняти її від більшого числа людей…"

Про Сангарі говорять, що він перешкодив прибуттю арабського учасника полеміки до хозарського двору, подбавши про те, щоб полеміка відбулась у час несприятливого для арабського посланця розташування небесних світил, коли вся його віра могла уміститися в кухлі з водою. Зрештою, на ту полеміку Сангарі й сам ледве зумів прибути вчасно. Даубманусначводить про це наступну розповідь:

Ісак Сангарі вирушив у хозарську столицю кораблем. Але на корабель напали сарацини і почали вбивати на ньому все, що було живого. Євреї повистрибували в воду у пошуках рятунку, але пірати потопили їх веслами. Один тільки Ісак Сангарі спокійно залишався сидіти на палубі. Це здивувало сарацинів, і вони запитали в нього, чому він не стрибає, як усі інші, в море.

— Не вмію плавати, — збрехав Сангарі, і це врятувало йому життя. Замість того, щоб порубати його, пірати викинули Сангарі в воду і відпливли.

— Серце в душі — як король на війні, — підсумував Сангарі.

— Але людина й на війні часом повинна бути, як серце в душі.

Прибувши після цього на хозарський двір, Сангарі під час полеміки з християнським та ісламським представниками розтлумачив хозарському каганові його сон і своїми поясненнями схилив того до переходу разом із усім народом в єврейську віру — ту, яка чекає від майбутнього більшого, ніж від минулого. Слова, які промовив уві сні до кагана ангел "Богові любі твої наміри, але не діла твої", він розтлумачив, порівнявши їх із притчею про Адамового сина Сета.

"Існує величезна різниця, — промовляв Ісак Сангарі до кагана, — між Адамом, якого сотворив Єгова, і його сином Сетом, якого сотворив Адам. Виходячи з цього, Сет і всі люди за ним — то божий намір, але людське діло. Тому слід відчувати різницю між намірами й ділами. Наміри людські завжди були і залишаться чистим, божественним началом; вони — глагол або логос, який передує дії, виступаючи концептом тої дії, а діло є земним, носій імені — Сет. Недоліки й досконалості ховаються у ньому одні за другими, як дерев'яні ляльки-"матрьошки", що входять одна в одну. І тільки скидаючи одну ляльку з іншої, через більше до меншого, можна пізнати людину. Тому не думай, — закінчив свою промову Сангарі, — що ангел уві сні докоряв тобі тими словами —

навпаки, немає більшої помилки, ніж так думати. Очевидно, він лише хотів нагадати тобі, якою є справжня твоя природа…"

ТІБОН, ЄГУДА ІБН

ТІБОН, ЄГУДА ІБН (XII століття) — автор перекладу з арабської мови на гебрейську Книги про хозарів Юди Халеві, здійсненого в 1167 році. Всі невідповідності перекладу пояснюються двома наступними причинами. По-перше, кожне наступне видання було кастроване руками християнської інквізиції. По-друге, все залежало не тільки від Тібона, але й від обставин.

Переклад виходив точним, коли Ібн Тібон, перекладаючи, був закоханий у свою наречену, добрим — коли він був лютий, тягучим — коли завивали вітри, глибоким взимку, прокоментованим і переспіваним, коли падали дощі, а неправильним — коли він був щасливий.

Закінчуючи розділ, Тібон робив так, як чинили ще древні олександрійські перекладачі Біблії: він просив, щоб хтось читав йому вголос той переклад, відходячи з текстом у руках все далі від нього, а сам стояв і слухав. Зі збільшенням відстані текст губив свої частини у вітрі і за кутами будинків, розпорошувався, продираючись між кущів та дерев, загороджений стінами та брамами, позбувався іменників і голосних звуків, заламувався на сходах і, нарешті, розпочавши свій шлях чоловічим голосом, закінчував його жіночим, долинаючи з відстані одними лиш дієсловами й числами. А тоді читець повертав назад, і все починало відбуватися у зворотному порядку. Так Тібон поправляв свій переклад, опираючись на враження, отримані під час того читання в русі.

ХАЛЕВІ ЄГУДА

ХАЛЕВІ ЄГУДА (по-арабськи: Абу-ль-Хасан аль-Лаві, Халеві Молодший) (1075–1141) — головний гебрейський хроніст хозарської

полеміки, один із трьох найбільших гебрейських поетів Іспанії. Народився Єгуда в південній Кастілії, у містечку Тудела, і за волею батька, Самуїла Халеві, здобув блискучу освіту в мавританській Іспанії. "Є тільки одна мудрість, — записав Халеві пізніше. — Мудрість, розширена крізь сфери всесвіту, не більша від мудрості в найдрібніших тваринах. Відмінність лише та, що першу, створену з чистої матерії, вічної і тому вищої, може знищити хіба її Творець, в той час як тварини зроблені з матерії податливої, чутливої до різних змін, тому й мудрість їхня змінна — в залежності від спеки, холоду чи ще чогось, що має вплив на їхню природу". В талмудській школі Ісака Альфасі в Лусені Халеві вивчав медицину, знав кастильську та арабську мови. В арабському викладі він учив філософію, в якій відчувалися впливи древніх греків і про яку він записав: "У ній — самі лиш кольори, і нема жодного плоду — даючи поживу для розуму, вона не дає нічого для почуттів". Так виникло переконання Халеві у тому, що жоден філософ ніколи не стає пророком. Медик за освітою, Халеві надавав великого значення літературі та гебрейським магічним повір'ям, провівши усе своє життя в різних місцевостях Іспанії в товаристві поетів, рабинів та вчених того часу. Він вважав, що жіночі органи — то вивернуті чоловічі, про що говориться і в Книзі, хоча й іншими словами: "Чоловік є Алеф, Мем, Шин; жінка є Алеф, Шин, Мем. Колесо крутиться вперед і назад — немає кращого вгорі, як радість, немає гіршого внизу, як неправда..." Знавець Талмуду, Халеві дослідив закони алітерації Божого Імені й запропонував модерній біблійній екзегезі таблиці виникнення літер Й та Е. Йому належить вислів "Голосні є душею в тілі приголосних". Він стверджував, що час містить у собі вузли — "серця років", які своїм биттям відстукують ритм часу, простору й людських створінь, а через це вузлам таким відповідають певні вузлові події — діяння в плині часу. Він був переконаний, що відмінності між речами витікають із їхньої сутності: "Хтось міг би запитати: чому Він сотворив мене не ангелом? З таким же правом і черв може запитати: чому ти сотворив мене не людиною?" З тринадцяти років Халеві знав, що минуле стоїть на кормі, а майбутнє на носі, що корабель швидший від ріки, а серце від корабля, але пливуть вони в різні сторони. Збереглося біля тисячі поезій, автором яких вважають Халеві, і кілька його листів до друзів, котрі сповіщали його

про наступне: хто візьме окраєць до рота, той не зможе назвати свого імені, хто ж назве своє ім'я, тому згіркне окраєць у роті. Покинувши Кастілію, Халеві оселився в Кордові, яка належала тоді арабам і в якій уже багато століть не згасало зацікавлення хозарами. Тут він працює лікарем і створює ряд своїх ранніх віршів. Написані вони по-арабськи, і в їхньому акростиху відчитується ім'я автора. "Я — море з його буремними валами", — писав він сам про себе. "Диван" його поезій був знайдений в Тунісі, в рукописі, доповненому пізнішими джерелами. В XVIII столітті його перекладали на німецьку Гердер і Мендельсон. У 1141 році Халеві написав свій знаменитий прозовий твір про хозарів (Kitab al Khazari). На перших сторінках тієї книги описана полеміка, що відбулася на дворі хозарського кагана і учасники якої — ісламський доктор, християнський філософ та єврейський рабин — займалися тлумаченням одного сну. В наступних розділах учасників бесіди залишається лише двоє — рабин і хозарський каган, що знайшло відображення і в підзаголовку твору, який називається Книга аргументів і доказів на захист єврейської віри. Доки Халеві писав цю книгу, він вирішив зробити те ж саме, що й головний її герой, і вирушив з Іспанії на схід, щоб побачити Єрусалим. "Серце моє рветься на схід, — написав він тоді, — а я прикутий до крайнього заходу... Окрасо земна, утіхо світу, о, як вабить мене щось до тебе... хоча й нема вже більше царства твого, хоча на місці твого гойного бальзаму вже падають дощами одні лиш скорпіони й змії". Він ішов через Гренаду, Александрію, Тир і Дамаск, і легенди кажуть, що його шлях був розписаний слідами змій на піску. Під час подорожі він написав свої найбільш зрілі поезії, серед них і знамениту Сіоніду, яку читають у синагогах на день святого Аба. Помер він за два кроки від мети, біля священних берегів своєї прабатьківщини. За деякими свідченнями, його розтоптали сарацинські коні саме в ту хвилину, коли він побачив перед собою Єрусалим. Про боротьбу християнства й ісламу він писав: "Нема притулку, де знайшли б ми спокій, ані на Сході, ані на Заході... Чи переможе Ізмаїл, а чи здобудуть перевагу Едомеї (християни) — мені належить одне: страждання". Існує повір'я, що на могилі Халеві був викарбуваний напис: "Куди одійшли ви — віро, шляхетносте, скромносте й мудросте? Ми лежимо під сею плитою; і в

гробі ми невіддільні від Єгуди". Так і на Халеві підтвердилось прислів'я: "Усі шляхи ведуть до Палестини, і жоден не виводить з неї".

Свій знаменитий прозовий твір про хозарів Халеві писав по-арабськи, і в єврейському перекладі він побачив світ лише в 1506 році. Як арабський оригінальний текст, так і гебрейські переклади Ібн Тібона (1167) та Єгуди бен Ісака Кардинала витримали неодноразові перевидання. Гебрейський переклад, що вийшов у Венеції в 1574 і 1594 роках (особливо друге з тих двох видань), відчутно постраждав від рук цензури, та все ж завдяки вміщеним у книзі коментарям Юди Муската видання те має особливу цінність. В XVII столітті книгу Халеві про хозарів переклав латиною Джон Буксторф. Завдяки тому латинському перекладові з цензурованою версією книги Халеві про хозарів познайомилося широке коло європейських читачів. У тому виданні його праці аргументи гебрейського учасника хозарської полеміки Ісака Сангаріпротиставлені доказам анонімних ісламського та християнського учасників полеміки. Втім, у передмові до видання, підданого суворій цензурі, стоять слова Халеві: "Оскільки мене часто питають, які аргументи й відповіді я міг би запропонувати тим філософам, що різняться від нас мислями, чи людям інших віросповідань (крім християн), як же й єретикам, котрі живуть між нами і відступають від загальноприйнятого єврейського закону, я згадав те, що чув про докази і твердження відомого вченого, який полемізував з хозарським королем, тим самим, що чотири сотні років тому прийняв юдаїзм". Очевидно, та вказівка в дужках — "крім християн" — була дописана пізніше за розпорядженням цензури, бо у своїй книзі, всупереч ній, Халеві однаково говорив і про християнську віру. Таким чином, він говорив про три релігії — християнство, іслам та юдаїзм, зображаючи їх у символі дерева. На тому дереві — писав він — гілки із листям і цвітом означають християнство та іслам, натомість корінь є втіленням юдаїзму. Окрім того, хоча фактом і залишається, що ім'я християнського учасника полеміки не дійшло до нас, — ми знаємо, проте, його титул — філософ. Це звання "філософ", як іменують християнського учасника гебрейські та християнські (грецькі) джерела, насправді означає візантійський

університетський титул, і не слід розуміти його в звичайному значенні того слова.

Втім, твір Халеві у базельському латинському виданні Джона Буксторфа здобув велику популярність і видавець його отримав численні листи з приводу виходу книги. У своєму Хозарському словнику (1691) Даубманус вказує на те, що в той же час коментуванням книги займався і якийсь дубровницький єврей на ім'я Самуель Коен, а після виходу латинського перекладу з'явилися іспанський, німецький та англійський. Прокоментоване видання арабського оригінального тексту з паралельним гебрейським перекладом з'явилося в Ляйпцігу у 1887 році. Гіршфельд наголошував на тому, що Халеві, говорячи про природу душі, посилався, поруч з іншими джерелами, на один текст Ібн-Сіни (Авіценни).

Незабаром популярність Халеві зросла настільки, що про нього почали ходити легенди. Говорять, що Халеві не мав синів, а тільки одну дочку, чий син носив ім'я свого діда. Російська єврейська енциклопедія вважає це доказом недостовірності притчі про те, що дочка Халеві була одружена зі знаменитим вченим Абрагамом Ібн Езрою, бо син Езри не називався Єгуда. Той переказ, записаний на ідиш, уміщений у книзі Масех ха Шем Симона Акіби бен Йосефа, і в ній описується, як відомий граматик і поет з Толедо Абрагам бен Езра (помер у 1167 році) одружився в Хозарії з дочкою Халеві. Про те одруження Даубманус уміщає наступну легенду:

Абрагам бен Езра жив у тісній хатині на березі моря. Біля неї завжди росли пахучі зела, і вітри ніколи не могли розвіяти їхніх пахощів, а тільки переносили з одного місця на інше, неначе килими. Одного дня Абрагам бен Езра помітив, що пахощі змінилися. Це сталося тому, що він почув страх. Той страх у ньому спершу був глибоким, як його наймолодша душа, тоді ввійшов у середню, а потім — у третю, найстаршу душу Езри. І нарешті страх бен Езри зробився глибшим від його душі, і він не зміг залишатися довше в своїй хижі. Бажаючи вийти, він відчинив двері і побачив на них розіп'яту павутину, яка з'явилася за

ніч. Була такою ж, як і кожна інша павутина, лише рудої барви. Коли він спробував її подерти, виявилось, що павутина та майстерно виткана з волосся. І він почав шукати її власника. Не знайшовши жодного сліду, він, утім, помітив у місті чужинку, яка йшла зі своїм батьком. У неї були довгі руді коси, проте на бен Езру вона не звернула уваги. Наступного ранку бен Езра знову відчув страх, і на дверях вдруге побачив плетиво з рудої павутини. Коли того дня він зустрів дівчину, то простягнув їй дві гілки мирту.

Вона засміялася й запитала:

— Як ти пізнав мене?

— Я відразу помітив, — сказав він, — що у мені сидять три страхи, а не один.

Головна література. John Buxtorf, "Praefatio" до базельського видання книги Халеві латинською мовою (Liber Cosri, Basilae 1660); Lexicon Cosri, continens colloquium seu disputationem de religione, Regiemonti Borussiae excudebat typographic loannes Daubmannus, Anno 1691 (знищене видання); Еврейская энциклопедия. СПб., 1906–1913. Т. 1–16, в 1 томі поміщена велика стаття і література про Халеві; вибіркова бібліографія наведена у виданні J. Halevi, The Kuzari (Kitab al Khazan). New York, 1968. P. 311–313; найновіше двомовне видання віршів у Arno Press, New York, 1973; Encyclopedia Judaica, Jerusalem, 1971.

ХОЗАРИ

ХОЗАРИ — войовничий народ, який між сьомим і дев'ятим століттями заселяв Кавказ, мав могутню державу, кораблі на двох морях — Каспійському та Чорному, вітрів стільки, як риби, три столиці — літню, зимову й військову, і роки — високі, мов сосни. Вони сповідували невідому на сьогодні релігію, поклонялись солі, а свої храми видовбували у підземних соляних печерах або в соляних скелях. Халеві

пише, що хозари прийняли юдаїзм у 740 році, а останній хозарський каган Йосиф налагодив зв'язки навіть з іспанськими євреями, вирушивши в плавання на сьомий день, коли земля кляне людину, і ті прокльони самі штовхають корабель від берега. Ті зв'язки розірвалися у 970 році, коли руси завоювали хозарську столицю і знищили хозарську державу. Після того якась частина хозарів приєдналась до східноєвропейських євреїв, а інша — до арабів, турків чи греків, через що сьогодні нам відомо лише про ті малі оази хозарського життя, які без мови й віри продовжували своє існування у самостійних общинах на території Східної та Середньої Європи аж до другої світової війни (1939), а потім і зовсім зникли. Єврейський варіант написання їхнього імені — кузари (pl. кузарім). Традиційно вважають, що у хозарів юдаїзм прийняла тільки знать, а проте відомо, що в період між VII і X століттями на території Паннонської низовини існував осередок юдаїзації, який окремі джерела приписують хозарам (Челарево). Друтмар Аквітанський біля 800 року у Вестфалії згадує про "gentes Hunorum que ab et gazari vocantur", наголошуючи, що були вони сильними, прийняли обрізання і належали до Мойсеевої віри. Кіннам у XII столітті пише, що хозари живуть за законами Мойсея, хоча й не зовсім чистими. Про каганів-євреїв згадується в арабських джерелах уже з X століття (Ібн Рустах, Істахрі, Ібн Хаукал).

Цікаві дані про хозарів зібрані в одному документі, який має назву хозарського листування. Цей документ, що дійшов до нас принаймні у двох списках, один з яких — більш вичерпний — ще не досліджений наукою до кінця. Він зберігається в Оксфорді і являє собою листування єврейською мовою між хозарським королем Йосифом та Хаздаєм Ібн Шапрутом з мавританської Іспанії, який у середині X століття писав до хозарського короля, прохаючи його відповісти на наступні запитання:

1. Чи існує де-небудь на світі єврейська держава?

2. Як євреї з'явилися в Хозарії?

3. Як відбувався перехід хозарів у юдейську віру?

4. Де живе король хозарів?

5. До якого племені він належить?

6. Яка його роль у війнах?

7. Чи припиняють війни у Суботу?

8. Чи володіє хозарський король якими-небудь відомостями про можливий кінець світу?

У відповідях були пояснені причини хозарської полеміки, яка передувала наверненню хозарів у юдаїзм.

Про ту полеміку згадувалося ще в одному джерелі, яке не збереглося до сьогодні. У статті зі свого видання, яка говорить про хозарів, Даубманус посилається на працю Про хозарські справи (очевидно, мова йде про якесь латинське джерело). Із заключних слів цієї праці видно, що в найбільш ранніх її розділах уміщалися відомості, які, цілком ймовірно, допомогли єврейському представникові, рабину Ісаку Сангарі, в його приготуваннях до хозарської місії, під час якої він взяв участь у відомій полеміці. У збережених розділах тої праці говориться про наступне:

Про назву хозари — хозарська держава називається кагановим царством, або каганатом; первісна назва хозарського царства, яке існувало до каганату і створило його мечем, не збереглася. Хозарів у державі неохоче називають їхнім іменем. Завжди використовують якусь іншу назву, уникаючи імені хозари. На територіях зі сторони Криму, де живуть також і грецькі поселенці, хозарів називають негрецьким населенням, або ж греками, що не прийняли християнства; на півдні, де живуть євреї, їх зовуть неєврейськими мешканцями; на сході, де якусь частину населення складають араби, хозарів називають неісламською меншиною. Ті хозари, які перейшли в одну з чужинських вір (єврейську,

грецьку чи арабську), вже й не вважаються хозарами, а причисляють їх до євреїв, греків чи арабів, хоча у протилежних випадках, коли трапляються рідкісні й випадкові переходи з інших вір у хозарську, всіх новонавернених у хозарському середовищі продовжують називати тим самим іменем, що й раніше, тобто не вважають їх хозарами, хоча вони й належать до хозарської віри, а й далі іменують греками, євреями чи арабами. Зовсім недавно один грек, замість того щоб назвати якогось чоловіка хозарином, висловився у наступний спосіб: "Майбутніми євреями іменують у каганаті тих неприєднаних до грецької віри, котрі розмовляють хозарською мовою". В хозарській державі можна зустріти вчених-євреїв, греків і арабів, які чудово знають хозарське минуле, їхні книги і пам'ятки та докладно і захоплено оповідають про це, а деякі з них навіть пишуть хозарську історію; проте самим хозарам це заборонено, і про своє минуле вони не сміють ані говорити, ані писати книг.

Хозарська мова співуча, нею гарно звучать вірші, які я чув, але не запам'ятав; кажуть, що їх склала одна з хозарських царівен. Та мова має сім родів, себто, крім чоловічого, жіночого й середнього родів, у ній є рід для євнухів, для жінок без статі (тих, котрі покарані й обкрадені арабським шайтаном), рід для тих, хто змінює свою стать — чи то чоловіків, що стають схожі на жінок, а чи навпаки, і рід для хворих на проказу, які під час хвороби повинні змінювати свою мову так, щоб кожен, з ким вони будуть розмовляти, відразу міг побачити їхню болячку. Дівоча вимова відрізняється у них від хлопчачої, а чоловіча — від жіночої, бо хлопчики вчать арабську, єврейську або грецьку в залежності від того, чи живуть вони у місцевості, де є греки, чи там, де хозари змішані з євреями, а чи в місцях, з яких походять сарацини й перси. Через те у хлопчиків і в хозарській мові чується єврейське камеш, холем і шурек, велике, середнє й мале "у" і середнє "а". Дівчатка, натомість, не вчать єврейської, грецької чи арабської, і їхня вимова інакша й чистіша. Відомо, що коли зникає якийсь народ, в першу чергу втрачаються його найвищі верстви разом з письменством; залишаються тільки книги закону, який народ знає напам'ять. Те ж саме можна сказати і про хозарів. Ціни на проповіді хозарською мовою у їхній

столиці — непомірні, натомість проповіді єврейською, арабською чи грецькою мовами зовсім дешеві або й взагалі дармові. Незвичним є те, що хозари, перебуваючи поза межами своєї держави, уникають зізнаватися один перед одним, що вони є хозарами, більш радо обходять один одного стороною, не відкриваючи свого походження, і тримають у таємниці те, що вони говорять і розуміють по-хозарськи, до того ж ховаються більше від своїх, аніж від чужинців. У самій державі в громадських і адміністративних службах вище цінуються ті, хто виявляє своє недостатнє знання хозарської мови, хоча вона і є офіційною мовою. Через це навіть ті, хто добре знає хозарську, часто навмисне говорять чужинською вимовою, з помилками і перекрученнями, з чого мають очевидну користь. І навіть за перекладачів з хозарської на, скажімо, єврейську, чи з грецької на хозарську беруть таких, що помиляються в хозарській мові або принаймні роблять вигляд, що помиляються.

Судове право — за одну і ту ж саму провину, згідно з хозарськими законами, у місцях проживання євреїв покарання виносило рік чи два галерних робіт; у місцевостях, населених арабами, той термін не перевищував половини року; там, де живуть греки, за ту ж саму провину на галеру взагалі не відправляли, а у центральній частині держави, яка єдина мала назву хозарського повіту (хоча хозарів у всіх без винятку місцевостях було найбільше), за ту ж провину голова злітала з плечей.

Сіль і сон — літери хозарської азбуки носять назви страв, що соляться, а числа іменуються за сортами солі, хозари ж розрізняють сім її сортів. Не старіють від єдиного тільки соленого погляду Бога, бо хозари вірять, старіють лиш від поглядів — чи то своїх на власне тіло, а чи чужих; вони орють і роздирають тіла навколо себе найрізноманітнішим і найсмертельнішим оруддям, створеним з їхніх пристрастей, ненавистей, намірів і бажань. Хозарською молитвою є плач, бо сльози — частка Бога: на їхньому дні завжди осідає трохи солі, як на дні молюска перлина. Часом хозарські жінки беруть хустини і складають їх, згинаючи якомога більше разів, — це їхня молитва. Крім того, в хозарів високо розвинутий культ сну. Вважається, що той, хто

загубить сіль, не зможе заснути. Це свідчить про ту повагу, яку виявляють до сну в їхньому середовищі, але це не все, існує ще щось, чого я не зміг збагнути, так як зі скрипу коліс не можна вгадати шляху. Вони вважають, що особи, які населяють минуле кожної людини, лежать у її спогадах, ніби засуджені чи прокляті; вони не можуть там змінитися, не можуть зробити жодного іншого кроку, крім тих, які вже зробили раніше, не можуть зустрітися ні з ким іншим, окрім тих, з ким колись зустрічалися, не можуть навіть постаріти. Єдина свобода, яка зосталася предкам, цілим вимерлим народам отців і матерів, котрі живуть у наших спогадах, — короткий відпочинок в наших снах. Тут, у снах, ті особи зі спогадів знаходять малу краплю свободи, починають рухатися, зустрічають нових людей, змінюють партнерів у ненависті й коханні й хапають кожен свою крихту того примарного життя. Через це сон займає важливе місце у хозарській вірі — бо минуле, назавжди ув'язнене в самому собі, тільки у снах знаходить якусь частку свободи і нових можливостей.

Переселення — про старі хозарські племена говорять, що через кожні десять поколінь вони переходили з місця на місце і під час кожного такого переселення перетворювалися з військового народу на купецький. Несподівано замість умілого поводження із шаблею і списом вони починали розумітися в цінах на кораблі, хати й левади, безпомилково визначаючи їх у дзвоні дукатів або в бряжчанні срібла. Цей факт має багато пояснень, але для мене найпереконливішим здається те, яке каже, що в такі періоди вони ставали неплідними й тому, щоб зберегти свій рід і відновити плодючість, змушені були переселятися на нові місця. А потім, коли плодючість їхня поверталася, вони й самі верталися назад, до старих місць, і знову бралися за списи.

Релігійні обряди — хозарський каган не допускає втручання церкви у державні чи військові справи. Він каже: "Якби шабля мала два руків'я, вона була б ціпом". Такий підхід є однаковим як до хозарської, так і до єврейської, грецької чи арабської віри. Але, з одного корита всі ситими не будуть. Бо якщо наша, або грецька чи арабська віри пустили коріння в інших державах і мають звідти сильну підтримку від своїх

одноплемінників та інших народів, то хозарська віра — єдина в державі, яка не відчуває такої підтримки іззовні. Тому від такого ж тиску вона терпить незмірно більше, а це означає, що три інші віри за її рахунок стають сильнішими. Прикладом служить недавня каганова спроба зменшити в країні монаші володіння і число храмів на десяток для кожного віросповідання. Оскільки хозарських храмів і до того було менше, ніж єврейських, арабських чи грецьких, то очевидно, що й тут найбільше постраждала хозарська церква. Таке зустрічається на кожному кроці. Зникають, наприклад, хозарські кладовища. У тих частинах держави, де є греки, як у Криму, євреї, як у Таматарсі, чи араби і перси, як на перському кордоні, хозарські цвинтарі все частіше замикаються на колодки, поховання за хозарським обрядом забороняються, а шляхи заповнені хозарами-смертниками, котрі йдуть, аби померти у тій частині своєї землі, де біля столиці Ітіль ще є діючі хозарські кладовища. Душі їхні ледь в тілі тримаються; весь шлях — їхній. "Ми не маємо достатньо глибокого минулого, — нарікають хозарські священики, які все це, звичайно, бачать, — необхідно чекати повноліття нашого народу, щоб минуле збільшило свої засіки і створило достатньо широку основу для успішної побудови майбутнього".

Цікаво, що в хозарській державі живуть греки та вірмени, які належать до єдиної — християнської — віри, проте безперестанку між собою сваряться. Втім, результат їхніх сварок завжди однаковий, і щоразу вказує на мудрість обидвох сторін: після кожної суперечки і греки, і вірмени вимагають для себе окремих храмів. Оскільки хозарська держава схвалює такі їхні розширення, вони після кожної сварки стають міцнішими і подвоюють число християнських храмів, що, звичайно, завдає шкоди хозарам і їхній вірі.

Хозарський словник — охоплює книги читачів снів, однієї з найсильніших релігійних сект хозарів. Цей словник є своєрідною версією їхнього Святого Письма — Біблії. Наповнений біографіями різних осіб чоловічої та жіночої статі, Хозарський словник є мозаїчним портретом одної-єдиної постаті — тої, яку ми називаємо Адамом Кадмоном. Подаємо два уривки з того словника:

"Істина прозора і непомітна, а брехню видно здалеку, вона не пропускає ані світла, ані погляду. Існує ще й третє, де ті дві речі поєднуються, і так буває найчастіше. Одним оком ми дивимось крізь істину, і той погляд назавжди зникає в безконечності, а другим крізь брехню не бачимо ані п'яді, і той погляд не може йти далі, він залишається на землі і є нашим; отак перекосом і йдемо ми через життя. Тому-то істину не можна осягнути незалежно, так, як брехню, а лиш у порівнянні її з брехнею. Лише порівнюючи пробіли і букви з нашої Книги. Бо пробіли в Хозарському словнику означають прозорі місця Божої істини та імені (Адама Кадмона). А чорні літери між білими порожнинами — то місця, де наші погляди не занурюються глибше поверхні...

Ці літери ще можна порівняти з твоїми вбраннями. Взимку ти натягаєш на себе вовняний одяг або хутро, шалика, капелюха, вивернутого на зимовий бік, і міцно підперізуєшся, улітку одягаєш льон, випускаєш сорочку і скидаєш усе тяжке, а між літом і зимою знову щось додаєш чи забираєш — отак є і з читанням. У різні роки твого життя різним буде зміст твоїх книг, як в різні пори року буде різним і твоє вбрання. Зараз Хозарський словник — ще тільки нагромадження невпорядкованих літер, імен і псевдонімів (Адама Кадмона). Але згодом ти одягнешся і матимеш більше... А сон є п'ятницею для того, що на яві зоветься Суботою. І він зв'язаний з Нею, і є одним цілим із тим днем, і того ж самого треба дотримуватися й далі, йдучи за порядком днів (четвер — для неділі, понеділок — для середи і т. д.). Хто зуміє прочитати їх усі разом, той матиме їх і матиме частину тіла (Адама Кадмона) у собі..."

З надією, що мої слова допоможуть рабинові Ісаку, саме стільки зумів оповісти я, хто в п'ятницю зоветься Ябел, у неділю — Тубалкаїн, і тільки в суботу — Юбал. Тепер, після трудів, я відпочину, бо згадування — то перманентне обрізання.

ХОЗАРСЬКА ПОЛЕМІКА

ХОЗАРСЬКА ПОЛЕМІКА — згідно з гебрейськими джерелами — головна подія, пов'язана з наверненням хозарів у юдаїзм. Дані про ту подію — суперечливі й скупі, через що не встановлена навіть точна дата полеміки, а час юдаїзації плутають з часом гостювання у хозарській столиці трьох тлумачів снів. Найдавніше збережене в джерелах свідчення належить до X століття і являє собою листування хозарського кагана Йосифа (який в той час уже сповідував юдаїзм) з міністром кордовського халіфа Хаздаєм Ібн Шафрутом. На прохання Хаздая, котрий був євреєм, каган описав обставини, що супроводжували перехід хозарів у єврейську віру. Як видно з того листування, відбулося це за часів правління кагана Булана після явлення одного ангела, відразу ж після захоплення Ардабіла (біля 731 року). Саме тоді, якщо вірити цьому джерелу, в палатах хозарського кагана була проведена релігійна полеміка. Після того як єврейський представник переміг грецького і арабського учасників, хозари перейшли в юдаїзм, що відбулося вже за правління кагана Овадія, наступника кагана Булана. Іншим джерелом є уривок одного єврейського тексту, знайденого в 1912 році у Кембриджі в Англії і який виявився частиною рукопису з каїрської синагоги (вид. Schechter). Той текст був написаний біля 950 року одним євреєм, хозаром за походженням, і відправлений разом з листом кагана Булана до міністра Шапрута як додаток до того листа. Згідно з цим джерелом, юдаїзація хозарів почалася ще до полеміки, і відбулося це наступним чином. Один єврей, що не сповідував юдаїзму, відзначився у війні й став хозарським каганом. Його дружина разом зі своїм батьком сподівалися, що після цього він перейде у віру своїх предків, але той все зволікав. Злам (як вказано у Даубмануса) наступив тоді, коли одного вечора каганова дружина сказала йому:

Під небесним ковшем, у долинах, де з'єднуються солоні й прісні роси, росте величезний отруйний гарбуз, а на його корі, перетворюючи його отруйну кров у ласощі, виростають маленькі їстивні гриби надзвичайного смаку. Олені з тих долин повертають собі чоловічу силу, об'їдаючи ті гриби. Якщо ж хтось із них буває неуважним і кусає занадто глибоко, то разом із грибом відгризає й шмат гарбуза і помирає від отрути.

Щовечора, цілуючи свого милого, я думаю: немає нічого дивного в тім, що одного разу я вкушу занадто глибоко...

Після цих слів каган схилився до юдаїзму, і відбулося це ще до полеміки, яка, згідно з тим джерелом, відбулася під час володарювання візантійського царя Лева III (717–740). Після полеміки юдаїзм повністю утвердився в хозарів і сусідніх з ними народів за правління кагана Саврієла, в якому слід бачити одну й ту ж особу з каганом Овадієм, бо, як свідчить Даубманус, у парні роки свого царювання він називався Саврієлом, а в непарні — Овадієм.

Найбільш об'ємне гебрейське джерело про хозарську полеміку є в той же час і найбільш достовірним, хоча воно й належить до пізніших, аніж згадані вище. Це — книга Al Khazari Юди Халеві, відомого поета і хроніста хозарської полеміки. За твердженням Халеві, полеміка і перехід хозарів у єврейську віру відбулися за 4 століття до написання ним своєї праці, тобто у 740 році. Нарешті, треба згадати і про відкриття Bacher-а, який вважає, що непрямі вказівки на юдаїзацію хозарів можна знайти в мідраш-літературі. Легенди про ту подію були найбільш поширені в Криму, на півострові Тамань і в місті Таматарха, відомому як єврейське місто у хозарському царстві.

В найкоротших словах, подія, що стала предметом уваги всіх згаданих джерел, відбувалася наступним чином. У літній столиці кагана на березі Чорного моря, там, де грушки на деревах восени білили вапном, а взимку зривали їх свіжими, зійшлося три теологи — один єврейський рабин, один християнин-грек і один арабський мулла, і каган оголосив їм про своє рішення перейти разом з усім народом у віру того з них, хто найкраще розтлумачить його сон. У тому сні хозарському каганові явився ангел і промовив: "Богу втішні твої помисли, але діла твої — ні". Навколо тлумачення цих слів розгорнулася суперечка, і гебрейські джерела, про які згадує Даубманус, описують розвиток подій наступним чином.

На початку диспуту гебрейський представник, рабин Ісак Сангарі, мовчав, даючи можливість висловитися двом іншим посланцям — грекові й арабові. Коли вже почало здаватися, що каган віддав перевагу аргументам ісламського учасника, в розмову втрутилася хозарська царівна на ім'я Атех, звернувшись до араба з наступними словами:

Ти надто мудрий, коли говориш тут зо мною. А я дивлюсь на хмари, які бредуть, зникаючи за горами, і пізнаю у них свої відлинулі думки. Часом із них капають сльози, та в ті короткі миті, як хмари розходяться, я бачу межи ними трохи чистого неба з твоїм лицем на дні, бо лиш тоді ніщо не заважає мені бачити тебе таким, яким ти є.

На це мулла сказав каганові, що він не пропонує хозарам нічого лукавого, а лиш святу книгу Коран, бо хозари не мають своєї Божої книги: Ми всі навчилися ходити, бо зліплені ми з двох кульгавих; проте ви ще й досі кульгаєте.

Тоді царівна Атех спитала в араба:

— Кожна книга має батька і матір. Батька, який помирає, запліднивши матір, і дає дитині ім'я. І має (книга) матір, яка народжує дитину, вигодовує її своїм молоком і випускає в світ. Хто є матір'ю вашої Божої книги?

Коли араб не зумів відповісти на це запитання, а тільки ще раз наголосив, що він не пропонує жодного обману, а лише Божу книгу — провісницю любові між Богом і людиною, царівна Атех завершила розмову наступними словами:

Перський шах і грецький цар на знак миру вирішили обмінятися безцінними дарами. Одні посланці з дарами вирушили з Царгороду, а інші — з Ісфагану. Вони зустрілися в Багдаді і тут довідались, що Надира, перського шаха, скинули з престолу, а грецький цар помер. Так глашатаї обидвох держав якийсь час були змушені залишатися в

Багдаді, не знаючи, що робити з дарами і потерпаючи за своє життя. Але помітивши, що день за днем залишаючись на одному місці, помалу витрачають їх, почали радитися, що мають робити. Один із них сказав:

— Хоч що б ми не зробили — все буде недобре. Либонь, візьміть собі по дукату, а решту киньмо.

Так вони й зробили.

А що робити з нашою любов'ю нам, тим, хто шле її один до одного з глашатаями? Чи не зостанеться й вона в руках посильних, які візьмуть собі дукат, а решту кинуть?

Почувши ці слова, каган вирішив підтримати царівну, відмовив арабові у висловах, які наводить у своїй праці Халеві:

— Чому християни й мусульмани, котрі ділять між собою населену частину світу і яко монахи чи пустельники, в постах і молитвах служать кожен своєму богові з чистими намірами, — чому сі без упину воюють межи собою і досягають свого лише вбивствами, віруючи, що се — найпобожніший шлях, котрий наблизить їх до Бога? Вони воюють і вірять, що нагородою їм буде рай і вічне блаженство. Неможливо, однак, поєднати перше з другим.

Продовжуючи далі, каган закінчив свою мову наступними словами:

— У твого халіфа — могутні кораблі з зеленими вітрилами і воїни, які жують з обох сторін. Якщо ми перейдемо в його віру, що залишиться від хозарів? Мабуть, що краще нам, коли вже сього треба, прихилитись до євреїв, які прийшли сюди з Хорезму в часи Кітабії, перетворені греками на вигнанців і безпритульних блукачів? У них немає іншого війська, окрім того, що може увійти в храм чи у сувій, наповнений їхніми письменами.

І тоді нарешті каган звернувся до гебрейського представника, запитуючи в нього, що він може сказати про свою віру. Равві Ісак Сангарі відповів на те, що хозари не повинні переходити у жодну нову віру. Нехай вони залишать давню. Коли всі здивувалися таким словам, равві пояснив:

— Ви не хозари. Ви — євреї, отож і повертайтеся туди, де ваше місце: до живого Бога своїх предків.

І тоді равві почав викладати своє вчення каганові. Дні текли, ніби дощ, а він говорив і говорив. Спочатку він оповів каганові про сім речей, створених до сотворіння світу, і були се Рай, Тора, Правда, Ізраїль, Престол слави, Єрусалим і Месія, син Давидів. Потім назвав йому Речі найвищі: дух Бога живого, повітря із духа, вода із вітру та вогонь із води. А тоді сказав йому імена трьох матерів, і були ними: у всесвіті — вітер, вода й вогонь, у душі — груди, живіт і голова, у році — волога, мороз і спека. І сім подвійних суголосних: Бет, Гімел, Далет, Каф, Пе, Реш і Тав, а се: у всесвіті — Сатурн, Юпітер, Марс, Сонце, Венера, Меркурій і Місяць; у душі — мудрість, багатство, власть, життя, милість, рід і благодать, а в році — Субота, четвер, вівторок, неділя, п'ятниця, середа й понеділок…

І каган почав розуміти мову, якою розмовляв Бог у раю з Адамом, і промовив: те вино, яке я ціджу зараз, питимуть ще й інші після мене.

Довгі бесіди кагана з равві Ісаком можна знайти у книзі Єгуди Халеві про хозарів, а сам перехід кагана в нову віру описаний у ній наступним чином:

"Після того хозарський каган, як записано в історії хозарів, вирушив зі своїм візиром у безлюдні гори на березі моря і одної ночі дійшов до печери, в якій святкували Пасху євреї. Відкрившись їм і назвавши себе, вони прийняли їхню віру й були обрізані в печері, а тоді повернулися назад до свого краю з палким бажанням вивчати єврейський закон.

Проте навернення це зберігалось в таємниці, аж доки не з'явилася нагода відкритись спершу декільком найближчим друзям. Коли число втаємничених зросло, про подію оголосили прилюдно й закликали решту хозарів перейти в єврейську віру. А тоді попросили в різних землях вчителів і книг і почали вивчати Тору…"

Перехід хозарів у юдаїзм і справді відбувався у дві фази. Перша настала відразу після перемоги хозарів над арабами в 730 році під Ардабілом, що на південь від Кавказу, коли усі награбовані в бою цінності пішли на будівництво храму за біблійним взірцем. Тоді, біля 740 року, юдаїзм був прийнятий у своїх найзагальніших рисах. Хозарський каган Булан запрошував рабинів з інших земель, і ті поширювали єврейську віру між хозарами. Виглядає на те, що в цій ранній юдаїзації хозарів взяли участь і хорезманці, які після придушення Хурсатового повстання у шістдесятих чи вісімдесятих роках VIII століття перейшли під проводом рабина на хозарську сторону.

Реформу того первісного юдаїзму здійснив біля 800 року каган Овадій, почавши будувати синагоги, відкриваючи школи і знайомлячи хозарів з Торою, Мішною, Талмудом і єврейською літургією, себто впровадивши рабинський юдаїзм.

Важлива роль у всіх тих подіях належала у своєрідний спосіб і арабам. Центральні постаті хозарської держави прийняли юдаїзм у той період, коли в країні зменшились ісламські впливи, що було результатом боротьби за владу в арабському халіфаті двох династій — Омейядів та Аббасидів. Таким чином, твердження Масуді про те, що король хозарів став євреєм за часів правління халіфа Гаруна аль-Рашида (786–809), добре узгоджується з часом реформи юдаїзму, проведеної хозарським каганом Овадієм.

ХОЗАРСЬКИЙ ГЛЕК

ХОЗАРСЬКИЙ ГЛЕК — один хозарський читач снів, котрий ще був учнем у монастирі, отримав якось у дарунок глека й поставив його в своїй келії. Увечері він поклав у нього свого персня, а коли на ранок хотів вийняти — не знайшов його. Він даремно засовував досередини руку, намагаючись дістати дна. Оскільки глечик був не глибшим, ніж сягає рука, це здивувало учня. Він пересунув його, проте під глечиком була гладка підлога без жодного в ній отвору, а глечик знизу мав таке ж дно, як і будь-який інший. Тоді він узяв палицю і спробував нею сягнути до денця, та знову без успіху: дно ніби втікало. Він подумав: "Де я, там і моя межа", — і звернувся до свого вчителя — Мокадаси аль-Сафера, попросивши його пояснити, що означає той глек. Учитель взяв камінця, кинув його до глека і почав рахувати. Коли він дорахував до 70, з глечика почувся плюскіт, ніби щось упало в воду, і вчитель промовив:

— Я міг би пояснити тобі, що означає твій глек, але подумай сам, чи воно тобі треба. Щойно я скажу тобі, чим він є, як глечик неминуче почне вартувати для тебе і для інших менше, аніж зараз. Бо чого б він не вартував, він все одно не може вартувати більше від усього, а щойно я скажу тобі, чим він є, як він умить перестане бути всім тим, чим він не є, а стане лише тим, чим є тепер.

Коли учень погодився з міркуваннями вчителя, той взяв палицю і розбив глека. Хлопець вражено запитав у нього, нащо він робить таку шкоду, та вчитель відповів:

— Шкода була б тоді, якби я сказав тобі, для чого він служить, а потім розбив. А так, оскільки ти не знаєш його призначення, шкоди нема, бо він і далі буде тобі служити, ніби й не розбитий…

Справді — хозарський глек служить і нині, хоча його давно нема.

ШУЛЬЦ Д-Р ДОРОТА

ШУЛЬЦ д-р ДОРОТА (Краків, 1944 —...) — славістка, професор Єрусалимського університету; дівоче прізвище — Квашнєвська. Ні в архівних документах Краківського Ягеллонського університету в Польщі, де вчилася Квашнєвська, ні серед паперів Єльського університету в Сполучених Штатах Америки чи поміж записів про присвоєння Дороті Квашнєвській звання доктора наук немає жодних даних про її походження. Дочка єврейки та поляка, Квашнєвська народилась у Кракові за незвичайних обставин. Її мати залишила дочці листа зі словами, що належали батькові Дороти Квашнєвської. Слова ті говорили: "Моє серце мені є дочкою; доки я рівняюся за зорями, воно рівняється за місяцем і болем, який чекає на краю всього..." Квашнєвська так ніколи й не змогла дізнатися, хто був автором тих слів. Брат її матері, ашкеназі Шолем, зник у 1943 році під час єврейських погромів у окупованій німцями Польщі, але перед тим встиг врятувати свою сестру. Не довго думаючи, він роздобув для сестри підроблені документи на ім'я якоїсь полячки і одружився з нею. Вінчання відбулося у Варшаві, в церкві Св. Томи й було зареєстроване як шлюб між вихрещеним євреєм і полячкою. Коли він зник — з люлькою у зубах, набитою чаєм замість тютюну, — його сестра й дружина Анна Шолем, яка й далі вважалася полячкою і продовжувала носити дівоче ім'я якоїсь Анни Закевич, розлучилася зі своїм чоловіком (а одночасно й братом, про що, звісно ж, знала тільки вона одна) і так врятувала своє життя. Одразу ж після цього вона вдруге вийшла заміж за якогось вдівця Квашнєвського, що мав очі, як рябі яйця, безкостий язик і рогаті думки. У шлюбі з ним вона народила одну-єдину дитину — Дороту Квашнєвську. Після закінчення студій славістики Дорота переїхала до США, захистила докторську дисертацію на тему давніх слов'янських літератур, але коли Ісак Шульц, котрого вона знала ще зі студентських років, перебрався до Ізраїлю, разом із ним поїхала й Дорота. В 1967 році під час ізраїльсько-єгипетської війни Ісак був поранений, а в 1968 році вона вийшла за нього заміж і залишилася жити в Тель-Авіві та Єрусалимі, де читала курс історії раннього християнства у слов'ян, але весь час відсилала у Польщу листи на своє власне ім'я. На конвертах вона писала свою колишню краківську адресу, і ті листи, відправлені Квашнєвською (в заміжжі Шульц) до самої себе, зберегла нерозкритими господиня її

колишнього помешкання у Польщі, сподіваючись, що колись таки зможе вручити їх Квашнєвській. Усі листи, крім одного чи двох, короткі і являють собою щось схоже до щоденника д-ра Дороти Шульц за період з 1968 до 1982 року. З хозарами вони пов'язані у той спосіб, що в останньому з них, написаному в камері попереднього ув'язнення в Царгороді, згадується про хозарську полеміку. Листи подаються тут у хронологічній послідовності.

1.

Тель-Авів, 21 серпня 1967

Люба Доротко,

Росте в мені тут відчуття, що в піст я їм свій хліб, а у скоромні дні — чужий. Доки пишу тобі ці рядки, я знаю, що ти вже стала молодшою за мене там, у своєму Кракові, в нашій кімнатці, де завжди п'ятниця і де нас напихали цинамоном, наче яблука. Якщо ти колись отримаєш цього листа, то, прочитавши його, будеш старшою, ніж я.

Ісакові вже краще, він лежить у якомусь військовому шпиталі, але швидко йде на поправку, і це видно з літер у його листах. Він пише, що бачить у снах "триденну краківську тишу, два рази підігріту й присмалену на споді". Скоро ми зустрінемось, і я боюся тої зустрічі не тільки через його рану, про яку ще нічого не знаю, але й тому, що всі ми — дерева, прив'язані до своїх тіней.

Я рада, що ти, яка не любить Ісака, залишилась там, далеко від нас. Тепер нам з тобою легше любити одна одну.

2.

Єрусалим, вересень 1968

Доротко,

Всього лиш кілька слів: запам'ятай собі назавжди — ти працюєш, бо не вмієш жити. Якби ти вміла жити, то не працювала б і жодна наука не була б тобі потрібна. Проте, нас завжди вчили лише працювати, і ніхто не вчив жити. От і я теж не вмію. Я йшла за псами незнайомою стежкою в густому лісі. Над стежкою спліталися гілки. Дотягаючись до своєї їжі — до світла — дерева творили красу. Я ж зі своєї їжі можу створити лише спогад. Я не стану гарною через свій голод. До тих дерев мене прив'язує щось відоме їм, але чуже мені. А їх до мене прив'язують одні лиш мої пси, які сьогодні лащаться до мене більше, ніж завжди. Бо їхній голод кращий, коли він іде з дерев, а не з мене. Де ж тут твоя наука? В науці, щоб іти далі, досить знати лиш останнє слово свого фаху. З красою все по-іншому.

Ісак повернувся, його рубці заховані під одягом, він гарний, як і колись, і схожий до пса, навченого виводити краков'як. Він любить мою праву цицю більше, ніж ліву, і ми кохаємось без міри. В нього довгі ноги, якими він перестрибував сходинки на Вавелі і які тепер по черзі закручує навколо своїх колін, коли сидить. Моє ім'я він вимовляє так, як вимовляли його на самому початку, перед усіма вживаннями, ще до того, як воно прим'ялося, переходячи з уст в уста… Давай домовимося з тобою і поділимо між собою ролі: ти у своєму Кракові і далі займайся наукою, а я тут буду вчитися жити.

З.

Хайфа, березень 1971

Дорога і незабутня Доротеє,

Давно вже я тебе не бачила і не знаю, чи й упізнала б. Може, й ти мене більше не пам'ятаєш і не думаєш про мене в тих покоях, у яких клямки на дверях чіпляються за рукави. Я згадую польські ліси і бачу

тебе, як біжиш крізь вчорашню зливу, краплі якої стукають голосніше, коли падають з високих гілок, і тихіше — коли з низьких. Я пам'ятаю тебе дівчинкою і бачу, як швидко ти ростеш, швидше від своїх нігтів і свого волосся, а разом з тобою, тільки швидше за тебе, росте в тобі ненависть до нашої матері. Чи варто було так сильно ненавидіти її? Тут навіть пісок пробуджує в мені жагу. Але з Ісаком вже довший час я відчуваю себе якось незвично. Це не залежить від нього чи від нашого з ним кохання. Це пов'язано з чимось третім. З його раною. Він читає у ліжку, я лежу поруч і гашу світильника тоді, коли починаю його хотіти. Декілька хвилин він продовжує лежати непорушно, так само втупившись у свою книжку, і я бачу, як його думки скачуть по невидимих рядках. А тоді він повертається до мене. Та щойно ми торкаємось один одного, як я відразу відчуваю страшний рубець від його рани. Після кохання ми лежимо, втупившись кожен у свою темряву, і одного такого вечора я запитала в нього:

— Це було вночі?

— Що? — відказав він, хоча й знав.

— Коли тебе поранили.

— Так, вночі.

— І ти не знаєш, чим?

— Не знаю. Думаю, то був багнет.

Тобі, Доротко, молодій і недосвідченій, мабуть, не зрозуміти цього. Пташка, що шукає собі їжу по трясовинах і болотах, швидко тоне, коли не рухається. Щохвилини вона мусить витягувати з багна ногу й переставляти її на нове місце, просуваючись вперед, незалежно від того, спіймала щось чи ні. Те ж саме відбувається з нами і з нашим

коханням. Ми змушені йти далі і не можемо зупинятися, бо відразу ж потонемо.

4.

Єрусалим, жовтень 1974

Люба Доротко,

Я читаю про слов'ян, які спускалися до моря зі списами в чоботах. І думаю про те, як змінюється Краків, затоплений новими правописними й розмовними помилками, сестрами прогресу мови. Думаю про те, що ти залишаєшся тою ж самою, в той час як ми з Ісаком усе більше губимо один одного. Я не наважуюсь йому про це говорити. Завжди, як ми кохаємось, хоч як би не було нам добре і що б ми тільки не робили, — завжди на своїх грудях і на своєму животі я відчуваю слід того багнета. Я відчуваю його вже наперед, він уліз поперек нашої постелі, між Ісаком і мною. Чи може таке бути — щоб людина за одну мить зуміла поставити своїм багнетом підпис на тілі іншої людини й назавжди вкарбувати свій портрет у чужу плоть? Я повинна весь час ловити свою власну думку. Вона стає моєю не тоді, коли народжується, а коли я хапаю її, якщо тільки я встигну це зробити раніше, аніж вона втече. Та рана схожа на якісь уста, і щойно ми з Ісаком торкаємось один одного і починаємо кохатися, як вершечок однієї з моїх грудей провалюється в той рубець, ніби у чийсь беззубий рот. Я лежу біля Ісака і дивлюсь на те місце в темноті, на якому він спить. Запах конюшини приглушує запах конюшні. Я чекаю, доки він ворухнеться, — сон людини тоншає, коли вона ворушиться у сні, і тоді я можу його розбудити, знаючи, що йому не буде жаль. Є сни коштовні, а є як сміття. Я буджу його і запитую:

— Він був лівшею?

— Думаю, що так, — відповідає Ісак сонно, проте швидко, і я бачу, що він знає, про що я думаю. — Зранку його взяли в полон і привели до

мого шатра, щоб показати мені. Він був бородатий, мав зелені очі і рану на голові. Властиво, саме ту рану мені й хотіли показати. Її зробив я. Прикладом.

5.

Знову Хайфа, вересень 1975

Доротко,

Ти й не знаєш, яка ти щаслива, що живеш у своєму Вавелі і не знаєш тих страхіть, які діються зі мною. Уяви собі, що в постелі твого чоловіка, доки ти любишся з тим, кого любиш, тебе кусає і цілує хтось інший. Уяви собі, як в той час, коли ти любишся з коханим чоловіком, тобі безперервно муляє та рана, що, мов якийсь чужий член, улізла між тобою і твоїм коханням. Між мною та Ісаком лежить і завжди лежатиме якийсь сарацин із зеленими очима, обрамленими бородою! І на кожен мій рух він буде відповідати швидше від Ісака, бо він ближче до мого тіла, ніж тіло Ісака. І той сарацин — не вигадка! Та тварюка є ліваком і вона любить мою ліву цицю більше від правої! Це справжній жах, Доротко! Ти не любиш Ісака так, як я, скажи ж мені, як я можу пояснити йому все це? Я залишила тебе і Польщу й приїхала сюди задля Ісака, а знайшла в його обіймах якесь чудовисько з зеленими очима, яке прокидається по ночах, гризе мене своїм беззубим ротом і хоче навіть тоді, коли Ісак спить. Часом Ісак змушує мене кінчати на тому арабові. Коли не поклич його — він завжди тут. І завжди може…

Наш настінний годинник, Доротко, цієї осені поспішає, а на весну почне пізнити…

6.

Жовтень 1978

Доротеє,

Зранку, коли хороша погода, Ісак уважно досліджує склад повітря. Він приглядається, чи є в ньому волога, нюхає вітер, виважує, чи не захолодний полудень. Вловивши погідну мить, він наповнює свої легені особливим сортом спеціально підібраного повітря, а ввечері випускає те повітря з себе крізь пісню. Він каже, що ніхто не може співати весь час однаково добре. Пісня — як пора року. Вона приходить тоді, коли настає її час… Ісак, люба моя Доротко, не може заплутатись: він наче той павук, який висить на своїй нитці, зачіпленій до йому одному відомого місця. Натомість я заплутуюсь все більше. Той араб ґвалтує мене на очах у мого чоловіка, і я вже й не знаю, від кого отримую насолоду. Через того сарацина і чоловік мій здається мені інакшим, ніж раніше, я почала дивитися на нього іншими очима і відчувати новим, неможливим способом. Минуле несподівано змінилося; що більше навалюється майбутнє, тим більше змінюється минуле, воно вагітніє небезпеками і стає непередбачливішим від прийдешнього, переповнене давно замкненими кімнатами, з яких все частіше вистрибують живі звірі. І кожен звір має своє ім'я. Звір, котрий роздере мене з Ісаком, має кровожерне, довге ім'я. Уяви собі, Доротко, я запитала в Ісака, і він мені відповів. Він знав те ім'я цілий час. Араб зоветься Абу-Кабир Муавія. І свою справу він уже почав — одної ночі, десь у пісках, недалеко від водопою. Як і всі звірі.

7.

Тель-Авів, 1 листопада 1978

Дорога і забута Доротко,

Ти повертаєшся в моє життя в найбільш жахливий спосіб. Там, у своїй Польщі, у тих тяжких туманах, що тонуть під водою, тобі й не сниться, що я з тобою зроблю. Я пишу тобі з відверто егоїстичних міркувань. Часто мені здається, що я лежу зі широко розплющеними

очима в темноті, хоча насправді кімната в цей час залита світлом і Ісак читає, а я, натомість, лежу, заплющивши очі. Між нами в ліжку й далі залишається той третій, але я вигадала невеличку хитрість. Воно не зовсім легко, бо простір для бою обмежений — це Ісакове тіло. Утікаючи від арабових уст, я вже місяцями підступаю до тіла свого чоловіка, заходячи справа наліво. Та коли я вже вирішила, що позбулася тої халепи, як на протилежному кінці Ісакового тіла втрапила у нову пастку. У ще одні арабові уста. За Ісаковим вухом, під волоссям, я наштовхнулася на ще один рубець, і це було так, немов Абу-Кабир Муавія ввалив мені межи уст свого язика. Жах! Тепер у мене нема вибору: якщо я тікаю від одних його уст — на іншому кінці Ісакового тіла мене чекають інші. Як мені думати про Ісака? Я не можу більше кохатися з Ісаком, бо боюся, щоб мої уста не зустрілися з тими сарацинськими устами. Він увійшов в наше життя. Чи могла б ти мати дітей за таких умов? А найгірше сталося позаминулої ночі. Один з тих сарацинських поцілунків нагадав мені поцілунок нашої матері. Стільки років я не думала про неї, а тут вона приходить і нагадує про себе. Та ще й як! Хай не похваляється той, хто взутий, як і той, хто босий, але як це все витримати?

Я відкрито запитала в Ісака, чи єгиптянин ще живий. Як ти думаєш, що він мені відповів? Авжеж, живий, і працює в Каїрі. І губить за собою по світу свої кроки, неначе плювки. Я заклинаю тебе, зроби що-небудь! Ти могла б урятувати мене від того приблуди, якби переманила його хіть на себе, і, відволікаючи його від мене й Ісака, порятувала б нас. Запам'ятай це ненависне ім'я — Абу-Кабир Муавія — і давай поділимось: ти забери свого ліворукого араба до свого ліжка в Кракові, а я спробую втримати біля себе Ісака…

8.

Department of Slavic studies,

University of Yale, USA. October 1980

Дорога панянко Квашнєвська,

Пише тобі твоя д-р Шульц у перерві між двома лекціями в університеті. З Ісаком і зі мною все гаразд. Мої вуха ще дотепер наповнені його присохлими цілунками. Ми дещо заспокоїлися, і тепер наші ліжка на окремих континентах. Я багато працюю. Почала відповідати на запрошення наукових товариств, чого не робила майже десять років. А зараз готуюся до нової подорожі, яка наблизить мене до тебе. Через два роки в Царгороді відбудеться науковий з'їзд із питань культур чорноморського узбережжя. Я готую повідомлення. Чи пам'ятаєш ти професора Wyk-у і свою дипломну роботу Житія Кирила й Методія, слов'янських просвітителів? Чи пам'ятаєш працю Дворника, на яку ми тоді посилалися? Тепер він видав нове, розширене видання (1969), і я ковтаю його з величезною цікавістю. У моєму повідомленні мова йтиме про хозарську місію Кирила й Методія, найважливіші дані про яку — записи самого Кирила — втрачені. Невідомий укладач Кирилового житія каже, що Кирило залишив свої аргументи, використані в хозарській полеміці при дворі кагана, в окремих книгах — так званих "хозарських бесідах". "Коли ж хто хоче пізнати бесіди ті в повному їхньому обсязі, — пише біограф Кирила, — нехай шукає їх у книгах Кирилових, які переклав учитель наш і архієпископ Методій, брат Костянтина Філософа, розділивши їх на вісім бесід". Неможливо, однак, повірити у те, що всі ці книги, всі вісім бесід Кирила (Костянтина Солунського), християнського просвітителя і основоположника слов'янської писемності, написані по-грецьки і перекладені на слов'янську мову, безслідно зникли! Чи не можна пояснити це тим, що в них містився надмір єретичних думок? Чи, може, в них був відчутним дух іконоборства, яке віталося під час полеміки, але, не канонізоване, було виключене зі вжитку після хозарської місії? Я ще раз переглянула усім нам добре відому працю Ільїнського Огляд систематичної Кирило-Методіївської бібліографії до 1934 року, а потім і його вчителів (Попруженко, Романський, Іванка Петкович та ін.). Я ще раз прочитала Мошина. А потім перечитала всю вказану там літературу з хозарського питання. Ніде нема жодної згадки про те, що Кирилові Хозарські бесіди привернули до себе чиюсь особливу увагу. Як таке може бути, щоб усе

зникло, не залишивши й сліду? А всі вірять в це і приймають за чисту монету. Проте відомо, що одночасно з грецьким оригіналом існував ще й його слов'янський переклад, з чого можна зробити висновок про широке поширення праці в певний період. І не тільки під час хозарської місії, а й пізніше: очевидно, застосовані в ній аргументи були використані і в слов'янській місії солунських братів, і навіть у полеміці з "триязичниками". Бо інакше для чого б їх перекладали на слов'янську мову? Мені здається, що відшукати сліди Хозарських бесід Кирила можна було б в результаті порівняльного підходу до проблеми. Якби за певною системою переглянути всі ісламські й гебрейські джерела з хозарської полеміки, то, безсумнівно, в них знайшлися б якісь сліди Хозарських бесід Кирила. Проте одна тільки я, тобто один лише славіст, не може цього зробити: потрібно ще одного гебраїста і одного орієнталіста. Я переглянула Dunlop-a (History of Jewish Khazars, 1954), але й там не знайшла нічого, що вивело б мене на слід утрачених Хозарських бесід Костянтина Філософа.

Бачиш — не тільки ти займаєшся своєю наукою там, у Ягеллонському університеті, але й я тут. Нарешті я повернулася до свого фаху і до своєї молодості, яка має смак заморського плоду. Я ношу солом'яний капелюшок, що формою нагадує кошика. У ньому я можу приносити з базару черешні, не скидаючи його з голови. Я старію щоразу, коли в Кракові на романській вежі годинник б'є північ, і прокидаюся, коли над Вавелем сходить зоря. І заздрю твоїй вічній молодості. Як там поживає твій Абу-Кабир Муавія? Чи так, як і в моїх снах, він має пару вуджених присохлих вух і добре викрученого носа? Дякую, що ти взяла його на себе. Мабуть, ти вже знаєш про нього все. Уяви собі, він займається чимось дуже схожим до нашої з тобою справи! І доводиться нам ледве чи не колегою в науці. Він викладає в університеті у Каїрі порівняльну релігію народів Близького Сходу і цікавиться гебрейською історією. Чи маєш ти з ним проблеми, схожі на ті, що мала я?

З любов'ю, твоя д-р Шульц.

9.

Єрусалим, січень 1981

Доротко,

Трапилося щось неймовірне. Після повернення з Америки між своєї нерозпечатаної кореспонденції я знайшла і список учасників того з'їзду з питань культур чорноморського узбережжя. Відгадай, хто є в тому списку? Чи, може, ти знала про це ще раніше, ніж я, — з отою своєю відункою-душею, якій не треба завивати кучері в перукаря? Той самий араб, з крові і плоті, з зеленими очима, який витурив мене з постелі мого чоловіка! Він приїде на конференцію в Царгород. Втім, я не буду тебе більше обманювати. Він приїде не для того, щоб подивитися на мене. Це я їду в Царгород, щоб нарешті його побачити. Я давно вирахувала, що наші зацікавлення перехрещуються, і якщо я буду йти від одного наукового з'їзду до іншого — то й наші стежки повинні будуть схреститися. В моїй торбі лежить доповідь про хозарську місію Кирила й Методія, а під нею — невеликий S & W, моделі 36, калібру 38. Дякую тобі за марні спроби взяти д-ра Абу-Кабира Муавію на себе. Тепер я візьму його на свою душу. Він любить мене так само сильно, як ти не любиш Ісака. Зараз для мене це важливо, як ніколи. Наш спільний батько допоможе мені…

10.

Царгород, готель "Кінгстон" 1 жовтня 1982

Дорога Доротеє,

Наш спільний батько допоможе мені — написала я в останньому листі до тебе. Моя маленька, бідолашна дівчинко! Що тобі відомо про нашого спільного батька? Коли я була в твоєму віці, я й сама нічого не знала про нього, як і ти зараз. Але наступні мої роки дали мені доволі

часу для роздумів. Чи знаєш ти, люба моя, хто твій справжній батько? Думаєш, це той поляк, що мав бороди, як трави, дав тобі прізвище Квашнєвська і хоробро оженився з твоєю матір'ю Анною Шолем? Я думаю, що ні. Чи пригадуєш ти того, кого ми ніяк не могли запам'ятати? Чи пригадуєш славнозвісного ашкеназі Шолема, молодого чоловіка з фотографій із підстрибуючими окулярами на носі і ще одною парою шкелець у камзолі? Того, що замість тютюну курив чай і мав густе волосся, яке кусало його настовбурчені до фотографії вуха. Того, що говорив, як нам розповідали, "порятує нас наша брехлива жертва". Чи пригадуєш ти брата і першого чоловіка своєї матері, нашої матері Анни Шолем, вродженої нібито Закевич, у шлюбі Шолем, в наступному шлюбі Квашнєвської? І чи здогадуєшся, хто є справжнім батьком її дочок, тебе й мене? Зрозуміла нарешті після стількох років! Твій дядько і материн брат спокійно міг би бути нашим батьком, чи не так? Чому б, зрештою, й ні — він же був чоловіком твоєї матері! Що ти думаєш про таку ймовірність, моя хороша? Можливо, пані Шолем не мала чоловіків до шлюбу, а вдруге виходити заміж незайманою не могла? Можливо, тому вона й приходить до нас у тих незрозумілих і жахливих снах, нагадуючи про те, що сталося. Як би там не було, а свій вік вона не звікувала марно, і я думаю, якщо моя матір так зробила — вона тисячу разів мала на це право, і якщо можна вибирати — я краще вибираю батьком брата моєї матері, аніж когось іншого. Біда, люба моя Доротеє, біда навчає нас читати своє життя в зворотньому порядку…

Тут, у Царгороді, я вже з деким познайомилася. Я нікому не хочу здаватися дивною і без угаву розмовляю з усіма підряд, не закриваючи рота. Один мій колега, що теж прибув на те засідання, називається д-р Ісайло Сук. Він — археолог-медієвіст, добре знає арабську, між собою ми розмовляємо по-англійськи і жартуємо по-польськи, бо він уміє говорити по-сербськи і називає себе міллю на своїх одежах. Його рід вже сотню років перевозить за собою від хати до хати одну й ту ж саму кахляну піч, а сам він вважає, що XXI століття відрізнятиметься від нашого тим, що люди, нарешті, повстануть спільними силами проти нудьги, яка затоплює їх зараз, наче отруйна повінь. Камінь нудьги — каже д-р Сук — ми носимо на своїх плечах, як Сізіф на височезну гору. Може, люди

майбутнього отямляться й повстануть проти цієї нудьги, проти нудних шкіл, нудних книг, проти нудної музики, нудної науки, нудних зустрічей і викинуть усе це марудство зі свого життя й роботи, як прагнув того наш праотець Адам. Він говорить це напівжартом і не дозволяє доливати собі в келих вина, бо каже, що келих — то не лампада, яка наповнюється швидше, ніж випорожнюється до краю. За його підручниками навчаються в університетах цілого світу, але сам він на своїх лекціях не користується ними. Він повинен викладати в університеті щось інше. Його виняткова обізнаність у своїй галузі не витримує жодного порівняння з його на диво скромною науковою репутацією. Коли я сказала йому про це, він розсміявся і пояснив мені:

— Річ у тім, що великим науковцем, як і великим скрипалем (чи знаєте ви, що всі великі скрипалі, крім Паганіні, завжди були євреями?) ви можете стати лише тоді, коли вас підтримає і стане на вашу сторону та сторону ваших здобутків один з могутніх інтернаціоналів сучасного світу. Гебрейський, ісламський або католицький Інтернаціонал. Ви належите до одного з них. Я не належу до жодного, отже, мене немає ніде. Між моїми пальцями давно пройшли всі риби.

— Про що це ви говорите? — запитала я в нього вражено.

— Це парафраза одного хозарського тексту тисячолітньої давності. А ви, якщо згадати тему вашої доповіді, повинні добре знати про хозарів. Чому ж тоді ви дивуєтеся? Чи, може, ви ніколи не зустрічали видання Даубмануса?

Повинна сказати, що він мене вразив. Особливо своїми словами про Даубманусове видання Хозарського словника. Навіть якщо такий словник існував — як мені відомо, жоден його примірник не зберігся.

Дорога Доротко, я бачу сніг у Польщі, бачу, як сніжинки у твоїх очах перетворюються на сльози. Бачу хліб, настромлений на клин з вінком цибулі, і птахів, які гріються в диму над будинками. Д-р Сук говорить,

що час надходить з півдня і перебрідає через Дунай на місці Троянового мосту. Тут немає снігу, а хмари нагадують завмерлі хвилі, з яких стрибає риба. Д-р Сук звернув мою увагу ще на одне. В нашому готелі оселилася мила бельгійська родина — Ван дер Спак. Родина, якої ми ніколи не мали і якої ніколи не матиму я. Батько, мати і син. Д-р Сук називає їх "святим сімейством". Щодня за сніданком я спостерігаю, як вони їдять. Вони всі добрячі товстуни, і я чула, як пан Спак жартуючи каже, що на товстого кота блохи не скачуть. Він і чудово грає на якомусь інструменті, зробленому з панциря білої черепахи, а бельгійка займається малюванням. Вона на диво вміло малює лівою рукою і робить це на всьому, що потрапляє їй до рук: на обрусах, келихах, на ножах і рукавичках свого сина. Їхньому хлопчикові напевно ще немає й чотирьох років. У нього коротко підстрижене волосся, він називається Мануїл і починає складати свої перші речення. Доївши свою булку, він завжди підходить до мого столу і невідривно дивиться на мене, наче закоханий. Його очі поплямлені фарбами, як моя стежка, і він завжди мене питає: "Ти впізнала мене?" Я гладжу його по волоссі, наче пташку, а він цілує мої пальці. Він приносить мені люльку свого батька, що схожий на якогось цадика, і дає мені її курити. Йому подобається все червоне, синє і жовте. І він любить їжу тих самих кольорів. Із жахом я помітила, що в нього є єдина вада: на кожній своїй руці він має по два великих пальці. Я ніколи не знаю, яка з них права, а яка ліва. Проте, він ще не свідомий тієї вади і не ховає від мене своїх рук, хоча батьки і одягають йому рукавички. В якісь хвилини, як це не дивно, вони взагалі здаються мені чимось зовсім природним і анітрохи не турбують.

Та й чи може мене що-небудь турбувати, коли сьогодні зранку за сніданком стало відомо, що на зібрання прибув і д-р Абу-Кабир Муавія. "Мед із уст чужої жінки капає, і бесіда її масніша від олії, але скін її гіркий, немов полин, і гострий, наче меч двосічний. Ноги її низходять до смерті, кроки її простують до пекла…" Так написано у Біблії.

11.

Царгород, 8 жовтня 1982

Панянці Доротеї Квашнєвській — Краків.

Вразив мене твій егоїзм і твій немилосердний вирок. Ти знищила наше з Ісаком життя. Я завжди боялася твоєї науки і відчувала, що вона заподіє мені зло. Сподіваюся, ти знаєш про те, що сталося і що ти накоїла. Того ранку я вийшла до сніданку із наміром стріляти відразу, щойно Муавія зійде в готельний сад, де ми їмо. Я сиділа і чекала. Дивилася, як птахи, що літають над готелем, стрімголов падають вниз під стіни. І тоді відбулося все те, чого ніколи в світі не можна було б передбачити. З'явився чоловік, і я відразу ж знала, хто він. Він ніс темне, як хліб, обличчя, і мав сиві прожилки у вусах, подібні до риб'ячих костей. Лише на одній його скроні поверх рубця росло дике волосся, яке не могло посивіти і було зовсім чорним. Д-р Муавія підійшов відразу до мого столу і запитав дозволу сісти. Він помітно накульгував і мав одне око приплющене, немов вузькі і стиснуті вуста. Я завмерла, намацала в торбинці револьвера і озирнулася. Крім нас, в саду був тільки чотирирічний Мануїл, який бавився під сусіднім столом.

— Прошу, — сказала я, і чоловік поклав на стіл те, що назавжди змінило моє життя. То був звичайний згорток із паперами.

Йому відома тема мого повідомлення — сказав він, сідаючи — і саме тому він хотів би звернутися до мене з проханням про деяку інформацію, пов'язану з моїми дослідженнями. Ми розмовляли по-англійськи, він тихо цокотів зубами, йому було холодніше, аніж мені, його вуста тремтіли, та він не робив нічого, щоб вгамувати чи приховати те цокотіння. Він грів пальці над своєю люлькою і дихав димом у рукав. За якусь мить він виклав мені суть справи. Мова йшла про Кирилові Хозарські бесіди.

— Я переглянув, — сказав він, — усю літературу, яка стосується Хозарських бесід, і ніде не зустрів жодної згадки про те, що ці тексти існують і сьогодні. Хіба може залишатися невідомим, що уривки Кирилових Хозарських бесід збережені, а декілька сотень років тому вони навіть були надруковані?

Я була ошелешена. Те, про що говорив цей чоловік, могло б стати найбільшим відкриттям у моїй галузі — славістиці — за всю історію її існування. Якщо б тільки воно й справді було так.

— Звідки у вас такі дані? — запитала я в нього вражено і виклала йому свої міркування зі зростаючим відчуттям невпевненості:

— Кирилові Хозарські бесіди, — сказала я, — не відомі для науки з якихось інших джерел, окрім згадок про них в Кириловому житії, опираючись на які ми й знаємо про їхнє існування. Ні про який збережений рукопис, а тим більше про виданий текст тих бесід, не може бути й мови.

— Саме це я й сподівався почути, — промовив д-р Муавія.

— Відтепер усім стане відомо, що істина — в протилежному…

І він простягнув мені тих декілька аркушів із ксерокопіями, що лежали перед ним. У ту хвилину я могла б вийняти зброю. Кращого моменту я не знайшла б — у саду був один-єдиний свідок, та й то дитя. Але сталося інакше. Я простягнула руку і взяла тих декілька хвилюючих сторінок, які додаю до цього листа. Беручи ті папери замість того, щоб стріляти, я дивилася на сарацинські пальці з нігтями, схожими на ліщину, і думала про те дерево, яке згадує в своїй книзі про хозарів Халеві. Я думала про те, що кожен з нас — одне таке дерево: чим вище ростемо ми вгору до неба, крізь вітри й дощі, до Бога, тим глибше змушені занурюватися своїм корінням у болото й підземні води, наближаючись до пекла. З такими думками я прочитала аркуші, які дав мені той сарацин з зеленими очима. Вони схвилювали мене, і я з недовірою запитала в д-ра Муавії, звідки вони в нього.

— Не треба питати, звідки вони в мене. У XII столітті вони потрапили до рук одного вашого одноплемінника, Юди Халеві, який включив їх до своєї праці про хозарів. Описуючи знамениту полеміку, він навів слова її

християнського учасника, називаючи його "філософом", тобто так само, як називає ту ж особу, згадуючи про полеміку, і укладач Кирилового житія. Отже, ім'я Кирила, як і ім'я арабського учасника полеміки, не згадується в тому єврейському джерелі; вказується лише титул християнського учасника — Кирила, і саме це стало причиною того, що до сьогодні ніхто не шукав Кирилового тексту в хозарській хроніці Юди Халеві.

Я дивилася на д-ра Муавію як на когось, хто не має жодного зв'язку із тим скаліченим чоловіком з зеленими очима, який декілька хвилин тому підійшов до мого столу. Все здавалося таким переконливим і простим, так досконало пов'язувалося з усім відомим з цього приводу в науці, що здавалося справді неймовірним, як ніхто не здогадався пошукати той текст раніше у цей спосіб.

— Існує одне "але", — сказала я нарешті д-ру Муавії. — Текст Халеві стосується VIII століття, а Кирилова хозарська місія відбулася в дев'ятому столітті: у 861 році.

— Той, хто знає правильну дорогу, може йти й манівцями! — зауважив на це Муавія. — Нас цікавлять не дати, а те, чи Халеві, який жив після Кирила, в час написання своєї книги про хозарів мав під рукою Кирилові Хозарські бесіди. І чи використав він їх у тій книзі, там, де він згадує слова християнського учасника хозарської полеміки. Скажу відразу, що висловлювання християнського мудреця, наведені у Халеві, цілком очевидно й безсумнівно збігаються з тими Кириловими аргументами, які збереглися до сьогодні. Мені відомо, що ви перекладали на англійську Кирилове житіє, тому ви легко зможете впізнати текст. Послухайте, наприклад, кому належать наступні слова: мова йде про те, що людина стоїть посередині між ангелом і твариною…

Звичайно ж, я відразу впізнала це місце й процитувала його напам'ять:

"Творець усього Бог сотворив людину посередині між ангелом і твариною — мовою і розумом відокремив її від тварини, а гнівом і хтивістю — від ангелів; людина ж, схиляючись до одних тих ознак а чи до інших, уподібнюється крізь них або до перших, або до других — до тих, що вгорі, чи до тих, що внизу…" Це, — зауважила я, цитуючи текст, — уривок із житія про агарійську місію Кирила.

— Саме так, але ті ж самі слова ми зустрічаємо і в п'ятому розділі книги Халеві, де полемізується з філософом. Таких попарностей чимало. А найважливішим є те, що в самій промові, яку Халеві приписує християнському учаснику хозарської полеміки, йдеться про те ж саме, про що говорив і Кирило, згідно з житієм, у тій полеміці. В обидвох текстах мова йде про святу трійцю і про закони до часів Мойсея, про споживання заборонених сортів м'яса і, нарешті, про лікарів, які лікують навпаки, так, як не треба. Двічі наводиться й аргумент про те, що душа найсильніша, коли тіло найслабше (на п'ятдесятому році життя), і т. д. Нарешті, хозарський каган зауважує арабському і гебрейському учасникам полеміки — знову ж таки за Халеві — що їхні книги одкровення (Коран і Тора) написані мовами, котрі нічого не промовляють до хозарів, індусів чи інших народів, які не розуміють тих мов. Це важливе твердження згадується і в Кириловому житії як один з аргументів у боротьбі з триязичниками (тими, хто визнає обрядовість лише трьох мов — грецької, гебрейської та латинської), з чого стає зрозуміло, що в цьому питанні каган перебував під впливом християнського учасника полеміки і висловлював переконання, про які з іншого джерела відомо, що насправді вони належали Кирилові. Халеві ж лише уніс їх до свого твору.

І, нарешті, варто згадати ще два моменти. По-перше, у нас немає повного тексту втрачених Хозарських бесід Костянтина Солунського (Кирила), а тому ми не знаємо, що ж саме з них Халеві наводить у своєму тексті. Отже, можна припустити, що цього матеріалу існує значно більше, ніж лежить його переді мною. По-друге, саме та частина тексту Халеві, в якій говориться про християнського учасника полеміки, втрачена. Текст той зберігся не в арабському оригіналі, а лише в

пізнішому гебрейському перекладі, в той час як всі видання книги Халеві, особливо ті, що з'явилися в XVI столітті, відчутно постраждали, як це відомо, від християнської цензури.

Одним словом, книга Халеві про хозарів зберегла якусь частину — невідомо лише, яку за обсягом — Кирилових Хозарських бесід. Зрештою, тут, у Царгороді — сказав на закінчення д-р Муавія — на нашому зібранні присутній д-р Ісайло Сук, який добре говорить по-арабськи і займається ісламськими джерелами хозарської полеміки. Він сказав мені, що володіє хозарським словником з XVII століття, виданим якимось Даубманусом, і з того словника видно, що Халеві використовував Кирилові Хозарські бесіди. Я хочу просити вас, щоб ви поговорили з д-ром Суком. Зі мною він не стане говорити. Він каже, що його цікавлять араби лише тисячолітні й давнішого віку. Для інших він не має часу. Чи не могли б ви допомогти налагодити контакт з д-ром Суком, щоб вивести цю справу на чисту воду?..

Цими словами д-р Абу-Кабир Муавія закінчив свій виклад, і в моїй голові миттєво поєдналися всі ниті. Якщо ти забудеш, в якому напрямку йде час, як вказівник тобі залишиться любов. Час завжди обходить її стороною. Охопила мене знову, після стількох років, твоя проклята жага до науки, і я зрадила Ісака. Замість того щоб вистрілити, я побігла кликати д-ра Сука, залишивши на столі свої папери і зброю під ними. На дверях не було нікого з прислуги, лише на кухні хтось умочав у вогонь скибку хліба і їв її. Я побачила Ван дер Спака, котрий виходив з якоїсь кімнати, і зрозуміла, що то кімната д-ра Сука. Я постукала, але ніхто не відповів. Десь за моєю спиною накрапали дрібні кроки, а між ними відчувалася задуха жіночої плоті. Я постукала вдруге, і від стуку двері прочинилися. Були незамкнені. Спершу я побачила тільки нічний столик із якимось яйцем і ключем на блюдці. Відчинивши двері трохи ширше, я скрикнула. Д-р Сук простягнувся в ліжку, задушений подушкою. Він лежав, прикусивши свої вуса, ніби поспішав кудись крізь вітер. Я з криком кинулася геть, аж раптом з саду почувся постріл. Він був один, але я почула його кожним вухом окремо. І відразу впізнала звук своєї зброї. Я влетіла у сад і побачила д-ра Муавію, який лежав на доріжці з

розтрощеною головою… За сусіднім столиком, ніби нічого й не сталося, пила свій шоколад дитина в рукавичках… Нікого іншого в саду не було.

Мене відразу ж позбавлено волі, Smith & Wattson, на якому знайшли тільки мої відбитки пальців, додається як речовий доказ, і я звинувачена в зумисному вбивстві д-ра Абу-Кабира Муавії. Цього листа я пишу тобі зі слідчої камери і все ще нічого не розумію. Джерело води цілющої ношу в устах своїх і меча двосічного… Хто вбив д-ра Муавію? Уяви собі, звинувачення говорить: єврейка вбила араба з помсти! Цілий ісламський Інтернаціонал, увесь єгипетський і турецький світ повстали проти мене. "Віддасть тебе Господь Бог твій на поталу ворогам твоїм; єдиним шляхом вийдеш ти до них, а сімома шляхами утікатимеш…" Як переконати, що ти не робив того, що й справді збирався зробити? Потрібна жорстока брехня, як батькова, страшна і сильна, яка єдина може ствердити істину. Роги замість очей потрібні тому, хто хоче знайти таку брехню. Якщо я віднайду її, то буду жити і повідомлю тобі про себе з Кракова у Ізраїль, і повернуся до наук своєї молодості. Врятує нас наша брехлива жертва — говорив один із наших двох батьків… Як тяжко витримати милість Його, а стократно — гнів.

P.S. Додаю тобі репліки Філософа з книги Халеві про хозарів (Liber Cosri), про які д-р Муавія стверджував, що вони є уривками із втрачених Хозарських бесід Костянтина Філософа, св. Кирила:

APPENDIX I

Отець Теоктист Нікольський, упорядник першого видання "Хозарського словника"

Отець Теоктист Нікольський писав свою виведену кириличним скорописом передсмертну сповідь, звернену до печського патріарха Арсенія III Чарноєвича, в повній темряві, вмочаючи перо у змішаний зі слиною порох, десь у Польщі, доки ключниця за замкнутими на засув дверима осипала його прокльонами й лайками.

Як відомо Вашій Святості — писав Теоктист патріархові — карою моєю є добра пам'ять, яку моє майбутнє неустанно поповнює, а моє минуле анітрохи не спорожнює. Я народився у 1641 році в посаді монастиря Йованє в день святого Спиридона, покровителя гончарів, у сім'ї, яка завжди тримала на столі полумиски з двома вушками і в них їжу для душі і їжу для серця. Як мій брат прокидається й лягає спати, завжди тримаючи в руці дерев'яну ложку, так і я тримаю в своїй пам'яті всі очі, які поглянули на мене хоча б раз, відколи я живу на світі. З того часу як я помітив, що розташування хмар над Овчар-горою повторюється через кожні п'ять років і впізнав, як хмари, що я їх бачив п'ятої осені, тепер знову приходять на небо, мене охопив страх, і я почав таїти свою ваду, бо така пам'ять — то кара. Тоді ж я вивчився з царгородських срібняків турецької, від купців з Дубровника — єврейської, а читати — з ікон. До сього накопичування спогадів штовхало мене щось подібне до спраги, але не була се спрага за водою, бо вода її не могла вгамувати, а якась інша спрага, що проходить і тамується лишень голодом. Але, знову ж таки — не голодом за їжою, а якимось іншим голодом, і я марно блукав, як та вівця у пошуках солоних скель, намагаючись пізнати, що се за голод, що врятував би мене од спраги. Бо я лякався пам'яті; я знав, що наші спогади і згадки подібні до крижаних пливучих брил. Ми бачимо лише верхівки, які здіймаються над водою, та їхні величезні підводні тіла минають нас непоміченими й недосяжними. Їхньої безмірної ваги ми не чуємо лишень тому, що вони занурені у час, неначе в воду. Проте якщо ми необачно опинимось на їхньому шляху, то вдаримось об своє власне минуле, і тоді біди не минути. Тому я ніколи й не ворушив усього того краму, що падав в мене, наче сніг у Мораву. І тоді, на моє власне здивування, сталося так, що мене — правда, на одну лиш мить — зрадила пам'ять. Спершу я безмежно зрадів з того, та потім гірко розкаявся, зрозумівши, що воно таке. Було се так.

На вісімнадцятому році життя мій батько віддав мене в монастир Йованє, наказавши на прощання: доки постиш, не бери до уст жодного слова, щоб хоч уста твої очистились од слів, коли не можуть вуха. Бо слова приходять не з голови і не з душі, а зо світу, з масних язиків і

смердючих ротів; усі вони давно обсмоктані, прожовані й обпльовані від постійного вжитку. Вони давно вже не справжні, і безліч ротів перекидали їх з зуба на зуб… Монахи з Йованє прийняли мене, сказали, що в моїй тісній душі замного костей, і довірили мені переписувати книги. Я сидів у келії, заповненій книгами з чорними стрічками між сторінок на тих місцях, які мої попередники-монахи читали востаннє перед смертю, і працював. Тоді й пішли чутки про те, що в сусідньому Нікольському монастирі з'явився новий каліграф.

Стежка до Ніколє йде попри саму Мораву, між стрімким берегом і водою. Це єдиний шлях до монастиря, і тому один чобіт чи одна пара копит коней мандрівників завжди забруднена болотом. За тим брудним чоботом монахи пізнають, звідкіль приходять у монастир подорожні: від моря чи зі сторони Рудника, міряючи воду в Мораві зі сторони заходу правою, а чи зі сходу лівою ногою. В неділю на св. Томи 1661 року прочулося, що в Нікольський монастир з мокрим і заляпаним болотом лівим чоботом прийшов чоловік — тілистий і гарний, з очима, як яйця, з бородою, що могла б горіти цілий день, і з волоссям, насунутим, як подерта шапка, на самі очі. Чоловіка звали Никон Севаст, і він швидко став протокаліграфом у Ніколє, бо ще раніше опанував десь те ремесло з великою майстерністю. Учився він у зброярів, але його робота була зовсім мирною: він розмальовував стяги, стрілецькі мішені та щити, створюючи на них малюнки, які від самого початку були приречені на смерть від кулі, стріли чи шаблі. Він говорив, що перебуває в Ніколє лиш тимчасово, по дорозі в Царгород.

На святого Кирияка-пустельника дмухнуло три вітри, кожен повний своїми птахами — перший шпаками, другий пізніми ластівками, а третій — кібцями. Холодні запахи сплелися з теплими, і до Йованє дійшли чутки, що в монастирі Ніколє новий каліграф написав ікону, яку поспішає побачити уся ущелина. Вирушив туди і я, щоб побачити намальованого на стіні монастиря Ніколє Господа Севастократора, який тримає на руках малого Ісуса. Я увійшов разом з іншими і добре роздивився все, що було намальоване на стіні. Пізніше, за час обіду, я вперше роздивився й Никона Севаста, і його вродливе обличчя нагадало

мені когось добре знайомого, проте ніде кругом себе я не міг знайти, кого саме. Не було такого обличчя ні в моїх спогадах, хоча всі вони лежали передо мною, розгорнуті, як карти, ані в моїх снах, поскладаних, як перевернуті карти, кожну з яких я можу відкрити коли захочу. Такого обличчя не було ніде.

Було чути, як десь в горах сокира цюкає об бук, бо сокира по-різному цюкає об бук і об в'яз, а в ту пору рубали буки і в'язи. Я пам'ятав всі до одного звуки, почуті крізь хуртовину за своєю першою вечерею в монастирі більше як десять років тому; я пам'ятав давно померзлих птахів, які летять крізь ту хуртовину, тяжко падаючи в мокрий сніг, проте за жодну ціну я не міг згадати, яким було щойно побачене обличчя. Я не міг згадати жодної риси з обличчя Никона, жодного його відтінку, і навіть того, чи був він бородатим. Перший і єдиний раз у житті моя пам'ять зрадила мене. Було це так несподівано і неймовірно, що я швидко й легко знайшов сьому пояснення. Могло воно бути тільки одне: лиш те, що не від сього світу, не можна запам'ятати, і воно єдине не втримується в пам'яті, як проковтнутий вуж у качці. На прощання я спробував ще раз, поглянув Никону просто в уста і відчув такий страх, наче мій погляд можна було відкусити. А він і справді саме це й зробив, лиш дрібно клацнувши зубами у повітрі. Отак, з відкушеним поглядом, я й повернувся в Йованє.

Там, як і раніше, я знову взявся до переписування книг, але якоїсь миті раптом відчув, що в моїй слині слів більше, ніж у того, хто писав книгу. Так я й почав до переписуваного мною чтива додавати де-не-де слово чи два, речення за реченням. Був вівторок, і того першого вечора мої слова були кислими й терпкими на зубах, але в наступні вечори я став помічати, що з дня у день, як плід у пізню осінь, вони наливаються й стають дедалі соковитішими, тяжчими й солодшими, наповнюючись змістом, який дає що більше втіхи, тим більше й сили. І сьомого вечора, ніби остерігаючись, щоб той мій плід не перестиг, не впав і не зогнив, я додав у житіє святої П'ятниці цілу сторінку, якої в жодному з переписуваних мною джерел не було. Замість того, щоб моє самочинство виявилося й покаралося, монахи, натомість, усе частіше

почали звертатися до мене з проханнями зробити для них перепис, а мої книги з унесеними до них доповненнями розходилися швидше, ніж книги інших переписувачів, яких по всій Овчарській ущелині було таки чимало. Я ж осмілів без міри і вирішив іти до краю. Тепер я не тільки доповнював незначущими подробицями існуючі вже життя, а й почав вигадувати нових пустельників, описувати нові чудеса і мої переписи стали продаватися дорожче, аніж книги, з яких вони переписувалися. Поступово я відчув неймовірну силу, яку тримав у своєму каламарі і випускав у світ, коли сього бажав. І тоді я зрозумів: кожен автор без трудів може вбити свого героя у двох книжкових рядках. Для того ж, щоб убити читача — себто істоту з плоті й крові — достатньо перетворити його на якусь мить у постать з книги, в героя життя. А тоді вже легко…

В той час у монастирі Стрітення жив один молодий монах на ім'я Лонгин. Він жив як відлюдник і був схожий на лебедя, який з розпростертими крилами чекає, коли дмухне вітер, щоб помчати по воді. Адам, який хрестив дні, не мав слуху кращого, як він. А очі його були мов ті оси, що розносять святу заразу: одне чоловіче, друге жіноче, і обидва — зі шпичкою жала всередині. Стремив до добра, як кібець до курчат, і говорив зазвичай: "Кожен з нас легко може обрати собі на взірець когось кращого од себе; тоді з духу кожного створилася б нова драбина Якова, що веде від землі до неба, все поєдналося б і уклалося легко й радісно, бо людині просто слухати й наслідувати кращого од себе. Все зло на сьому світі береться звідти, що ми одвіку є в спокусі послухати і взяти собі в приклад когось гіршого від нас самих…" Коли він дав мені переписати для нього житіє святого Петра Кориського, який після п'яти днів посту побачив немеркнуче сяйво, висіли сутінки і, наче чорні блискавки, спадали до своїх осель у гілках птахи. З такою ж швидкістю здійнялися й мої думки, і я відчув, що не можу противитись тому усвідомленню сили, яке прокидається в мені. Я взявся переписувати житіє святого Петра Кориського і, коли дійшов до місця з днями посту, вписав у перепис замість 5 днів 50 і так віддав хлопцеві. Він узяв його наспівуючи, прочитав того ж таки вечора, а на ранок по ущелині розійшлася чутка про те, що монах Лонгин почав великий піст.

..

На п'ятдесят перший день, коли Лонгина поховали там же, у Благовіщенні, попід горою, я вирішив не брати більше пера до рук. Із жахом дивився я у каламар і думав: за-много костей у тісній душі. І вирішив спокутувати свій гріх. Зранку я пішов до ігумена і попросив його відіслати мене в скрипторій монастиря Ніколє за помічника протокаліграфу Никонові Севасту. Той виконав моє бажання, і Никон увів мене в кімнату писарів, де пахло гарбузовим насінням і цвітом шавлії, про який монахи говорять, що він уміє молитися. На 4–5 днів монахи позичали з інших монастирів а чи мандрівних купців з України книги, яких не було в Ніколє, і давали їх мені завчати напам'ять. Потім вони повертали ті книги власникам, а я місяцями після цього, з дня у день, диктував завчені напам'ять сторінки перу протокаліграфа Никона. А він лише гострив свої пера і говорив, що єдина тільки зелена фарба є не рослинного походження — вона одна добувається з заліза; всі ж інші він витягував з рослин і прикрашав книги, які ми писали, різнокольоровими літерами. Так я почав іти у парі з Никоном, як ходять чоловічі дні у тижні. Він був лівша і все робив лівою, ховаючи те, що робить, від правої. Писали ми удень, а коли роботи не було, він брався за розписування монастирських стін, проте швидко якось зовсім відійшов від іконопису і повністю віддався переписуванню книг. Так ми поволі входили в своє життя — ніч у ніч, роками.

На святого Євстахія Сербського 1683 року мороз взявся сіяти своє просо, пси поховалися в постелях, а чоботи і зуби в посмішках потріскались від студені. Галки в зеленому небі замерзали у леті і каменем падали вниз, залишаючи високо вгорі тільки крик. Язик відчував заледенілі вуста, які вже не відчували язика. Вітри стугоніли на тому березі Морави, що завмер під льодом, а лід при березі лежав нескошений, перемежаний очеретом, ломиносом і рогозою, в інеї, наче запустив собі срібну бороду. Плакучі верби застигли з опущеними в воду вітами, закуті річкою, неначе ланцюгом. Самітні ворони зустрічали світанок у тумані, з натугою витягуючи в леті на одному й тому ж місці свої крила з білих пасем солоної вологи. А вгорі, над берегами,

розділеними морозом, пролітали в недосяжному піднебессі, прощаючись зі світом, думки Никонові й мої, розкудлані, як бистрі літні хмарки, і з ними одлітали й наші спогади, тягучі, як зимові болі. А тоді, у березні, на хрестопреклонну неділю, ми опустили кухоль в киплячу квасолю, зварили в ньому ракію, напилися, наїлись і назавжди покинули Ніколє. Із першим і останнім тогорішним снігом ми увійшли в Белград і, відстоявши службу за белградськими первомучениками Стратоніком, Донатом і Гермилом, почали нове життя.

Ми стали мандрівними писарями, і наші пера та чорнила почали переходити водні й наземні межі багатьох країн. Ми все менше працювали для церкви і все більше розширювали коло мов, якими переписували книги. Крім переписів для чоловіків, ми почали робити й переписи для жінок, бо чоловічі і жіночі притчі не можуть мати однакового кінця. За нами залишались ріки і рівнини (ми брали зі собою лиш їхні назви), смердючі погляди, кільця з ключами в вухах, стежки, закидані соломою і зв'язані у вузол пташиними дзьобами, дерев'яні задимлені ложки а чи виделки, зроблені з тих ложок, а на вівторок духів 1684 року ми увійшли у цісарський град Відень. Великий дзвін на церкві святого Стефана Віденського став рахувати нам години, — дрібні прискорено, ніби жбурляючи з дзвінниці лезами, а великі урочисто, ніби відкладаючи й висиджуючи вночі під храмом яйця. Коли ж ми увійшли у напівсутінок під тою вежею, над дзвінкою бруківкою на довгих нитях зависли полієлеї, немов огненні павуки, а кругом них здіймався запах воску, що раптом став сторчма, у формі церкви, прикритий каменем стін, як тіло одежею. Нічого не було видно, але що вище підіймався вздовж вежі погляд, тим густішою ставала пітьма, і видавалося, що там, під самим шпилем, загусаюча щомиті мла порве нарешті нить, на якій внизу, в церкві, висить сяйво… Тут ми знайшли нову роботу й зустріли нашого нового господаря — Аврама з роду Бранковичів, чоловіка, який пером уміє поганяти, а шаблею розписує церкви. Про нього я скажу лиш кілька слів, щоб було знать, за що його боялись так, як і любили.

Про Бранковича в народі говорять, що він трохи не при своєму розумі, що молодим ще хлопцем він сорок днів не вмивався, потрапив на

вечерю до нечистих і став духом. На кожному плечі виріс у нього жмут шерсті, він почав бачити майбутнє, впадав у сплячку в березні, мав легку руку, далеко міг сягнути тілом, а ще далі духом, який, доки тіло спало, літав наче зграя голубів, змагався з вітрами, ганяв хмари, накликав і відганяв град і бився за поля, худобу, молоко і збіжжя з заморськими духами, не дозволяючи їм грабувати свій край. Тому в народі говорять, що Бранкович підтримує зв'язок із ангелами і саме про нього склали приказку: "Нема духа — нема і хліба". Кажуть, що він належав до чаклунів другого кола, куди входили і скадарські візири з білогусинськими бетами, а в одній сутичці з требинськими духами він переміг требинського пашу Мустай-бега Шабляка, який належав до третього кола. В тій сутичці, де за зброю були пісок, пір'я і цебрик, його поранили в ногу, і відтоді він завів собі вороного коня — султана межи конями, який іржав у сні й теж був духом, і Бранкович, рушаючи в свої небесні мандри, сідлав, накульгуючи, душу свого коня, перетворену в соломинку. Говорять також, що в Царгороді він висповідався й признався в тому, що був духом, після чого перестав ним бути, і худоба в Трансільванії вже не сахалася, коли він проходив біля загонів…

Отже, такий чоловік, зі сном міцним, аж треба було пильнувати, щоб хто, бува, не повернув його головою в ноги, бо тоді він більше ніколи б не прокинувся, — такий чоловік, що схожих до нього хоронять долілиць і відчувають їхню любов навіть по смерті, взяв нас за писарів і впустив до книгозбірні своєї та свого дядька графа Георгія Бранковича. І ми загубилися між книгами, як на якійсь вулиці, порослій сліпими завулками і покрученими сходами. По віденських базарах і пивницях ми купували для кир Аврама арабські, гебрейські та грецькі рукописи, і, оглядаючи віденські будинки, я помітив, що й вони стоять один біля одного, як скрипти на полицях в книгозбірні Бранковича. І зрозумів, що саме будинки найбільше схожі до книг: стільки стоїть їх навколо, та лише кілька серед них таких, в які ти зазирнеш, і ще менше тих, до яких увійдеш або й оселишся на довше. Найчастіше чекатимуть на тебе якась корчма, заїжджий двір, винайняте на одну ніч шатро або пивниця. І зовсім зрідка — найрідше — буває так, що випадково, захоплений негодою, ти вдруге увійдеш до вже знайомої тобі оселі і заночуєш там

знову, пригадуючи, на якому місці ти лежав тут вперше і як усе це — все те ж саме — було інакшим, і в якому вікні займалися весни, і якими дверима виходилося в осінь…

Напередодні святих Петра і Павла 1685 року, на четвертий тиждень після Духів, наш господар Аврам з Бранковичів єтав на службу до англійського посла в Туреччині, виконуючи обов'язки найманого дипломата, і ми переїхали в Царгород. Нас оселили у вежі над Босфором, де господар наш уже порозкладав свої шаблі, верблюже сідло, килими і книжкові шафи, величезні, як церкви, з пісними очима кольору мокрого піску. В тій вежі він наказав спорудити на Отченаші храм святій Ангеліні — деспотиці й прабабі свого дядька графа Георгія і своїй, а за ключника найняв якогось анатолійця, який вживав свою косицю замість батога і на її вершечку тримав дробину. Того нового слугу звали Юсуф Масуді, він навчав нашого господаря Аврама арабської і сторожував над його снами. Зі собою він носив якусь торбину, наповнену списаними аркушами, і говорили про нього, що він — читач снів, або ловець тіней, як називають часом тих, хто гонить один одного по людських сновидіннях. Увесь перший рік Никон і я провели, розкладаючи по полицях і шафах господареві книги й рукописи, які все ще смерділи верблюдами й конями, що привезли їх з Відня. Одного разу, коли ключник Масуді сторожував в покої сон кир Аврама, я добрався до Масудієвої торби і прочитав з неї всі аркуші, запам'ятавши рукопис слово в слово, хоча жодного не зрозумів, бо все було написане по-арабськи. Я тільки знав, що всі ті записи мали форму якогось словника, або глосарія, складеного за порядком літер арабської азбуки, тобто ішли вони, як повзе рак, а читалися, як літає пташка сойка, — хвостом уперед…

Саме місто і його мости на морі не здивували мене. Прибувши в Царгород, я відразу почав впізнавати на вулицях обличчя, пристрасті, жінок і тварин, любов і хмари, від яких утік колись давно, і очі, які, зустрівши хоч би раз, я пам'ятав довіку. Я зрозумів, що з плином часу світ не стає інакшим, що він незмінний крізь роки, і лише всередині самого себе та в просторі помітні його зміни — незлічені за формою і

суттю, які, перекладаючись мов карти з рук до рук, творять з минулого одних урок майбутнього чи нинішнього для інших. Тут усі спогади, всі згадки і все разом узяте сьогодення кожної людини збуваються в один і той же час у різних місцях і в різних особах, все одразу. Не треба всі ті ночі, які повисли кругом нас сьогодні уночі — міркував собі я — вважати однією-єдиною ніччю, бо так воно не є: то — тисячі, сотні тисяч ночей, які, замість того щоб мандрувати одна за одною, наче птахи, крізь час, календарі й годинники, збуваються натомість всі одразу. Моя ніч супроти твоєї ночі — інакша навіть за календарем. Для папиних прихильників і в Римі, й тут сьогодні день Успіння Богоматері, а в християн східного обряду, греків і греків неприєднаного обряду — перенесення мощей св. Архидиякона Стефана Безбородого; для одних цей 1688 рік закінчиться на п'ятнадцять днів раніше, ніж для інших, у євреїв зараз іде вже 5446 рік по махалах, а в арабів — тільки 905 рік по хіджрі. Цілий тиждень ночей розгубимо ми до зорі — ми, сім слуг кир Аврама. Цілий вересень ночей назбирається по дорозі звідси до Топчисараю, а від Айя-Софії до Влахерни вже ужиткує свої ночі жовтень. Сни нашого кир Аврама збуваються десь у чиємусь іншому житті; одночасно хтось інший снить яву кир Аврама, і хто зна, чи не прибув наш кир Бранкович сюди, у Царгород, саме для того, щоб побачити оту особу, яву якої він снить, побачити того, хто в своїх снах перемелює кир Аврамове життя, а не щоб стати тлумачем у пана англійського дипломата на Порті. Бо ніде кругом нас немає жодної людської яви, яку десь у цьому велелюдному морі не снив би щоночі хтось інший, і ніде немає жодного людського сну, який не справджувався б деінде, як чиясь ява. Якби хто вирушив звідси й до Босфору — від завулка до завулка — він налічив би за місяць часу всі пори року, бо для одних весна — то іншим осінь, всі пори людського життя — бо не бува таких, котрі щодня старі чи молоді, і все життя могло б з'єднатися, як полум'я зі свічок, загасивши яке ми не лишаємо й подиху між народженням і смертю. Якби одразу знати, куди йти — в першу ж ніч можна було б розшукати того, хто бачить твої майбутні дні і ночі, когось одного, хто їсть твій завтрашній обід, чи другого, який жалує за твоїми втратами восьмирічної давності й цілує твою майбутню дружину, або третього, котрий помирає точнісінько такою ж смертю, якою вмреш і ти. Якби

людина могла пересуватися швидше, а бачити глибше й ширше, вона узріла б, що вічність всіх ночей втілюється повною мірою в одній-єдиній ночі на величезному просторі. Час, який давно вже витік в одному місті, ще тільки починається в іншому, і людина може мандрувати між двома тими містами в часі, вперед або назад. В одному місті мужів вона може зустріти на вулиці жінку, яка в іншому місті жінок давно вже померла, і навпаки. Не тільки окремі життя — всі майбутні й минулі часи, всі відгалуження вічності знаходяться тут, сьогодні посічені на малесенькі шматочки й поділені межи людьми та їхніми снами. Величезне тіло пралюдини Адама ворушиться і дише в сні. Людство поглинає час увесь одразу, не залишаючи нічого на завтра. Себто, час існує не тут. Він приходить і заповнює цей світ звідкілясь із іншої сторони…

— Звідки? — запитав мене тут Никон, ніби чув мої думки, але я змовчав. Змовчав, бо знав звідки. Час приходить не з землі, він іде з підземелля. Час належить Сатані, його носить у кишені Нечестивий, як клубок ниток, і відмотує його за таємними правилами своєї незбагненної економії. І забирати його треба силою. Бо якщо в Бога можна просити і отримати від Нього вічність, то протилежне вічності — час — можемо взяти лише у Сатани…

На святого апостола Юди, брата Господнього, кир Аврам зібрав нас і сповістив, що ми покидаємо Царгород. Вже все було сказане, роздалися всі вказівки на дорогу, коли раптом між Никоном і тим анатолійцем Масуді зайшла коротка й сильна сварка, аж Никонові нижні повіки затіпалися, як у пташки, і закотилися нагору. Впавши в гнів, він згріб руками вже зібрану в дорогу торбу Масуді (ту саму з арабським глосарієм, якого я вже знав напам'ять) і шпурнув її в огонь. Проте, Масуді це майже не схвилювало; він тільки повернувся до кир Аврама і сказав йому:

— Подивись на нього, господарю, це той, що сцить хвостом, а в його носі немає перетинки!

Тоді всі погляди звернулися до Никона, а кир Аврам зняв зі стіни дзеркало й підсунув його Никону під ніс, як мерцю. Ми всі наблизили свої голови, і дзеркало справді показало, що Никон не має перетинки між ніздрями. Так усім іншим відкрилося те, що мені було відомо вже давно, — що мій побратим у ремеслі, Никон Севаст — Сатана душею. Втім, він і сам того не заперечував. Але я не дивився, як усі інші, йому під ніс. Я дивився в дзеркало і раптом побачив у ньому те, що всім довкола мене вже давно, мабуть, було відомо. Обличчя Никона Севаста, що так сильно нагадувало мені якесь інше, знайоме раніше обличчя, було майже точною подобою мого власного. Як близнюки, ходили ми по світу й місили Божий хліб диявольською сльозою.

Тієї ночі я відчув — пора! Коли людина проводить своє життя в дрімоті, ніхто з її ближніх не думає, що одного дня вона таки прокинеться. Так було і з Никоном. Я не належу до тих, хто труситься від страху, коли їхня рука у сні спадає з ліжка, але Севаста я боявся. Його зуби носили точний відбиток моїх костей. Проте я все ж пішов. Я знав, що диявол завжди ступає на крок позаду людини, і сам ішов на крок за ним, повторюючи кожен його слід, тому він мене й не помітив. Я давно зауважив, що серед всіх паперів із величезної книгозбірні кир Аврама Бранковича особливу увагу Никон уділяє хозарському глосарію — особливого роду азбуці, навколо якої ми, писарі, трудилися, виконуючи завдання впорядкувати текст про походження і зникнення, звичаї й війни одного неіснуючого вже народу. До історії того народу Аврам Бранкович виявляв особливе зацікавлення, не торгуючись, скуповував старі тексти і наймав людей, які хапали для нього "язиків" — тих, хто знав що-небудь про хозарів, а часом розсилав по різних містах слуг, щоб ті впіймали йому когось з ловців снів, вміння яких походить від давніх хозарських знахарів. Зосередивши свою увагу на тих записах, які серед тисячі інших сувоїв з книгозбірні Бранковича цікавили Никона найбільше, я вивчив Хозарський словник Бранковича напам'ять і почав спостерігати, що з ним робитиме Никон. Проте до згаданого вечора Никон не робив нічого незвичайного. Аж тепер, після випадку з дзеркалом, він один, без нікого, піднявся на верхній поверх вежі, узяв папугу, посадив його на світильник і сів слухати, що той говоритиме.

Папуга кир Аврама часто говорив віршами, які, як вважав наш господар, були поезіями хозарської царівни Атех, отож ми, писарі, мали завдання записувати для хозарського глосарія кир Аврама все, що вимовить папуга. Проте того вечора Севаст не записував. Він просто слухав, а пташка говорила:

Часами давні весни, наповнені теплом, пахучі, зацвітають у нас знову. І ми проносимо їх крізь нинішню зиму, захищаючи своїми грудьми. А тоді, одного дня, ті давні весни починають захищати наші груди від морозу — тоді, коли ми опиняємося з того боку шиби, де мороз є вже не тільки візерунком. Одній такій моїй весні минає вже дев'ята зима, а вона усе ще мене гріє. Придумай тепер, у цій зимі, дві такі весни, що з'єднуються між собою, наче дві левади запахами. Ось що потрібно нам замість плаща…

Коли пташка закінчила говорити, я відчув себе неймовірно самотнім, у своїй схованці, без весни в душі, і єдина лиш згадка про нашу спільну з Никоном Севастом молодість ще залишалася як світло в моїх спогадах. Вічне світло — подумав я, коли Никон узяв пташку й розсік їй ножем язика. А тоді він підійшов до Хозарського словника Аврама Бранковича і почав палити у вогнищі аркуш за аркушем. Разом з останнім, на якому рукою кир Аврама було виведено

Казання про Адама, брата Христового

Хозари вірили, що перша і остання людина — Адам, старший брат Христа і молодший брат Сатани, — створений зі семи частин. Сотворив його Сатана: тіло зліпив із землі, кості — з каменю, очі, скорі на зло — з води, кров із роси, подих з вітру, думки з хмар, а розум із лету ангелів. Проте він не міг поворухнутися, доки в нього не вдихнув душі його другий, справжній батько — Бог. Коли душа увійшла в нього, Адам торкнувся своїм лівим великим пальцем до правого — чоловічим до жіночого — і ожив. У двох світах — незримому, духовному, який сотворив Бог, і зримому, матеріальному, який сотворив нечестивий економ диявол, отож, лише Адам є чадом обидвох творців і часткою

обох світів. Тоді Сатана уклав у його тіло двох грішних ангелів, і узяла їх така хіть, якої до кінця світу не зможуть вони погасити і вгамувати у собі. Перший ангел мав ім'я Адам, а другий — Єва. У Єви замість поглядів були сіті, замість язика — мотузки, і була вона схожа на Велику петлю, а чи пута. Адам відразу ж почав старіти, бо душа його була перелітною пташкою, яка оселялася в інших часах. На початку Адам був створений лише з двох часів — чоловічого і жіночого, які поміщалися всередині нього. Потім — з чотирьох, які належали Єві та її синам Каїну, Авелю і Сету. Та кількість часових часток, замкнених у людські подоби, весь час множилася, і тіло Адамове безперервно розросталось, аж доки не перетворилося на величезну державу, схожу на державу природи, хоча іншу за складом. Останній зі смертних все життя обходитиме зісередини голову Адама, шукаючи з неї вихід, але не знайде його, бо вхід і вихід з Адамового тіла знайшов лише Христос. Величезне тіло Адамове лежить не в просторі, а в часі, але з пальця меду не добудеш, а словом хати не загрієш. Тому не тільки душа Адамова оселяється в усіх наступних поколіннях (бо переселення душ — то завжди переселення одної-єдиної душі — Адамової), але й усі смерті Адамових нащадків переселяються і повертаються до смерті Адамової, вибудовуючи з дрібних часток єдину й велику смерть завбільшки з Адамове тіло і життя. Вони — ніби перелітні птахи, що відлітають у вирій білими, а повертаються чорними. Коли помре його останній нащадок — помре таким чином і Адам, бо в ньому повторюються смерті усіх його дітей. І тоді, як у байці про ворону й чуже пір'я, зійдуться Земля, Камінь, Вода, Роса, Вітер, Хмара й Ангел і візьмуть від Адама кожен своє, і поділять його між собою. Скрутно доведеться тим, хто одійде від тіла Адамового, від тіла праотця людського, бо такі не зможуть померти з ним і як він. Такі стануть чимось іншим, а не людьми.

Тому й полюють за пралюдиною-Адамом хозарські ловці снів, складаючи свої словники, глосарії та альфабетикони. Проте слід пам'ятати, що хозари називають сном не те, що ми. Наші сни тримаються в нашій пам'яті, доки ми не поглянемо у вікно; щойно подивившись, ми відразу розбиваємо їх на друзки і втрачаємо назавжди. В хозарів усе по-іншому.

Вони вважають, що в житті кожної людини існують вузлові місця, часові відрізки, схожі на ключі. Тому в кожного хозарина був кий, на якому він протягом усього свого віку вирізав, мов у рахункових таблицях, стани миттєвого просвітлення чи найвищого злету в своєму житті. Кожна така зарубка отримувала ім'я якоїсь тварини чи коштовного каменя і називалася сном. Таким чином, для хозарів сон був не лише днем наших ночей — він міг бути й потаємною зоряною ніччю наших днів. Ловці, або читачі снів, були священиками, які тлумачили ті зарубки зі згаданих таблиць і створювали з них словники біографій, проте не в давньому розумінні сього слова, яке зустрічається в Плутарха чи в Корнелія Непота. То були збірники безіменних житій, складені з тих митей просвітлення, у час яких людина стає часткою Адама. Бо кожна людина хоча б на мить у своєму житті стає часткою Адама. Якщо зібрати воєдино усі ті миті, можна отримати тіло Адама на землі, лише не в просторі, а в часі. Бо лиш одна доля часу є зримою, досяжною і вживаною нами — Адамова частка. Решта для нас укрита пітьмою і служить вона комусь іншому. Наше майбутнє — як ріжки равлика: щойно торкнувшись чогось твердого, воно зразу ж ховається од нас, а видимим стає лише тоді, коли висовується назовні аж до краю. Та Адам бачить завжди, бо той, хто знає усі смерті всіх людей наперед, аж до кінця світу, той знає і майбутнє сього світу. Тому, лише входячи до Адамового тіла, ми й самі стаємо зрячими і можемо розпоряджатися своїм майбутнім. В цьому — основна відмінність між Сатаною й Адамом, бо диявол не бачить майбутнього. Тому хозари й полювали за Адамовим тілом, тому жіночі й чоловічі книги хозарських ловців снів були певною подобою Адамової ікони, до того ж жіночі означали його тіло, а чоловічі — його кров. Хозари, звичайно, усвідомлювали, що їхні провидці не можуть осягнути цілого тіла і вписати його повністю в свої словники-ікони. Часто вони навіть малювали подвійні ікони, на яких не було жодного обличчя, а тільки два великих пальці — лівий і правий, жіночий і чоловічий Адамові пальці. Бо кожна частина його тіла, зібрана у словниках, могла поворухнутися й ожити лише після доторку двох великих пальців, чоловічого і жіночого. Тому хозари у своїх словниках особливу увагу вділяли опануванню тими двома частинами Адамового тіла, і, як вважається, їм таки вдалося це зробити, проте для інших

частин вони не мали доволі часу. Але Адам має і чекає. Як Адамові душі оселяються в його дітях і повертаються назад у його тіло смертями тих дітей, так і кожна частина його величезного тіла-держави в будь-яку мить може заново померти чи ожити в кожному з нас. Достатньо лиш пророчого дотику двох пальців. Чоловічого і жіночого. За умови, що ми уклали поза тими пальцями либонь одну частину Адамового тіла. За умови, що самі ми стали його частиною…

Ті слова Аврама Бранковича відлунювали в моїх вухах протягом усього шляху, пройденого нами в спеку, від якої Дунай на усті в Чорне море був таким самим, як у Реґенсбурзі, а в Реґенсбурзі — таким, як і в Шварцвальді, біля свого джерела. Ті слова нікуди не зникли й тоді, коли ми прибули до місця боїв, і я побачив, як вітер швидко розносить гарматний дим і повільно — млу над Дунаєм. Тоді, на тринадцятий тиждень після Духів 1689 року, спека закінчилась, і ми побачили найбільшу в своєму житті зливу. Дунай знову плинув глибокий, як небо над ним, а злива сторчма стояла в ріці, наче решітка на високій огорожі, відділяючи наш табір од турецького. І тут, у таборі, на полі бою, мені здалося, що кожен з нас прийшов до Дунаю з інших причин, і про кожного я міг би оповісти, чого він жде на своєму місці. Никон, спаливши словники Масуді й Бранковича, став зовсім іншою людиною. Його нічого більше не цікавило, він дозволяв читати над собою п'ятий Отченаш — той, що читається над самовбивцями, і кидав одне за одним свої пера в воду. Разом з Масуді вони сиділи перед розстеленою барвистою хусткою і грали на ній в кості, та так, що Никон програвав величезні суми, як той, хто не думає жити далі. Я відчув, що він прощається з життям, сподіваючись на те, що тут, на війні, смерть буде для нього легшою, ніж деінде. Кир Аврам Бранкович, натомість, прийшов до Дунаю не для того, щоб воювати, хоч це він здавна вмів, та й зараз теж робив не згірш від завжди. Було очевидно, що тут, на Дунаї, йому призначена якась зустріч. Масуді сидів і кидав кості, проте насправді він чекав, щоб побачити, з ким зустрінеться кир Аврам тут, на Джердапі, і терпів кров і дощ, як і в той судний день на Воздвиження чесного хреста, коли гуркіт турецьких гармат відчутно почастішав. Що ж стосується кир Аврамового вчителя на шаблях — того копта на ім'я

Аверкій Скіла, — то він залишався біля Дунаю, під турецькими кулями, бо для нього це була можливість безкарно випробувати на ворожих, а чи на наших воїнах (для нього це було без різниці) новий шабляний удар, техніку виконання якого він давно вже вивчив, але все ще не пересвідчився в його дії на живій плоті і кості. А я, в свою чергу, сидів тут, з ними, бо чекав третьої частини Хозарського словника. Я вже знав напам'ять дві перші частини — ісламську Масуді й грецьку кир Аврамову, залишалося чекати, чи з'явиться хтось із третьою, гебрейською частиною того глосарія, бо з перших двох частин ставало зрозуміло, що існує й третя. Никон спалив дві перші частини і не боявся більше, що третя приєднається до них, а тому не мав більше роботи. Проте я, який знав напам'ять дві перші частини, хотів побачити й третю, хоча й не знав, як це повинно статися. Я покладався на кир Аврама, котрий, як мені здавалося, чекав того ж, що й я. Але він не діждався свого. В короткому бою турецькі воїни в трен ока вбили Бранковича й Никона, а Масуді взяли в полон. З турками на місці бою з'явився і якийсь червоноокий хлопець зі зрощеними на переніссі бровами, подібними до пташиних крил. Один його вус був сивий, а другий рудий. Він сидів у сідлі з запорошеними бровами й заслиненою бородою. Хто б сказав — подумав, дивлячись на нього, я — що і його час зліченій! Але я знав, що він — се той, хто мені й треба. Тут і він упав, немов підкошений, і з його рук випала торба, а з неї на всі боки розлетілися дрібно списані аркуші. Після битви, коли все стихло, я вийшов зі свого схову і позбирав ті листки. Перейшовши Дунай, у Дельському монастирі в Волощині я прочитав гебрейські записи з тої торби, намагаючись не розуміти і не тлумачити нічого з прочитаного. Потім я вирушив у Польщу і зробив там те, чому так сильно прагнув перешкодити Никон Севаст. Я знайшов друкаря і продав йому всі три словники — гебрейський, знайдений на полі бою, грецький, придбаний за наказом Аврама Бранковича, і арабський, який приніс Масуді, читач снів. Друкар називався Даубманус, і він страждав від недуги, яка тільки в п'ятому коліні дозріває й приносить смерть, наче в якійсь довгій партії у шашки. Він заплатив мені два місяці житла, їжі і ґудзиків до сорочки, а я записав йому на папір усе, що знав напам'ять. Тепер я знову виконував свою роботу оповідача, а одночасно, вперше після стількох років, і другу, давно

покинуту роботу Никона Севаста — роботу писаря. В день десятьох тисяч немовлят віфлеємських 1690 року, в мороз і сніг, від яких лущились нігті, я закінчив роботу. З азбучника Бранковича, глосарія Масуді та єврейського каталогу з торбини червоноокого хлопця я склав щось схоже на Хозарський словник і віддав його друкареві. Даубманус узяв всі три зшитки — червоний, зелений і жовтий і сказав, що видасть їх. Зробив він се чи ні — я не відаю, як не відаю і того, Ваша Святосте, чи те, що я зробив, я зробив добре. Зараз я знаю лише те, що й далі чую голод до писання, і що від сього голоду пройшла та моя спрага до запам'ятовування. Так, ніби сам я перетворююсь у протокаліграфа Никона Севаста…

APPENDIX II

Витяг із судового протоколу з показами свідків у справі про вбивство д-ра Абу-Кабира Муавії

Царгород, 18 жовтня 1982

Вірджинія Атех, кельнерка готелю "Кінгстон", свідок у справі д-ра Дороти Шульц, виступила на суді з наступними свідченнями:

"Того дня (2.X.1982) була ясна погода і я відчувала великий неспокій. Жили солоного повітря надходили з Босфору, і з ними звивисто вповзали швидкі думки в повільні. Сад готелю "Кінгстон", в якому за хорошої погоди проходять сніданки, за формою нагадує чотирикутник. Один з його кутів сонячний, у другому на родючому ґрунті ростуть якісь квіти, третій відкритий вітрам, а в четвертому стоїть кам'яна криниця, і біля неї — колона. Як правило, я стою за тою колоною, бо знаю, що гості не люблять, коли на них дивляться під час їди. Це й не дивно. Бо я, наприклад, відразу знаю по гостю, який снідає, що замовлене на рідко яйце необхідне йому для передобіднього купання, риба — для прогулянки надвечір до Топчисараю, а келих вина — як енергія для єдиної посмішки перед сном, яка ніколи не досягне короткозорих

дзеркал у готельних покоях. Отже, з того місця біля криниці видно сходи, які ведуть у сад, і тому завжди можна знати, хто заходить і хто виходить. Існує й інша зручність. Як усі води з навколишніх жолобів стікають у криницю, так збираються в ній і всі розмови зі саду, і якщо хоч трохи притулити вухо до криничної ями, зовсім ясно можна почути кожне вимовлене в саду слово. В ньому чути, як пташки дзьобають мух і як тріскає шкаралупа на вареному яйці, як перегукуються між собою виделки — усі однаковими, і келихи — кожен різними голосами. Оскільки відвідувачі, перш ніж покликати кельнера, називають у розмові між собою предмет свого звертання до прислуги, я завжди можу виконати їхнє бажання ще до того, як вони його мені повідомлять, бо знаю його з криниці. А знати якусь річ на мить швидше від інших — то велика перевага, яка завжди іде на користь. Того ранку найпершими в сад зійшли гості з кімнати номер 18, сімейство Ван дер Спак, власники бельгійських паспортів — батько, мати і син. Батько вже в літах, він добре грає на якомусь інструменті, зробленому з кості білої черепахи, і вечорами можна почути його гру. Він трохи дивакуватий і завжди їсть своєю власною двозубою виделкою, яку носить у кишені. Мати — молода і вродлива жінка, і це стало причиною того, що на неї я звернула дещо більше уваги. Тоді я й помітила, що вона має одну-єдину ваду: у її носі не було перетинки. Вона щодня вирушала в Айя-Софію і там напрочуд вміло змальовувала настінні розписи. Я запитала в неї, чи ті малюнки не виконують ролі нотних записів до мелодій її чоловіка, але вона мене не зрозуміла. Її хлопчик, якому ледве що виповнилось чотири роки, мабуть, теж мав якусь ваду. Він завжди, навіть коли їв, був вбраний у рукавички. Але мене занепокоїло дещо інше. Того сонячного ранку я спостерігала за бельгійцем, який опускався згаданими сходами до сніданку. І побачила наступне: обличчя літнього пана було не таким, як усі інші обличчя.

Суддя — Що ви маєте на увазі?

Свідок — З'єднайте докупи дві ліві половинки одного обличчя з фотографії, і гарна людина перетвориться на потвору. Подвойте одну половину душі, і ви отримаєте не цілу душу, а тільки дві спотворені її

частини. Душа, як і обличчя, теж має ліву й праву половини. Дві ліві ноги не зроблять двоногої істоти. У літнього пана було дві ліві половини обличчя.

Суддя — І це було причиною вашого неспокою в той ранок?

Свідок — Так.

Суддя — Свідок попереджується про те, що він несе відповідальність за правдивість своїх свідчень. Що відбулося потім?

Свідок — Я принесла замовлення Ван дер Спаків, нагадавши їм між іншим, що паприку і сіль не варто брати однією рукою, і вони, поївши, пішли, а хлопчик залишився гратися і допивати свій шоколад. Тоді у сад зайшла присутня тут д-р Дорота Шульц і сіла за свій стіл. Перш ніж я встигла прийняти замовлення, до її столика підійшов тепер вже вбитий д-р Муавія і сів поруч. Було видно, що її час падає як дощ, а його — віє наче сніг. Він був завіяний тим снігом уже по саму шию. Я помітила, що він був без краватки і що вона крадькома витягла з торбинки револьвера, але, перемовившись із Муавією кількома словами, простягнула свою руку, і він подав їй якийсь згорток із паперами. Потім вона підвелася і кинулась по сходах до покоїв, залишивши свою зброю під паперами на столі. Усе це схвилювало мене ще більше. Д-р Муавія мав дитячий усміх, обрамлений у бороді, мов жук у бурштиновій краплі, і вправлений у зелень його сумних очей. Ніби підкликаний тим усміхом, до столу д-ра Муавії підійшов хлопчик із сім'ї бельгійців. Хочу ще раз нагадати суддям, що хлопчику ледве виповнилося чотири роки. Нікого іншого в саду не було. На руках хлопчика, як звичайно, були рукавички, і д-р Муавія запитав у нього, чому він їх не скине.

— Тому що мене вже нудить! — відповів хлопчик.

— Нудить? — перепитав д-р Муавія. — Від чого?

— Від вашої демократії! — промовив хлопчик слово в слово.

Тоді я ще нижче схилилася над криницею і почала прислухатися до розмови, яка здавалася мені тим дивнішою, чим довше вона велася.

— Від якої демократії?

— Від такої, яку захищаєш ти і схожі на тебе. Подивись на результати тої вашої демократії: раніше великі народи пригноблювали малі народи. Тепер все навпаки. Тепер від імені демократії малі народи тероризують великі. Подивись на світ навколо: біла Америка боїться чорних, чорні бояться пуерторіканців, євреї — палестинців, євреїв — араби, серби — албанців, китайці бояться в'єтнамців, англійці — ірландців. Малі риби відгризають вуха великим рибам. Замість того щоб під терором були меншини, демократія ввела нову моду, і тепер більшість населення цієї планети — під гнітом… Ваша демократія — то скурва мама…

Суддя — Свідкові нагадують про заборону подання неправдивих свідчень. Ви стверджуєте під присягою, що все це говорила дитина віком неповних чотирьох років?

Свідок — Так, я стверджую, бо чула це на власні вуха. Тут я захотіла ще й побачити те, що чую, і пересунулась за колоною рівно настільки, щоб побачити з-за неї сад. Дитина схопила зі столу револьвера д-ра Шульц, розставила широко ноги, зігнула їх трохи в колінах і, цілячись обома руками, наче професіонал, крикнула д-ру Муавії:

— Роззяв рота, щоб я не зіпсував тобі зуби!

Розгубившись, д-р Муавія справді розкрив рота, і дитина вистрілила. Я думала, що то іграшковий пістолет, але д-р Муавія впав на спину разом зі стільчиком. Цвиркнула кров, і тоді я побачила, що одна штанина д-ра Муавія була в болоті — одною ногою він вже стояв у

могилі. Дитина кинула зброю, підійшла до свого столу і взялася допивати шоколад. Д-р Муавія лежав непорушно, і цівка крові зав'язалась йому під бородою в вузол. Тоді я подумала: тепер і в нього буде краватка… Хвилиною раніше почувся крик добродійки Шульц. Усе, що відбулося потім, відоме усім вам. Була констатована смерть д-ра Муавії, його тіло забрали, а д-р Шульц сповістила про смерть ще одного гостя нашого готелю, д-ра Ісайла Сука…

Обвинувач — "Тоді я подумала: тепер і в нього буде краватка!" Я хочу висловити перед судом своє найглибше обурення манерою висловлювання свідка. Хто ви за національністю, панно, чи пані, Атех?

Свідок — Це важко пояснити.

Обвинувач — Попрошу вас спробувати.

Свідок — Я — хозарка.

Обвинувач — Як ви сказали? Ніколи не чув про такий народ. Який паспорт ви маєте? Хозарський?

Свідок — Ні, ізраїльський.

Обвинувач — Нарешті. Це я й хотів почути. Як це — ви хозарка, проте з ізраїльським паспортом? Ви відмовились від свого народу?

Свідок (сміється) — Ні, можна сказати — зовсім навпаки. Хозари перетворилися на євреїв, а разом з ними і я прийняла юдаїзм та ізраїльський паспорт. Бо що я одна на цьому світі? Якби всі араби стали євреями, чи залишились би ви арабом?

Обвинувач — Ми не потребуємо ваших коментарів і запитання тут ставите не ви. Ваші свідчення вигадані з метою допомогти звинуваченій,

яка має такий самий паспорт. У мене більше немає запитань. Сподіваюся, у присяжних теж..."

Після цього виступу слово було надане сімейству Ван дер Спак з Бельгії. Вони одноголосно стверджували три речі. По-перше, безглуздо вірити в розповідь про те, що дитина трьох років могла здійснити вбивство. По-друге, слідство встановило, що д-р Муавія був убитий зі зброї, на якій знайшли відбитки пальців лише одної особи — д-ра Дороти Шульц. Крім того, в слідчих паперах вказано, що згадана зброя (марки S.&W. 36 моделі, 38 калібру), з якої вбили д-ра Муавію, належала д-ру Шульц. По-третє, пані Спак як головний свідок звинувачення стверджувала, що в д-ра Шульц були мотиви для вбивства д-ра Муавії і в Царгород вона прибула власне з наміром убити його, що й зробила. Мова йшла про те, що, як було встановлено у слідчому процесі, під час єгипетсько-ізраїльської війни д-р Муавія тяжко поранив чоловіка д-ра Дороти Шульц. Таким чином, мотиви вбивства очевидні. Убивство з метою помсти. Свідчення кельнерки готелю "Кінгстон" не можуть бути прийнятими до уваги. Це й усе.

На підставі отриманих свідчень звинувачення вимагало покарати д-ра Дороту Шульц як винну в умисному вбивстві, яке, окрім всього, має ще й політичне забарвлення. Тоді перед судом вивели звинувачену. Д-р Шульц зробила зовсім коротку заяву. Вона не винна у смерті д-ра Муавії. І має докази на свою користь. У неї є алібі. На запитання судді, що то за алібі, вона відповіла:

— В ту мить, коли був убитий д-р Муавія, я вбила зовсім іншу особу — д-ра Ісайла Сука. Я задушила його подушкою у його номері.

У слідчих паперах згадувалось про те, що пана Ван дер Спака також бачили того ранку в кімнаті д-ра Сука якраз в момент його смерті, але зізнання д-ра Шульц зняло з бельгійця будь-які звинувачення.

Слідство закінчилося, і вирок був винесений. З д-ра Дороти Шульц було знято звинувачення в умисному вбивстві д-ра Абу-Кабира Муавії з метою помсти; натомість її засудили за вбивство д-ра Ісайла Сука. Вбивство д-ра Муавії залишилось нерозкритим, а сімейство Ван дер Спак було звільнено. Кельнерка готелю "Кінгстон" була покарана грошовим стягненням за спробу заплутати справу і спрямувати розслідування хибним шляхом.

Д-р Дорота Шульц засуджена до шести років ув'язнення у царгородських казематах. Вона пише листи, адресовані на своє власне ім'я у Краків. Усі листи переглядаються, і закінчуються вони завжди тою ж незрозумілою фразою: "Наша брехлива жертва врятувала нас від смерті".

Під час обшуку в кімнаті д-ра Сука не було знайдено жодних книг чи паперів. Знайшли тільки одне яйце, розбите з тупого боку. Пальці вбитого були вимащені жовтком, себто, останнє, що робив він у цьому житті — це розбивав яйце. Був знайдений і якийсь незвичайний ключ із золотою голівкою, який на диво добре підходив до дверей однієї з кімнат для прислуги в готелі "Кінгстон". До кімнати кельнерки Вірджинії Атех.

На столі сімейства Ван дер Спак був знайдений і доданий до слідчих паперів один рахунок, зроблений на звороті готельного бланку. У ньому писалося:

1689

+ 293

= 1982.

ЗАКЛЮЧНА ПРИМІТКА ПРО КОРИСТЬ ЦЬОГО СЛОВНИКА

Книга може бути виноградником, политим дощем, і виноградником, политим вином. Ця належить до останніх, як і кожен словник. Словник є книгою, яка, забираючи мало часу щодня, бере його багато з роками. Не варто недооцінювати цієї втрати. Особливо, якщо взяти до уваги те, що читання саме по собі — доволі сумнівний труд. За час ужитку, від прочитання, книга може зцілитись а чи померти. Вона може мінятися, повніти і ґвалтувати. В ній може стати іншим напрямок, із неї безперервно щось зникає, між рядків випадають букви, а межи пальців — сторінки; перед очима, натомість, весь час ростуть нові, немов капуста. Якщо ви відкладете її в сторону, то зранку можете застати як охололу піч, в якій на вас більше не чекає тепла страва. Окрім усього, сьогодні людина не має в своєму розпорядженні стільки самотності, щоб могти без шкоди читати книги — хай навіть і словники. Але й цьому є край: книга — як терези — переважує спершу вправо, а потім вліво, і так весь час. Її важіль, таким чином, переходить від правої руки до лівої. Те ж саме відбулося і в голові: думки з категорії сподівань перемістилися в сферу спогадів, і на тому все закінчилось. У вухах читача зостається, можливо, трохи слини з уст автора, кілька принесених вітром слів з маленькою піщинкою на дні. Навколо тої піщинки роками наростатимуть, немов у мушлі, звуки, що перетворяться якогось дня в перлину, в сир чорної кози чи в порожнечу — коли вуха наші складуться, як мушлі. І найменше тут буде залежати від піску.

Та в будь-якому випадку читати таку довгу книгу означає довго бути самому. Довго бути без того, чия присутність вам необхідна, бо читання в чотири руки ще не ввійшло в ужиток. Тому автор почуває докори сумління і намагається загладити свою вину. Тій чарівній особі зі швидкими очима й лінивим волоссям, яка, читаючи цей словник і пробігаючи крізь свій страх, мов крізь кімнату, відчує себе самотньою, — тій особі автор радить зробити наступне. Нехай надвечір першої середи місяця вона вийде зі словником під рукою до цукерні на головній площі свого містечка. Там на неї чекатиме молодий чоловік, який, зовсім як і вона, відчув себе самотнім, згайнувавши час на читання тої ж книги. Їм слід сісти один біля одного за кавою і порівняти чоловічий та жіночий примірники своєї книги. Вони відрізняються. Порівнявши між собою

короткі, написані курсивом речення з останньої статті цього словника в жіночому і чоловічому примірниках, вони отримають книгу, складену в єдине ціле, як закінчену партію в доміно, і тоді вона стане їм не потрібною. Тоді нехай вони як слід облають лексикографа, проте хай роблять це якомога швидше, в ім'я того, що приходить потім, бо те, що приходить потім, — то тільки їхня справа, котра важливіша від будь-якого читання.

Я бачу, як на вуличній скриньці для пошти вони розкладають свій підвечірок і, обійнявшися, їдять його, сидячи в сідлах своїх велосипедів.

(Белград, Реґенсбург, Белград 1978–1983)

ПОКАЗНИК СЛОВНИКОВИХ СТАТЕЙ

ЧЕРВОНА КНИГА

АТЕХ

Швидке і повільне дзеркало

БРАНКОВИЧ АВРАМ

Притча про Петкутина і Калину

БРАНКОВИЧ ҐРҐУР (Див. СТОВПНИК)

КАГАН

КИРИЛО (КОСТЯНТИН СОЛУНСЬКИЙ)

ЛОВЦІ СНІВ

МЕТОДІЙ СОЛУНСЬКИЙ

СЕВАСТ НИКОН

СКІЛА АВЕРКІЙ

СТОВПНИК (БРАНКОВИЧ ҐРҐУР)

СУК Д-Р ІСАЙЛО

Розповідь про яйце і смичок

ХОЗАРИ

ХОЗАРСЬКА ПОЛЕМІКА

ЧЕЛАРЕВО

ЗЕЛЕНА КНИГА

АКШАНІ, АБИР ІБН

АЛЬ-БЕКРІ, СПАН'ЯРД

АТЕХ

ІБН (АБУ) ХАДРАШ

КАГАН

КОРА, ФАРАБІ ІБН

Запис про мандрівницю і школу

КУ

МАСУДІ ЮСУФ

Притча про Адама Рухані

Оповідь про смерть дітей

МОКАДАСА АЛЬ-САФЕР

МУАВІЯ, Д-Р АБУ-КАБИР

МУСТАЙ-БЕГ ШАБЛЯК

ПЕРСТОРЯД

РІЗЬБАРІ МУЗИКИ

УРИВОК ІЗ БАСРИ

ХОЗАРИ

ХОЗАРСЬКА ПОЛЕМІКА

ЖОВТА КНИГА

АТЕХ

ДАУБМАНУС ЙОГАННЕС

ДОГОВІР ПРО ЗАРУЧИНИ САМУЕЛЯ КОЕНА Й ЛІДІСІЇ САРУК

КАГАН

КОЕН САМУЕЛЬ

Запис про Адама Кадмона

LIBER COSRI

ЛУКАРЕВИЧ (LUCCARI) ЄВФРОСИНІЯ

МОКАДАСА АЛЬ-САФЕР

САНГАРІ ІСАК

ТІБОН, ЄГУДА ІБН

ХАЛЕВІ ЄГУДА

ХОЗАРИ

ХОЗАРСЬКА ПОЛЕМІКА

ХОЗАРСЬКИЙ ГЛЕК

ШУЛЬЦ Д-Р ДОРОТА

P.S. (Витяг Халеві з "Хозарських бесід" Костянтина Філософа)

notes

Примітки

1

Огляд літератури про хозарів опубліковано у Нью-Йорку (The Kharzars, a bibliography, 1939); про історію хозарів двічі видавав монографії один росіянин, М. І. Артамонов (Ленінград, 1936 і 1962), а історію єврейських хозарів опублікував у Прінстоні 1954 року D. M. Dunlop.

2

Тут і далі віршовані вставки переклав Іван Лучук.